
SOUDOBÉ DĚJINY

XXVI / 2-3

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR, v. v. i.

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUDOBÉ DĚJINY SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Oldřich Tůma a Milan Drápala

REDAKČNÍ KRUH:

Kateřina Čapková, Markéta Devátá, Milan Drápala, Daniela Kolenovská, Jiří Křesťan, Françoise Mayerová, Vítězslav Sommer, Jiří Suk, Oldřich Tůma, Jiří Vykoukal

REDAKČNÍ RADA:

Vojtech Čelko, Praha
Jürgen Danyel, Postupim
Eva Hahnová, Augustfehn
Miloš Havelka, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Ivan Kamenec, Bratislava
Łukasz Kamiński, Varšava
Karel Kaplan, Praha
Jiří Knapík, Opava
Michal Kopeček, Praha
Pavel Kosatík, Praha
Jan Křen, Praha
Robert Kvaček, Praha
Martin Nodl, Praha
Alena Nosková, Praha
Derek Paton, Praha
Jiří Pešek, Praha
Vilém Prečan, Praha
Vít Smetana, Praha
Petr Šafařík, Praha

REDAKCE:

Milan Drápala (vedoucí redaktor)

Autorky a autoři

Hana V. Bortlová (1980)

iberoamerikanistka, jako výzkumná pracovnice působí v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. v Praze. Zabývá se dějinami Latinské Ameriky ve dvacátém století a československou zahraniční politikou vůči Jižní a Střední Americe, dějinami španělské občanské války a frankismu a orální historií, zvláště ve vztahu k období takzvané normalizace a postkomunistické transformace v Československu. Zároveň překládá ze španělštiny a dalších jazyků. Publikovala monografii *Československo a Kuba v letech 1959–1962* (Praha 2011), pod názvem *Umění a revoluce: Tina Modotti* sestavila výběr z korespondence a fotografií italské avantgardní fotografky Tiny Modottiové (Praha 2015) a pod názvem *Po stopách dobrodruha: Z dopisů rodičům a přátelům 1912–1939* podobný výběr z korespondence amerického cestovatele a spisovatele Richarda Halliburtona (Praha 2019).

Karel Černý (1980)

sociolog, působí na Pracovišti historická sociologie na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. Zaměřuje se na teorie sociální změny a konfliktu a zabývá se také problematikou současného islámu a Blízkého východu, kde podnikl několik terénních výzkumů. Je autorem monografií *Svět politického islámu: Politické probuzení Blízkého východu* (Praha 2012) a *Jezidé – komunita na útěku* (Praha 2017). Jeho poslední monografie *Velká blízkovýchodní nestabilita: Arabské jaro, porevoluční chaos a nerovnoměrná modernizace 1950–2015* vyšla současně také anglicky (*Instability in the Middle East: Structural Changes and Uneven Modernisation 1950–2015*, Praha 2017).

Martin Čížek (1977)

jako historik externě přednáší v Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se dějinami dvacátého století se zaměřením na mezinárodní vztahy a vojenství. Vydal mimo jiné publikace *Nikomu vás nedám... Vojensko-politické aspekty sovětské invaze do ČSSR v srpnu 1968* (Praha 2014) a *Letadla zrazeného nebe: Československá vojenská letadla v roce 1938* (Praha 2015).

Marta Glossová (1988)

slovenská historička, působila jako učitelka a momentálně je na mateřské dovolené. Specializuje se na dějiny vysokoškolského studentstva v kontextu politických změn v poválečném Československu, kterým věnovala svou disertaci *Previerky*

a vylučovanie študentov slovenských vysokých škôl v rokoch 1948–1960 ako nástroj výchovy lojálnych elít.

Marta Edith Holečková (1979)

působí jako stipendistka v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. v Praze. Zabývá se dějinami vysokého školství a působením studentů z třetího světa v komunistickém Československu, samizdatovou produkcí a „druhou kulturou“ v období takzvané normalizace a orální historií. Vydala publikaci *Cesty českého katolického samizdatu 80. let* (Praha 2009), podílela se na výzkumu pražské filozofické fakulty v letech 1970 až 1989, který byl završen vydáním kolektivní monografie *Náměstí Krasnoarmějců 2: Učitelé a studenti Filozofické fakulty UK v období normalizace* (Praha 2012), a je členkou autorského kolektivu (pod vedením Michala Přibáně) encyklopedie *Český literární samizdat 1949–1989: Edice, časopisy, sborníky* (Praha 2018). Naposled publikovala monografii *Příběh zapomenuté univerzity: Universita 17. listopadu (1961–1974) a její místo v československém vzdělávacím systému a společnosti* (Praha 2019).

Martin Pácha (1991)

doktorand v Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Soustředí se na dějiny vztahů komunistické strany, římskokatolické církve a takzvaných sekt v komunistickém Československu.

Michael Polák (1990)

doktorand v Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se obdobím státního socialismu v Československu se zaměřením na sociální hnutí, politiku ulice, vysokoškolskou politiku, neonacismus, fašismus a dějiny holokaustu.

Michal Sklenář (1989)

vědecký pracovník Ústavu pro studium totalitních režimů v Praze. Zabývá se dějinami římskokatolické církve v českých zemích ve druhé polovině dvacátého století, katolickou liturgikou a jejími dějinami v českém prostředí.

Jiří Suk (1966)

vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. v Praze. Zabývá se vybranými otázkami československého vývoje v období komunistického režimu a postkomunismu, zejména komunistickým utopismem a ekonomickým revizionismem, disentem a jeho intelektuálním a politickým dědictvím, historickou úlohou Václava Havla, československou a českou transformací po roce 1989. Publikoval monografie *Labyrintem revoluce: Aktéři, zápletky a křížovky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)* (Praha 2003 a 2009), *Politika jako absurdní drama: Václav Havel v letech 1975–1989* (Praha 2013) a *Veřejné záchodky ze zlata: Konflikt mezi komunistickým utopismem a ekonomickou racionalitou v předsrpnovém Československu* (Praha 2016). Dále vydal studii *Konstituční, nebo existenciální*

revoluce? Václav Havel a Federální shromáždění 1989/1990 (Praha 2014), podílel se mimo jiné na kolektivních monografiích *Rozdělení minulosti: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989* (Praha 2011) a *Šest kapitol o disentu* (Praha 2017) a je spolueditorem publikace *Jednoho dne se v našem zelináři cosi vzbouří: Eseje o Moci bezmocných* (s Kristinou Andělovou, Praha 2016).

Karol Szymański (1964)

absolvent historie na Katolické univerzitě v Lublinu a také financí a účetnictví na Gdaňské univerzitě, doktorand v Ústavu výzkumu kultury (*Instytut Badań nad Kulturą*) Gdaňské univerzity. Zabývá se dějinami filmu v kulturních souvislostech, především novou vlnou v československém filmu, distribucí a recepcí filmu v socialistickém Polsku a polskou školou filmového plakátu. Publikuje v odborných časopisech a sbornících.

Jan Šír (1976)

působí na Katedře ruských a východoevropských studií Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze a zaměřuje se na bezpečnostní, politický a energetický vývoj nástupnických států bývalého Sovětského svazu. Je autorem monografií *Dismantling Totalitarianism? Turkmenistan under Berdimuhamedow* (spolu se Slavomírem Horákem, Washington – Stockholm 2009) a *Denuklearizace Ukrajiny, Běloruska a Kazachstánu* (Praha 2013) a vedoucím autorského kolektivu publikace *Ruská agrese proti Ukrajině* (Praha 2017).

Marek Šmíd (1979)

docent v Historickém ústavu Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. Věnuje se českým církevním dějinám v evropském kontextu ve dvacátém století a zahraniční politice Vatikánu v téže době. Vedle řady studií publikovaných doma i v zahraničí a edic je autorem monografií *Masaryk a česká Katolická moderna* (Brno 2007), *Nepřítel první republika: Radikalizace skupiny českých katolických intelektuálů v letech 1918–1938* (Brno 2011), *Arcibiskup František Kordač: Nástin života a díla apologety, pedagoga a politika* (společně s Pavlem Markem, Olomouc 2013), *Apoštolský nuncius v Praze: Významný faktor v československo-vatikánských vztazích v letech 1920–1950* (Brno 2015), *Vatikán a první světová válka: Proměny zahraniční politiky Svatého stolce v letech 1914–1918* (Brno 2016) a *Vatikán a italský fašismus 1922–1945* (Praha a Kroměříž 2017).

Jana Wohlmuth Markupová (1988)

vedoucí oboru Orální historie – soudobé dějiny na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy a současně výzkumná pracovnice v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. v Praze. Věnuje se především biografickému výzkumu a orální historii. Publikovala mimo jiné historickou biografii *Ivan M. Havel: Od Puzuka k Sakatekovi (1938–1989)* (Praha 2017).

Obsah

Studie a eseje

Marta Glossová	„Demokratizačná akcia“ <i>Študentské čistky na slovenských vysokých školách na prelome rokov 1948 a 1949</i> 189
Michael Polák	Politika ulice <i>Studentské manifestace v šedesátých letech v Praze a rozpad vysokoškolských struktur ČSM</i> 227
Jana Wohlmuth Markupová	„Sametová“ zkušenost <i>Studentští revolucionáři z listopadu 1989, Václav Havel a (nepolitická) politika</i> 257
Karol Szymański	Degenerace homosexuálního fantazmatu v československé „normalizační“ kinematografii <i>Od „Labakana“ Václava Kršky (1956) ke „Klukům z bronzu“ Stanislava Strnada (1980)</i> 288

Diskuse

Martin Pácha	Možnosti výzkumu katolické církve v českých zemích v raném období komunistické diktatury 350
--------------	--

Recenze

Jiří Suk	Kdyby to neskončilo, bylo by to na věčné časy a nikdy jinak 363
Marta Edith Holečková	Vězeňská zkušenost padesátých let jako svébytný historický fenomén? 371

Hana V. Bortlová	Postřehy odjinud <i>Latinos o Československu čtyřicátých a padesátých let</i> 378
Martin Čížek	Opět operace Dunaj 383
Michal Sklenář	Velehradská pouť v kontextech doby 389
Marek Šmíd	Pragmatické souručenství Vatikánu s fašistickým Římem 395
Karel Černý	Ku-klux-klan a jeho čtvrtá reinkarnace 400
Jan Šír	Rusko mezi fašismem a rozpadem? 408
<i>Anotace</i> 414	
<i>Abstracts</i> 421	

■ MICHAL KOPEČEK (ed.)

ARCHITEKTI DLOUHÉ ZMĚNY

EXPERTNÍ KOŘENY POSTSOCIALISMU
V ČESKOSLOVENSKU

edice historické myšlení

ARGO/FF UK/ÚSD AV ČR

Michal Kopeček (ed.): *Architekti dlouhé změny: Expertní kořeny postsocialismu v Československu (1980–1995)*. Praha, Argo – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. – Univerzita Karlova, Filozofická fakulta 2019, 368 stran, ISBN 978-80-257-2808-6.

Kolektivní monografie pěti výzkumných pracovníků ÚSD (Adéla Gjuričová, Michal Kopeček, Petr Roubal, Matěj Spurný a Tomáš Vilímek) nabízí originální pohled na dobu pozdní komunistické diktatury, demokratické revoluce roku 1989 a počátky budování liberální demokracie a kapitalismu v Československu, resp. České republice. Věnuje se analýze expertních forem vládnutí a jejich legitimizaci před rokem 1989, resp. přenosu expertního vědění a praktik politicko-sociálního řízení v době obnovování demokratického řádu. Autoři vycházejí z premisy, že to, co se nazývá „neoliberální vládnutí“, bylo umožněno nikoli jen importem západních politických a kulturních vzorců, nýbrž také řadou intelektuálních, mentálních i sociokulturních kontinuit s dobou pozdního socialismu. Tyto kontinuity jsou v centru pozornosti jednotlivých studií pojednávajících o právní vědě, sociologii, urbanistice, environmentalistice, psychoterapii, podnikovém managementu a teorii řízení.

„Demokratizačná akcia“

Študentské čistky na slovenských vysokých školách na prelome rokov 1948 a 1949

Marta Glossová

*Sú dva spôsoby, ako držať ľudí: cez ich osobný život
a cez ich deti. Ak protestujete, stratíte svoju pozíciu
a vaše deti už nemajú žiadnu budúcnosť. Sú skúšky. Je
to veľmi jednoduché – povedať, že vaše dieťa neuspelo...*

Bernard Noël: Stretnutie s Tatarkom¹

Kontrola prístupu k vysokoškolskému, no aj k stredoškolskému vzdelaniu je jedným z nástrojov, ktoré totalitné režimy využívajú na zabezpečenie lojálnosti vlastných občanov a na potrestanie tých nelojálnych. V socialistickom Československu tieto praktiky v podobe politicky motivovaného neprijatia uchádzačov na štúdium dosiahli kvantitatívny vrchol v období takzvanej normalizácie. V mechanizme fungovania tunajšieho komunistického režimu však boli prítomné dávno predtým: v jeho „budovateľskom“ období v päťdesiatych rokoch sa svojím rozsahom, brutálnosťou a nezákonnosťou zaradili k ďalším formám perzekúcií, ktorými sa predstavitelia

¹ NOËL, Bernard: Stretnutie s Tatarkom. In: *Revue Impulz*, roč. 13, č. 1 (2017), s. 86–104, tu s. 98. Z francúzštiny preložila Katarína Chaloupková. Text francúzskeho novinára pochádza z roku 1980. Dostupné aj zo: <http://www.impulzrevue.sk/article.php?1422>.

etablujúcej sa totality snažili zlomiť odpor potenciálnych protivníkov a premeniť sociálnu a politickú štruktúru spoločnosti a jej jednotlivých skupín.

Študenti a študentky vysokých škôl predstavovali skupinu, ktorej lojálnosť a – dobovým výrazom – „politickú uvedomelosť“ – činitelia režimu strážili obzvlášť bedlivo. Vybudovanie lojálnych elít je totiž dôležitým cieľom každého režimu, obzvlášť totalitného, ktorého stabilita je okrem strachu postavená predovšetkým na pevnej hierarchii ľudí spoľahlivo slúžiacich ideológii štátu. Okrem ideovo-politickej výchovy k tomuto cieľu malo po februári 1948 viesť niekoľko systematicky uplatňovaných prostriedkov, ako bolo ovplyvňovanie výberu študujúcich na základe prijímacích pohovorov, posilňovanie počtu „triedne vyhovujúcich“ vysokoškolákov prostredníctvom prijímania absolventov prípravných robotníckych kurzov a robotníkov študujúcich popri zamestnaní – a súčasne tiež vylučovanie „nevyhovujúcich“ študentov a študentiek, ktoré sa pod rôznymi zámienkami na vysokých školách odohrávalo.

„Previerky a vylučovanie študentov slovenských vysokých škôl v rokoch 1948–1960 ako nástroj výchovy lojálnych elít“ sú témou dizertačnej práce, ktorú som obhájila na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave v júni 2019. Hoci v českom prostredí ide o bohato spracovanú tému,² na Slovensku sa jej doteraz nikto systematicky nevenoval.³ V dôsledku doposiaľ chýbajúceho primárneho výskumu v slovenských archívoch sa zistenia z českých vysokých škôl v mnohých prípadoch v odbornej literatúre automaticky vzťahujú na celé Československo, teda aj na slovenské vysoké školy. Tohto zjednodušenia sa dopúšťajú nielen českí autori, ale aj americký historik John Connelly, ktorého publikácia *Ztročená univerzita*, venovaná soviétizácii vysokého školstva v krajinách strednej Európy, sa stala bestsellerom a „bibliou“ tejto problematiky.⁴

Ako však ukázal môj výskum v Slovenskom národnom archíve a v archívoch jednotlivých slovenských vysokých škôl, napriek spoločným rámcovým krokom existovali medzi študentskými čistkami na slovenských a českých vysokých školách pomerne veľké rozdiely. Tie niekedy spočívali v časových posunoch a formálnych odlišnostiach mechanizmov preverovania a vylučovania študentov a študentiek zo

2 Pojednávajú o nej práce Jakuba Jareša, Jaroslava Cuhru, Marie Černej, Pavla Urbáška, Jiřího Pulca, Vladimíry Hradeckej a mnohých ďalších autorov a autoriek.

3 Paradoxne najprínosnejšou prácou k tejto téme je pamätníka *Päťdesiat rokov Univerzity Komenského* z roku 1969, ktorá sa pomerne otvorene venuje pomerom na bratislavskej univerzite v 50. rokoch minulého storočia a aj samotným čistkám (VARSÍK, Branislav (ed.): *Päťdesiat rokov Univerzity Komenského: Vydané z príležitosti 50. výročia založenia Univerzity Komenského v Bratislave*. Bratislava, Univerzita Komenského 1969). Okrem tejto publikácie sa témou študentských previerok a čistiek na Slovensku podrobnejšie zaoberajú už len dve práce: doposiaľ nepublikovaná rigorózna práca študentky Pedagogickej fakulty Univerzity Komenského Ľudmily Durajovej *Perzekúcie slovenských vysokoškolských študentov v rokoch 1945–56* z roku 2005 a nová publikácia Sone Gabzdilovej, ktorá však má do veľkej miery prehľadový charakter (GABZDILOVÁ, Soňa: *Ako sme študovali v totalite: Vysokoškolské vzdelávanie na Slovensku pod ideologickým diktátom Komunistickej strany Československa (1948–1953)*. Prešov, UNIVERSUM-EU 2018).

4 CONNELLY, John: *Ztročená univerzita: Sovětizace vysokého školství ve východním Německu, v českých zemích a v Polsku v letech 1945–1956*. Praha, Karolinum 2000.

slovenských vysokých škôl, ktoré vyplývali z asymetrie štátnej správy, spôsobenej existenciou a kompetenciami slovenského povereníctva školstva, ktoré okrem centrálnych vládnych pokynov vydávalo aj vlastné, niekedy mierne odlišné smernice.

Oveľa zaujímavejšie sú však odlišnosti, ktoré boli zapríčinené rozdielnou personálnou situáciou a sociokultúrnymi parametrami v oboch častiach krajiny. Jedným z markantných rozdielov bola kontinuita vysokoškolského vzdelávania na Slovensku počas druhej svetovej vojny na rozdiel od jeho disrupcie na českých vysokých školách, ktorá okrem iného spôsobila pretlak českých študentov a študentiek a ich relatívne vyšší priemerný vek v prvých rokoch po oslobodení, čo prispelo k ich aktívnejšej politickej angažovanosti a po februári 1948 aj k strmsšiemu úbytku počtu vysokoškolákov v dôsledku čistiek. Obyvatelia Slovenska si tiež niesli nedávnú skúsenosť z obdobia Slovenského štátu (1939–1945), počas ktorého sa ujali viaceré fenomény reštrikcie, prítomné a známejšie skôr v období od roku 1948, ako napríklad diskriminačný prístup k vzdelaniu či prax politických previerok na vysokých školách. Tie boli na Slovensku súčasťou relatívne „normálneho života“ v štáte spravovanom vlastnou elitou, na rozdiel od situácie v nepriateľom okupovanej krajine. Tieto pomery vytvárali mnohé príležitosti pre morálne kompromisy a zanechali svoje dôsledky aj po komunistickom prevrate, ktorý síce zaviedol novú ideológiu, ale jej mechanizmy zostali v mnohom rovnaké. Pre Slovensko tiež bola typická oveľa mladšia, zomknutejšia a užšia intelektuálna elita a celkový nedostatok vysokoškolsky vzdelaných odborníkov nielen na vysokých školách, ale aj v štátnej správe a v hospodárskej sfére, ktorý z praktických dôvodov neumožňoval také prudké a masové čistky ako v českých krajinách.

Dôsledkom týchto rozdielov bol jednak relatívne nižší počet študujúcich vylúčených zo slovenských vysokých škôl a jednak čiastočne odlišný priebeh ich vylúčovania. Odlišnosť spočívala predovšetkým v tom, že kým na českých vysokých školách sa odohrala čistka medzi študentstvom (a rovnako učiteľmi) relatívne naraz, pričom rozhodujúcu rolu v prípade študentov a študentiek zohrala takzvaná *studijní prověrka*, na Slovensku mala táto akcia pod označením „demokratizácia“ zdanlivo miernejší priebeh, navyše mnoho vylúčených študujúcich uspelo v odvolacom konaní.⁵ Personálna prestavba slovenských vysokých škôl však pokračovala a dospela k svojmu vrcholu v roku 1950, keď vysoké školy, rovnako ako celú slovenskú spoločnosť, zasiahla ideologická kampaň proti takzvanému buržoáznemu nacionalizmu;⁶ jej obeťou sa medzi prvými stal aj povereník školstva, básnik Laco Novomeský. Študentská čistka motivovaná týmto ideologickým bojom na slovenských vysokých školách prebehla v dvoch vlnách – v júni a na jeseň 1950 – a bolo

5 Na českých vysokých školách nebolo počas tejto „študijnej previerky“ v roku 1949 prevarených 10 203 študentov a študentiek, čo je 25,7 percent (pozri URBÁŠEK, Pavel – PULEC, Jiří: *Vysokoškolský vzdělávací systém v letech 1945–1969*. Olomouc, Univerzita Palackého 2002, s. 100). Na Slovensku bolo pri „demokratizácii“ vylúčených 1038 študujúcich, čo predstavovalo „len“ 10,4 percenta.

6 Rovnako ako samotný „slovenský buržoázy nacionalizmus“ bola aj táto čistka slovenským špecifikom – zatiaľ sa nepreukázalo, že by v tejto súvislosti došlo k ďalšej čistke aj na českých vysokých školách.

počas nej vylúčených ďalších 570 študentov a študentiek.⁷ Až počas tejto druhej čistky sa tak na slovenských školách definitívne zavŕšila ich personálna prestavba, a to nielen v prípade študentstva, ale aj pedagogického zboru.⁸

Popri „demokratizácii“ a dvoch etapách čistky v rámci „ideologického boja“ v roku 1950 sa preverovanie a vylučovanie vysokoškolákov na Slovensku v rokoch 1948 až 1960 odohrávalo v ďalších piatich vlnách. Niektoré z nich mali svoje české paralely, v iných prípadoch išlo o špecificky slovenské javy. Chronologicky možno všetky tieto perzekučné akcie zhrnúť do nasledujúceho prehľadu:

1. Vylučovanie zo štúdia z rozhodnutia akčných výborov na vysokých školách po februári 1948;
2. „demokratizačná akcia“ na jar 1949;
3. blesková čistka v rámci kampane proti „slovenskému buržoáznemu nacionalizmu“ v júni 1950;
4. čistka v rámci „boja za ideologickú čistotu vysokých škôl“ v septembri a októbri 1950;
5. vylučovanie zo štúdia na stredných a vysokých školách v súvislosti s takzvanou Akciou B – „Očistou veľkých miest“ v rokoch 1952 a 1953, ktoré bolo automatickým dôsledkom vystahovania vytipovaných „nepriateľských“ rodín z týchto miest;
6. priebežné politicky motivované vylučovanie jednotlivcov disciplinárnymi komisiami a kádrovými oddeleniami vysokých škôl v rokoch 1950 až 1956;⁹
7. vylučovanie zo štúdia a ďalšie perzekúcie v reakcii na študentské protesty v roku 1956;
8. vylučovanie jednotlivcov v dôsledku konsolidácie a sprísnenia politického režimu v rokoch 1956 až 1960.¹⁰

„Demokratizačná akcia“ na Slovensku z prelomu rokov 1948 a 1949, ktorá je témou tejto štúdie, tvorila do veľkej miery paralelu k vtedajšej „študijnej previerke“

7 To pri aktuálnom (po „demokratizácii“ zredukovanom) počte študujúcich a pri odpočítaní nastupujúcich prvkov, ktorí boli preverovaní v osobitnom režime, predstavovalo ďalších 11,12 percent vylúčených.

8 Pozri HUDEK, Adam: *Najpolitickejšia veda: Slovenská historiografia v rokoch 1948–1968*. Bratislava, Historický ústav SAV 2010, s. 105.

9 Išlo o rôzne prípady, keď boli študujúci vylučovaní v dôsledku politicky motivovaného trestného stíhania ich samých alebo ich rodinných príslušníkov, v dôsledku ich (náhodne alebo po udaní zistených) „kádrových nedostatkov“, eventuálne v dôsledku „ politickej nespoľahlivosti“ študujúcich alebo ich príbuzných (napr. emigrácie, politickej činnosti počas Slovenského štátu, „buržoázneho povolania“ rodičov, lepšej majetkovej situácie rodiny, obvinenia z „idealizmu“ – t.j. náboženskej viery – a pod.).

10 Formou aj mechanizmom išlo o podobné prípady ako pred rokom 1956 (pozri pozn. 9), pričom sa však kládol zvýšený dôraz na správny „triedny pôvod“ študentov a študentiek. Týkalo sa to najmä oneskorene zistených „kádrových závad“ vo vzťahu k obdobi Slovenského štátu, ako bolo (skutočné alebo vymyslené) členstvo rodičov v Hlinkovej slovenskej ľudovej strane, Hlinkových gardách či v Nemeckej strane (*Deutsche Partei*), určitá živnosť či administratívna pozícia otca (notár, vládny komisár), účasť rodičov (skutočná alebo vymyslená) pri arizácii, nemecký pôvod a pod.

v českých krajinách a rozdiely medzi týmito udalosťami spočívajú skôr v detailoch. Neusilujem sa tu ich komparáciou poukazovať na odlišnosti medzi oboma časťami Československej republiky pri ideologicky motivovanom očisťovaní vysokých škôl po februári 1948, ale skôr doplniť a načrtnúť celkový obraz „demokratizačnej akcie“ na základe výsledkov môjho archívneho výskumu na Slovensku. S prihliadnutím k tomu bude možné upriamiť pozornosť na hlbšie rozdiely pri ďalších fázach ideologizácie slovenských vysokých škôl oproti situácii v českých krajinách, čo už ale presahuje rozsah tejto štúdie.

Na rozdiel od stavu prameňov v Archíve Univerzity Karlovej, v ktorom sa podarilo zachovať pracovné materiály z činnosti previerkových komisií,¹¹ sú bádatelia na Slovensku odkázaní len na oficiálne dokumenty povereníctva školstva a vnútra, straníckych orgánov či vysokých škôl. Materiály samotných previerkových komisií, rovnako ako fakultných straníckych organizácií, ktoré v študentských čistkách zohrali kľúčovú rolu, sa v univerzitných a oblastných archívoch na Slovensku ani v Slovenskom národnom archíve nezachovali (respektíve sa nepodarilo zistiť, kde boli uložené).

Východiskovým archívnym materiálom pre môj výskum tak boli predovšetkým smernice, korešpondencia, hodnotiace správy a štatistické prehľady o jednotlivých previerkach na vysokých školách, ktoré možno nájsť v Slovenskom národnom archíve (vo fondoch sekretariátu a tajomníkov Ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska a vo fonde Povereníctva školstva Slovenskej národnej rady). Fond štvrtého (školského) oddelenia ÚV KSS, ktorý je tiež v správe Slovenského národného archívu, je zatiaľ nespracovaný a neprístupný. Túto oficiálnu dokumentáciu čiastočne dopĺňajú vyjadrenia vylúčených študentov, ktoré boli súčasťou ich odvolaní bezprostredne po vylúčení alebo žiadostí o rehabilitáciu v roku 1969 a ktoré sa zachovali v archívoch jednotlivých vysokých škôl.¹² Okrem archívneho výskumu sa vo svojej práci opieram o odbornú, ale aj dobovú literatúru a študentskú tlač (najmä študentský časopis *Borba*).

11 Viz JAREŠ, Jakub: „Indiferentní – možnost převýchovy!“ Cíle tzv. studijní prověrky na vysokých školách a jejich realizace. In: ČERNÁ, Marie – CUHRA, Jaroslav (ed.): *Prověrky a jejich místo v komunistickém vládnutí: Československo 1948–1989*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. 2012, s. 21.

12 Pri bádani som využívala archívy Univerzity Komenského v Bratislave (dobovým názvom Slovenská univerzita v Bratislave), Slovenskej technickej univerzity v Bratislave (Slovenskej vysokej školy technickej) a Ekonomickej univerzity v Bratislave (Vysokej školy hospodárskych vied). Ostatné slovenské vysoké školy vznikli až v neskoršom období, preto sa im v štúdiu nevenujem. Aj sprístupňovanie týchto materiálov však bolo vzhľadom na aktuálne znenie zákona o ochrane osobných údajov veľmi komplikované.

Vysoké školstvo na Slovensku po druhej svetovej vojne

Moderné vysoké školstvo na Slovensku nemalo dlhú tradíciu.¹³ Prvá moderná vysoká škola v Bratislave bola zriadená spolu s univerzitou v Brne po vzniku Československa v roku 1919. Jej pôvodný aj súčasný názov Univerzita Komenského bol v rokoch 1939 až 1954 nahradený názvom Slovenská univerzita. V období, na ktoré zameriava pozornosť táto štúdia, mala Slovenská univerzita právnickú, lekársku, filozofickú, prírodovedeckú, farmaceutickú a pedagogickú fakultu a bola najväčšou a najdôležitejšou slovenskou univerzitnou inštitúciou. Okrem nej na Slovensku pôsobili ešte tri mladučké vysoké školy – Slovenská vysoká škola technická (od roku 1937),¹⁴ Slovenská vysoká škola obchodná, respektíve Vysoká škola hospodárskych vied (od roku 1940)¹⁵ a Vysoká škola poľnohospodárskeho a lesníckeho inžinierstva v Košiciach (od roku 1946).¹⁶

Počet študujúcich na slovenských vysokých školách sa v tridsiatych rokoch minulého storočia pohyboval tesne nad hranicou dvoch tisíc.¹⁷ K výraznejšiemu nárastu ich počtu došlo až v školskom roku 1937/1938 a najmä 1940/1941, k čomu okrem atmosféry priaznivejšej pre rozvoj vlastných „slovenských“ akademických inštitúcií (v roku 1942 vznikla tiež Slovenská akadémia vied a umení) prispelo predovšetkým založenie nových vysokých škôl (technickej v roku 1937 a ekonomickej v roku 1940). Rozbitie Československa a zatvorenie českých vysokých škôl v roku 1939 tiež spôsobilo, že určitý počet slovenských poslucháčov, ktorí tradične študovali na českých vysokých školách, bol nútený zostať na Slovensku.

13 V stredoveku a novoveku na území dnešného Slovenska pôsobilo niekoľko univerzitných inštitúcií, ktoré si však z rôznych dôvodov nezachovali kontinuitu do dvadsiateho storočia. Za najstaršiu vysokoškolskú inštitúciu sa považuje Academia Istropolitana v Bratislave (1467–1490). Okrem nej formovali univerzitnú tradíciu na Slovensku aj Trnavská univerzita (1635–1777), Banská akadémia v Banskej Štiavnici (1770–1919), právnické akadémie v Košiciach a Trnave a Alžbetínska univerzita v Bratislave (1912–1919).

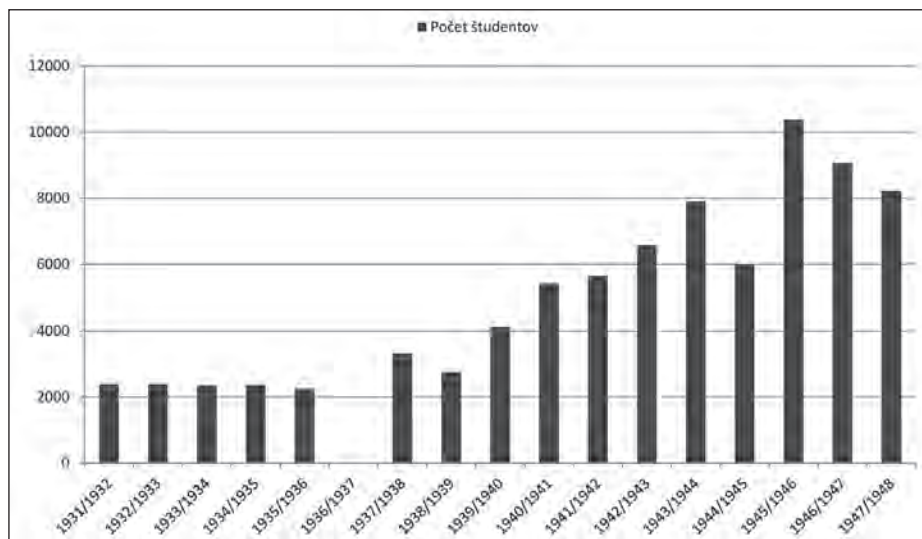
14 SVŠT vznikla v Košiciach, od roku 1939 pôsobila v Bratislave.

15 V rokoch 1940–1945 súkromná Vysoká obchodná škola v Bratislave, po zoštátnení v roku 1945 Slovenská vysoká škola obchodná, od roku 1949 Vysoká škola hospodárskych vied, od roku 1952 Vysoká škola ekonomická a od roku 1992 do súčasnosti Ekonomická univerzita v Bratislave.

16 Škola bola predchodkyňou dnešnej Slovenskej poľnohospodárskej univerzity a Technickej univerzity vo Zvolene.

17 Pozri graf č. 1, ktorý zobrazuje vývoj počtu študentov a študentiek na Slovensku v rokoch 1931–1948 na základe viacerých štatistických príručiek.

Graf 1: Počet poslucháčov slovenských vysokých škôl v rokoch 1931–1948

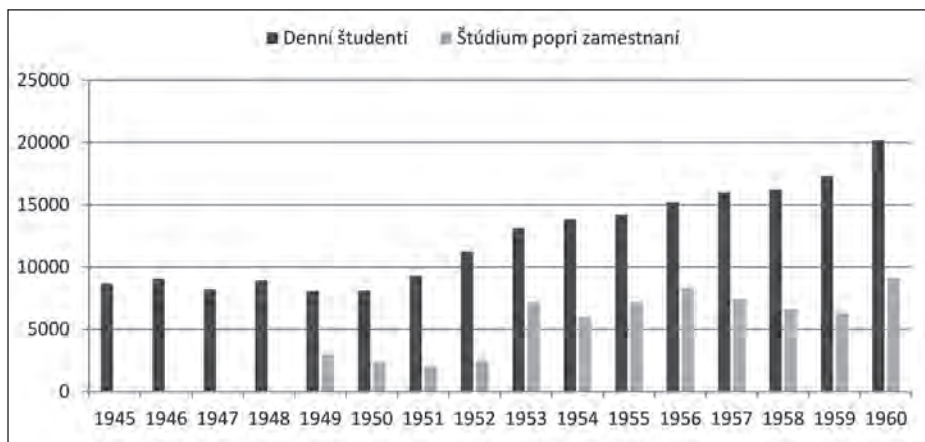

Skokový nárast priniesol školský rok 1945/1946, kedy počet vysokoškolákov na Slovensku po prvýkrát prekročil desať tisíc. Tento veľký, takmer dvojnásobný vzostup (z 5989 v školskom roku 1944/1945 na 10 376 v roku 1945/1946) súvisel jednak s obnovením normálneho fungovania všetkých oblastí spoločenského života vrátane školstva po oslobodení, no prejavilo sa v ňom aj kompenzovanie poklesu z roku 1944/1945 (takmer o dva tisíce študujúcich medziročne).¹⁸ V náraste počtu vysokoškolákov v školskom roku 1945/1946 sa mohol premietnuť aj pretlak uchádzačov o štúdium na obnovených českých vysokých školách; o tomto pohybe však neexistujú spoľahlivé štatistické materiály. Výnimočnosť tohto ročníka však potvrdzuje následné zníženie počtu študujúcich pod hranicu desiatich tisíc, ktoré pretrvávalo až do školského roku 1952/1953.¹⁹

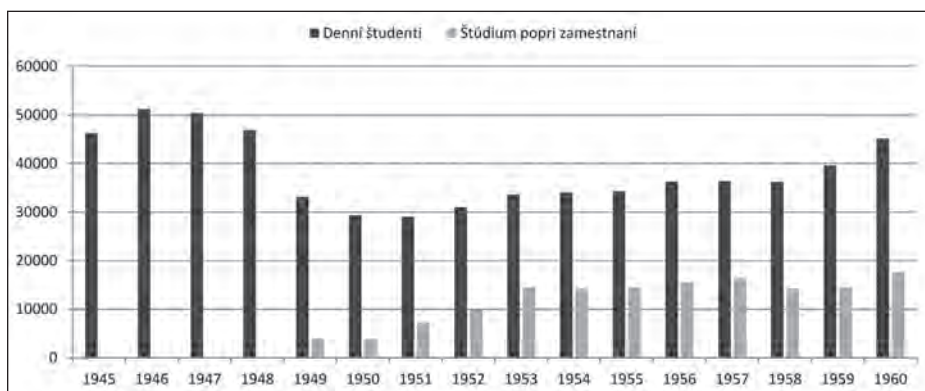
18 Tento pokles bol dôsledkom provizórneho fungovania štátu po vypuknutí Slovenského národného povstania, keď bola vyhlásená mobilizácia, niektorí vysokoškoláci sa zapojili do povstania, bola narušená dopravná infraštruktúra atď.

19 Pozri grafy č. 2 a 3, ktoré zobrazujú vývoj počtu študentov a študentiek na Slovensku v rokoch 1945–1960 v porovnaní s vývojom v Čechách a na Morave v rovnakom období. Údaje sú čerpané z *Historickej štatistickej ročenky ČSSR* (Praha, Federálny štatistický úrad 1985, s. 595 (pre Českú republiku) a s. 794 (pre Slovenskú republiku)).

Graf 2: Počet poslucháčov vysokých škôl na Slovensku v rokoch 1945–1960

Graf 3: Počet poslucháčov vysokých škôl v Čechách a na Morave v rokoch 1945–1960

Za pomerne markantným poklesom počtu študujúcich na slovenských vysokých školách v roku 1949 a jeho stagnáciou v roku 1950 treba vidieť masové čistky v týchto rokoch v podobe „demokratizačnej akcie“. Celkový počet poslucháčov síce zároveň dopĺňali uchádzači prijatí na mimoriadne formy štúdia (štúdium popri zamestnaní), no z pohľadu absolútnych čísel aj napriek tomu došlo medzi školskými rokmi 1949/1950 a 1950/1951 k poklesu o približne sedemsto študentov a študentiek (z 11 327 na 10 602). Ani novoprijatí „robotníckí“ študujúci tak nestačili na doplnenie tohto úbytku, spôsobeného vylúčením stoviek poslucháčov, nieto na rast ich počtu. Počet vysokoškolákov sa opäť zreteľne zvýšil až v roku 1951, keď sa skončilo obdobie najmasívnejších čistiek a zároveň sa začali prejavovať „demokratizačné“ a „masifikačné“ opatrenia vyplývajúce z nového vysokoškolského zákona, prijatého v roku 1950.

Seba-sovietizácia školstva

Vysoké školstvo v Československu – a v širšom zmysle aj školstvo ako také – prešlo v druhej polovici štyridsiatych a v päťdesiatych rokoch zásadnou premenou. Tá z medzivojnového a vojnového školstva, ktoré v mnohom fungovalo ešte podľa predpisov a modelov z obdobia Rakúsko-Uhorska,²⁰ vytvorila jednotný školský systém, ktorého základné princípy tvoria štruktúru školského systému v Česku a na Slovensku dodnes. Táto reforma predovšetkým pretvárala československé školstvo podľa sovietskeho vzoru, no v čase svojho vzniku reagovala aj na špecifické požiadavky povojnovej spoločnosti, ktoré boli do značnej miery spoločné pre celú Európu. Išlo napríklad o zvyšovanie efektivity riadenia vysokých škôl, „masifikáciu“ a expanziu vzdelávania, demokratizáciu, regionalizáciu, internacionalizáciu alebo technizáciu vysokého školstva, ktoré sa v tomto období presadzovali aj na západných vysokých školách.²¹ Nový vysokoškolský zákon, ktorý petrifikoval niektoré už uskutočnené zmeny a zároveň definoval nové fungovanie vysokého školstva, bol v Československu prijatý až v máji 1950.²² Dva prelomové akademické roky 1948/1949 a 1949/1950 sú však zároveň charakteristické živelným fungovaním akademického života, keď reforma ešte síce nemala legislatívnu podobu, no mnohé zmeny, predovšetkým pokiaľ sa týkali štátnej a stránickej kontroly nad vysokými školami, sa už diali prostredníctvom právne neukotvených prvkov v podobe prítomnosti komunistických organizácií na fakultách, činnosti akčných výborov a ich zasahovania do bežného života vysokých škôl, tlaku na ideologizáciu obsahu vzdelávania a podobne.

Tieto reformy, ktoré vysoké školstvo v Československu a ostatných krajinách východného bloku pripodobňovali sovietskemu modelu, americký historik John Connelly označuje termínom „sovietizácia“,²³ teda „čo najdokonalejšie napodobnenie vysokoškolského systému fungujúceho v Sovietskom zväze“.²⁴ K sovietizácii v pravom zmysle slova (v podobe vysokoškolskej politiky cielene importovanej prostredníctvom sovietskych zástupcov) však spomedzi týchto krajín došlo len vo východnom Nemecku, kde pre tento účel vzniklo špeciálne Školské oddelenie Sovietskej vojenskej správy v Karlshorste.²⁵ V Poľsku a Československu z viacerých dôvodov takýto priamy prenos nefungoval a proces pripodobňovania sa sovietskemu vzoru možno nazvať skôr *seba-sovietizáciou*,²⁶ teda aktívnou snahou miestnych

20 Najstaršie nariadenia, ktoré zrušil nový vysokoškolský zákon, boli ešte z roku 1850.

21 Pozri napr. JAREŠ, Jakub: Dějiny vysokého školství v Československu po roce 1945: Otázky a podněty. In: *Acta Universitatis Carolinae*, roč. 52, č. 1 (2013), s. 13–24.

22 Zákon o vysokých školách, č. 58 z 18. mája 1950. In: Slov-Lex: Právny a informačný portál [online]. Bratislava, Ministerstvo spravodlivosti SR [cit. 2019-07-14]. Dostupné z: https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1950/58/vyhlasene_znenie.html.

23 CONNELLY, J.: *Zotročená univerzita*, s. 76 (pozri pozn. 4).

24 HUDEK, Adam: Sovietizácia pracovísk historickej vedy na Univerzite Komenského v 50. rokoch. In: SLOBODNÍK, Martin – GLOSSOVÁ, Marta (ed.): *95 rokov Filozofickej fakulty UK a pohľad do dejín inštitúcie a jej akademickej obce: Zborník z konferencie*. Bratislava, Univerzita Komenského v Bratislave 2017, s. 338–354, tu s. 339.

25 Pozri CONNELLY, J.: *Zotročená univerzita*, s. 77.

26 *Tamže*, s. 85.

komunistických špičiek o otrocké kopírovanie sovietskeho školstva. To však, ako pripomína Connelly, často prebiehalo až bizarným spôsobom, horlivo, ale diletantsky, bez dostatočného množstva informácií a literatúry, keď autori „seba-sovietizačných“ reforiem boli do veľkej miery namiesto poznania aktuálnych trendov sovietskeho vysokého školstva odkázaní len na vlastnú skúsenosť z pobytu v Sovietskom zväze, často pomerne dávnu. Charakteristickými prvkami týchto premien vysokého školstva vo východnom bloku boli rozbitie autonómie a samosprávy vysokých škôl, ich podriadenie štátnemu a straníckemu riadeniu prostredníctvom zásadných štruktúrnych a kompetenčných zmien a personálnych zásahov a napokon direktívne presadzovaná ideologizácia obsahu vzdelávania. Dôležitými piliermi sovietskeho typu vysokého školstva²⁷ boli jeho „straníckosť“, teda „úplné stotožnenie sa s aktuálnou straníckou politikou a jej aktívna podpora“,²⁸ a okamžitá uplatniteľnosť absolventov štúdia v hospodárstve štátu. K tomuto cieľu malo smerovať aj rozsiahle plánovanie a určovanie smerných čísel na prijímanie uchádzačov o štúdium, respektíve ich redistribúcia na odbory, ktoré štát podľa plánov aktuálne potreboval posilniť. Ako však pripomína slovenský historik Adam Hudek, medzi týmito dvomi princípmi v praxi často dochádzalo k rozporu, keď si bolo nutné vybrať medzi odborníkmi, no bez dokonalej politickej spoľahlivosti, alebo sa uspokojiť s presvedčenými straníkmi, no bez dostatočnej profesionálnej erudície.²⁹ Na Slovensku to bolo vzhľadom na poddimenzovanosť a nepočtetnosť vysokoškolsky vzdelanej inteligencie obzvlášť veľkým problémom, ktorý zásadným spôsobom prispel k pomalšiemu nástupu sovietskej na vysokých školách a k miernejšiemu a oneskorenému priebehu personálnych čistiek učiteľov aj študentov.

Termín „demokratizácia“

Samotný pojem *demokratizácia* nebol v povojnovom politickom diskurze v Československu nový. Keďže ho vzťahujeme priamo k oblasti školstva, explicitnú požiadavku sprístupniť vzdelanie všetkým občanom, a nie len úzkej privilegovanej skupine, obsahoval už *Košický vládný program*: „Bude provedena důsledná demokratizace, a to nejen umožnění co nejširším vrstvám přístupu do škol i k jiným pramenům vzdělání a kultury, ale i v ideovém směru: v zlidovění samého systému výchovy i povahy kultury, aby sloužila ne úzké vrstvě lidí, ale lidu a národu.“³⁰ Demokratizácia

27 K systému sovietskeho vysokého školstva pozri DAVID-FOX, Michael – PÉTERI, György: *On the Origins and Demise of the Communist Academic Regime*. In: TÍ ISTÍ (ed.): *Academia in Upheaval: Origins, Transfers, and Transformations of the Communist Academic Regime in Russia and East Central Europe*. London – Westport, Bergin & Garvey 2000, s. 3–38.

28 HUDEK, A.: *Sovietizácia pracovísk historickej vedy na Univerzite Komenského v 50. rokoch*, s. 340, pozn. 3.

29 Tamže, s. 340.

30 *Košický vládní program* 5. 4. 1945. In: *Moderní dějiny: Vzdělávací portál pro učitele, studenty a žáky* [online]. © Občanské sdružení PANT 2009–2019 [cit. 2019-07-18]. Dostupné z: <http://www.moderni-dejiny.cz/clanek/kosicky-vladni-program-5-4-1945/>.

Budova Slovenskej univerzity (dnešnej Univerzity Komenského) v Bratislave niekedy v rokoch 1948–1953 (foto Súkromná zbierka Juraja Horvátha, PamMap.sk)

tak mala ukončiť domnelý monopol tejto (nedefinovanej) privilegovanej skupiny na vzdelanie a sprístupniť ho všetkým občanom bez ohľadu na ich majetkové pomery či sociálny pôvod.

Takéto využívanie pojmu „demokratizácia“ úzko súvisí so zmenou v chápaní významu samotného termínu „demokracia“, ku ktorému v československom politickom a mediálnom diskurze došlo v prvých rokoch po oslobodení. Ústredným pojmom sa stala ľudová demokracia. V kontraste s medzivojnovou demokratickou kultúrou tento pleonazmus vystihoval zvláštne zdôrazňovanie „ľudovosti“ vlády ľudu (demokracie),³¹ ktoré sa prejavovalo rovnostárskym chápaním sociálnej spravodlivosti, deklarovaným sociálnym pokrokom aj posilnenou pozíciou štátu, realizovanou aj „znárodnením“ veľkých podnikov, centrálnne plánovaným hospodárstvom a režimom obmedzenej parlamentnej demokracie. Ľudová demokracia tak získala význam – prinajmenšom v očiach tých, ktorí verili v ideály socializmu – prechodného štádia medzi liberálnou demokraciou a socialistickým režimom. Predvojnové demokratické zriadenie bolo vykresľované ako nedostatočne demokratické s tým, že „možnosti participácie občanů byly omezovány byrokraty, stranickými aparáty a politiky z povolání“ a že „velké části obyvatelstva byly na základě svého ekonomického znevýhodnění kráceny i na svých politických právech“.³²

31 BRENNER, Christiane: *Mezi Východem a Západem: České politické diskurzy 1945–1948*. Praha, Argo 2015, s. 82 n.

32 *Tamže*, s. 84 n.

Z takého pohľadu, ktorý sa stal po februári 1948 oficiálnym naratívom, vychádzala „demokratizačná“ rétorika pri zdôvodňovaní nasledujúcich študentských čistiek na vysokých školách. Obhajcovia argumentovali, že v predchádzajúcom období mala na univerzitné vzdelanie monopol mládež z „buržoáznych rodín“, čo bolo jednak nespravodlivé voči študentom z robotníckeho a roľníckeho prostredia, no zároveň sa negatívne prejavovalo v slabej študijnej morálke takzvanej zlatej mládeže, ktorá si štúdium nevážila. Sprístupnenie vysokoškolského štúdia všetkým – teda najmä robotníckym – uchádzačom a zároveň vylúčenie doposiaľ „nedemokraticky“ privilegovaných študentov sa tak stalo ústredným motívom oficiálneho zdôvodnenia „demokratizačnej akcie“ na Slovensku rovnako ako „študijnej previerky“ v Čechách a na Morave. Ako argument však slúžilo aj po celé nasledujúce desaťročie, počas ktorého sa v kádrovej politike vysokých škôl s kolísajúcim dôrazom neustále objavoval faktor triedneho pôvodu študentov a študentiek, ktorý mal proporčne zodpovedať sociálnej stratifikácii spoločnosti. Úspech tejto politiky bol však len čiastočný: podiel študujúcich robotníckeho a roľníckeho pôvodu v rokoch 1948 až 1960 síce stúpol, no ani napriek vyslovene pozitívne diskriminačnej politike nikdy nepresiahol štyridsaťtri percent,³³ kým dobové údaje o „triednej skladbe“ obyvateľstva hovorili až o sedemdesiatich percentách občanov robotníckeho a roľníckeho pôvodu.³⁴ Ako výstižne poznamenal John Connelly, komunistická strana v Československu nedokázala „se stejnou vervou, s jakou si vyřídila účty se starou elitou, vytvořit elitu novou. I když se jí podařilo (čistkami – pozn. autorky) udělat ze studentů dělníky, nepodařilo se jí udělat z dělníků studenty.“³⁵

Previerková akcia na slovenských vysokých školách zo začiatku roku 1949, eufemisticky označovaná ako „demokratizácia“, však so sprístupňovaním vzdelania širokej verejnosti nemala nič spoločné. V skutočnosti išlo o študijnú, no najmä politickú čistku s negatívnym efektom, nie o otváranie vysokých škôl uchádzačom z predtým údajne znevýhodneného prostredia. V dôsledku previerok boli zo štúdia dočasne alebo trvalo vylučovaní poslucháči, ktorí nespĺňali požiadavky študijnej úspešnosti a/alebo politickej lojálnosti, a to na základe rozhodnutí previerkových komisií, organizovaných fakultami v spolupráci so straníckym aparátom. Termín „demokratizácia“ sa napriek tomu používal s úplnou samozrejmosťou: v súvislosti s touto vlnou čistiek medzi vysokoškolskými študentmi ide o kľúčové slovo všetkých

33 Pozri CONNELLY, J.: *Zotročená univerzita*, s. 417. Predstavitelia režimu sa snažili zatriktívniť vysokoškolské štúdium pre týchto občanov a vytvoriť tak novú, lojálnu elitu rôznymi spôsobmi, predovšetkým organizovaním špeciálnych kurzov na prípravu pracujúcich, podporou ich štúdia popri zamestnaní a zvyhodňovaním týchto uchádzačov pri prijímacom konaní na vysokoškolské štúdium.

34 *Slovenský národný archív*, Bratislava (ďalej SNA), fond (f.) Sekretariát Ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska (ÚV KSS – sekretariát), škatuľa (šk.) 153, záznam zo zasadnutia sekretariátu 24.5.1957, Informatívna správa o výsledkoch plnenia politickej smernice zlepšiť triedne zloženie na vysokých školách.

35 CONNELLY, J.: *Zotročená univerzita*, s. 395.

dobových slovenských archívnych materiálov.³⁶ Študenti a študentky, ktorí previerkou neprešli, boli dokonca označovaní poznámkou „vydemokratizovaný/-á“. Pravdepodobne preto, že išlo o prvú veľkú čistku na slovenských vysokých školách, sa termín „demokratizácia“ natoľko vžil, že sa neskôr v slovenskom akademickom prostredí občas mylne používal aj na označenie iných čistiek a previerok.³⁷ Termín „demokratizácia“ ako označenie študentskej čistky je pritom slovenským špecifikom. V českej časti republiky sa síce na začiatku tiež používal,³⁸ no v praxi sa táto čistka (taktiež eufemisticky) nazývala najmä *studijní prověrka*, čo malo upriamiť pozornosť na jej zdanlivo nepolitický rozmer.³⁹

Rámec a priebeh „študijnej previerky“ v Československu

Procedúra preverovania študujúcich, ktorá zahŕňala povinné vyplňanie dotazníkov, následné lustrácie jednotlivých osôb prostredníctvom miestnych národných výborov a ústne pohovory, nebola pri „demokratizačnej akcii“ novinkou. Prvé preverovanie vysokoškólači na Slovensku zažili už v rokoch 1945 a 1946 pri previerke politickej a národnej spoľahlivosti.⁴⁰

Študenti a študentky vysokých škôl už mali skúsenosť aj s vyslovene politickou čístkou v podobe činnosti akčných výborov v prvej polovici roka 1948. V ich dôsledku bolo na Slovensku „vyakčnených“ okolo tridsať vysokoškólačkov, ktorých stranícke orgány označili ako „popredných predstaviteľov reakčného študentstva“.⁴¹ Sociálne, no najmä politicky však zostávalo zloženie vysokoškolského študentstva predstavám komunistov vzdialené. V druhej polovici roka 1948 tak vznikla myšlienka „študijnej

36 SNA, f. ÚV KSS – sekretariát, šk. 2, záznam zo zasadnutia sekretariátu 2.3.1949, Správa o priebehu demokratizácie vysokých škôl; *tamže*, Správa Vysokoškolského výboru KSS na zasadnutie sekretariátu ÚV KSS dňa 28. 3. 1949. Rovnako vyznievajú všetky ďalšie dokumenty týkajúce sa tejto previerky v Slovenskom národnom archíve a články v študentskom časopise *Borba*.

37 *Archív Slovenskej technickej univerzity*, Bratislava (ďalej *A STU*), f. Rektorát, šk. 123, Zoznam demokratizovaných študentov na Fakulte architektúry a pozemného staviteľstva v Bratislave v šk[olskom] roku 1950/51 pri pohovoroch pred zápisom z 9. 2. 1952. V skutočnosti vtedy už išlo o inú previerku, organizovanú v súvislosti s kampaňou proti „buržoáznemu nacionalizmu“ na jeseň 1950.

38 Pozri URBÁŠEK, P. – PULEC, J.: *Vysokoškolský vzdelávací systém v letech 1945–1969*, s. 96 (pozri pozn. 5).

39 JAREŠ, J.: „Indiferentní – možnost převýchovy!“, s. 20, pozn. 1 (pozri pozn. 11).

40 Podľa zloženia otázok v previerkovom formulári sa zdá, že v prvej vlne tejto previerky (1945) sa väčší dôraz kládol na politickú spoľahlivosť, kým v druhej vlne (1946) na spoľahlivosť národnú.

41 CHALUPECKÝ, Ivan: K perzekúcii študentov a ich vylučovaniu zo škôl v rokoch 1945–1956. In: *Historický zborník*, roč. 12, č. 1–2 (2002), s. 137–142, tu s. 139. Podrobnejšie pozri GLOSSOVÁ, Marta: *Previerky a vylučovanie študentov slovenských vysokých škôl v rokoch 1948–1960 ako prostriedok výchovy lojálnych elit*. Dizertačná práca, obhájaná na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave v roku 2019.

previerky“, ktorá oficiálne mala identifikovať a potrestať takzvaných večných študentov, v skutočnosti však mala charakter „třídních a politických čistek“.⁴²

„Študijnú previerku“ na celoštátnej úrovni vyhlásilo Ministerstvo školstva, vied a umení Československej republiky výnosom č. A 235.271/48-V/41 z 30. novembra 1948. Zaviedlo ním „možnosť vyloučiť ze studia posluchače, kteří údajně zneužívají svobody studia, nestudují vůbec nebo se bez vážné příčiny ve studiu nápadně zpožďují“.⁴³ Dňa 6. decembra 1948 bol výnos doplnený ministerskou smernicou č. A.242.245/48-V/1, ktorá určovala harmonogram previerky a vydávala konkrétne pokyny pre prácu preverovacích komisií. Ministerstvo do nich na návrh Ústredného akčného výboru Národného frontu na vysokých školách menovalo pre každú fakultu trojčlennú komisiu, ktorú spravidla tvoril jeden zástupca profesorského zboru a dvaja študenti. Týmto hlavným fakultným komisiám podliehali subkomisie, ktoré už boli zvyčajne študentské⁴⁴ a ktoré uskutočňovali samotné pohovory s preverovanými. Subkomisie navrhovali fakultné akčné výbory, schvaľoval ich Ústredný akčný výbor Národného frontu na vysokých školách a na záver ich potvrdzovalo ministerstvo školstva. Ústredný akčný výbor Národného frontu na vysokých školách mal tiež rozhodujúce slovo pri stanovení cieľov previerky a sledovaných parametrov. Popri oficiálnych výnosoch a smerniciach ministerstva vydal pre členov komisií v januári 1949 „Politické smernice pre prácu akčných výborov a hlavných komisií v študijnej previerke“, ktorými sa táto akcia v skutočnosti riadila.⁴⁵

Na českých vysokých školách sa táto *studijní prověrka* začala ešte v závere roka 1948. Medzi 10. a 15. decembrom si všetci študenti a študentky na dekanátoch svojich fakúlt museli vyzdvihnúť rozsiahly dotazník, ktorý mali vyplniť a odovzdať do 18. decembra. Tí, ktorí si dotazník nevyzdvihli alebo ho neodovzdali, boli zo štúdia automaticky vylúčení. Od 15. januára do 10. februára boli následne všetci študujúci postupne predvolávaní na pohovor pred príslušnú subkomisiu, ktorá mala s každým z nich uskutočniť tridsaťminútový rozhovor. Výsledky pohovorov boli vyhlásené do dvoch dní. Preverení študenti a študentky do indexu dostali potvrdenie a mohli pokračovať v štúdiu, nepreverení sa mohli do 19. februára 1949 odvolať k fakultnej hlavnej preverovacej komisii alebo následne k ústrednej odvolacej komisii, ktorá pozostávala zo zástupcov ministerstva školstva, krajského výboru KSČ, Vysokoškolského výboru KSČ a Ústredného akčného výboru Národného frontu na vysokých školách.

Aké boli výsledky „študijnej previerky“ na vysokých školách v Čechách a na Morave? Jakub Jareš uvádza ako príklad Filozofickú fakultu Karlovej univerzity, na ktorej bolo z celkového počtu 3748 preverovaných študentov a študentiek vylúčených 435 poslucháčov a ďalších päťsto si nevyzdvihlo dotazník, respektíve sa nedostavilo na pohovor s preverovacou komisiou. Celkovo tak malo z fakulty odísť 935 študujúcich, čo predstavovalo takmer celú štvrtinu. Tento podiel sa blíži

42 JAREŠ, J.: „Indiferentní – možnost převýchovy!“, s. 28.

43 Tamže.

44 Tamže, s. 29.

45 Tamže, s. 33, pozn. 36.

k celkovému priemeru vylúčených študentov a študentiek na českých a moravských vysokých školách (25,7 percent). Celkové výsledky za české a moravské vysoké školy zhrnuje nasledujúca tabuľka 1.⁴⁶

Tab. 1: Výsledky „študijnej previerky“ na českých a moravských vysokých školách

Previerkou prešlo	39 669 študujúcich
Počet preverených	28 847 študujúcich
Počet nepreverených	7765 študujúcich
Nedostavilo sa, zo štúdia vystúpilo	2438 študujúcich
Percentuálny úbytok	25,7% študujúcich

Organizácia „demokratizačnej akcie“

Hoci Komunistická strana Slovenska bola formálne len územnou organizáciou KSČ na Slovensku, ich postup nebol vždy totožný. Príkladom paralelného, no zároveň značne odlišného riešenia rovnakej situácie na Slovensku a v Čechách je „demokratizácia“ a „študijná previerka“ zo začiatku roku 1949.

Kým na českých vysokých školách bol výkonným orgánom Ústredný akčný výbor Národného frontu na vysokých školách a Vysokoškolský výbor KSČ mal pravdepodobne len kontrolnú úlohu,⁴⁷ na Slovensku „demokratizáciu“ prakticky uskutočňoval práve Vysokoškolský výbor KSS. Referentkou pre „demokratizáciu“ bola študentka medicíny Darina (Daria) Beláčková (neskôr Zacharová), po nej agendu prevzal Vladimír Čech, študent právnickej fakulty a neskorší osobný tajomník predsedu slovenských komunistov Viliama Širokého. Hoci na českých vysokých školách sa previerka začala uskutočňovať už na konci roku 1948 a jej ukončenie bolo naplánované na 15. február 1949, na Slovensku bola situácia odlišná. Vysokoškolský výbor KSS konštatoval, že pre nedostatok „kádrov“ „v dôsledku zmeny v štruktúre vysokoškolského okresu“⁴⁸ a oneskoreného stranického preverovania „nie je schopný tieto dve akcie (vysokoškolskú previerku a stranícku previerku) zvládnuť súčasne.“⁴⁹

Pri spomínanom straníckom preverovaní išlo o prvú z dvoch previerok v radoch vládnucej strany, ktoré sa v Československu uskutočnili v rokoch 1948 a 1950.

46 Pozri URBÁŠEK, P. – PULEC, J.: *Vysokoškolský vzdelávací systém v letech 1945–1969*, s. 100.

47 Pozri JAREŠ, J.: „Indiferentní – možnost převýchovy!“, s. 28, pozn. 27.

48 Vysokoškolský výbor KSS bol v rámci štruktúry verejnej správy postavený na úroveň okresu (resp. okresného výboru). Tento stav platil do roku 1952, keď bol „vysokoškolský okres“ zrušený a vysokoškolské odbory, zastrešujúce základné organizácie strany na fakultách, boli podriadené organizáciám strany na mestskej úrovni. (SNA, f. ÚV KSS – sekretariát, šk. 30, Správa o práci Vysokoškolského výboru KSS v Bratislave a Košiciach, 2.2.1952.)

49 *Tamže*, šk. 2, záznam zo zasadnutia sekretariátu ÚV KSS 2.3.1949, Správa VV KSS o priebehu demokratizácie slovenských vysokých škôl.

Na Slovensku boli jej výsledky veľmi radikálne, keď úplne kladne nebola preverená takmer polovica členstva strany.⁵⁰ Na vysvetlenie rozporu medzi priebehom študentskej čistky, ktorý bola na Slovensku v porovnaní s českými vysokými školami v konečnom dôsledku miernejšia, a na pohľad oveľa prísnejšej previerky členstva Komunistickej strany Slovenska treba poznamenať, že v tomto druhom prípade išlo najmä o administratívny úbytok: čiastočne preto, že KSS viedla členov, ktorí sa presťahovali do českej časti republiky alebo (hlavne v okolí Ostravy) pracovali v závodoch, a pri previerke bolo toto dvojité vykazovanie členstva zrušené, no najmä kvôli fenoménu „ilegálneho opustenia“ strany, ku ktorému „dochádzalo pri změnách bydliska a pracoviska a pri odchodech do dôchodu, kedy sa sice takoví ‘komunisté’ ze své původní stranické organizace odhlásili, ale do jiné se již nepřihlásili a chovali se, jako by nikdy v komunistické straně organizováni nebyli“.⁵¹ Jiří Maňák počet takýchto ilegálnych odchodov zo strany v rámci celého Československa za roky 1948 až 1951 vyčísluje až na šesťstopäťdesiat až sedemsto tisíc, pričom na Slovensku bol administratívny úbytok štyrikrát vyšší než v Čechách a na Morave. Zdanlivo drastické výsledky straníckej previerky na Slovensku v porovnaní s výsledkami študentskej previerky tak v mnohých prípadoch nespôsobila skutočná čistka, ale skôr upratovanie v neporiadnych straníckych evidenciách. Kvôli prebiehajúcej straníckej previerke teda predstavitelia Vysokoškolského výboru KSS začiatok „očisty“ vysokých škôl posunuli o jeden mesiac a školskej komisii Ústredného výboru KSS zároveň predložili návrh na realizáciu celej akcie, prispôbený slovenským potrebám. „Demokratizácia“ mala pozostávať z dvoch fáz: v prvej sa mali odstrániť z vysokých škôl tí, ktorí neštudujú, a v druhej ich mali nasledovať otvorení odporcovia režimu.

Poverením školstva, vied a umení bolo formálnym garantom celej akcie a malo zaistiť jej plynulý priebeh ako po finančnej stránke, tak zaistením „plnej podpory vysokoškolských úradov“.⁵² Vylučovanie študentov a študentiek sa totiž dialo mimo zákonného rámca. V ideologickom chápaní „opatrenia urobené po roku 1948 legalizoval a vysokoškolské štúdium v zmysle ustanovení Košického vládneho programu reformoval a demokratizoval až nový zákon o vysokých školách číslo 58/1950 Zb. z 18. mája 1950“.⁵³ V skutočnosti však tieto čistky boli protiprávne tak či tak, už len z dôvodu uplatňovaného princípu retroaktívnosti, nehovoriac o vágnych pravidlách a možnostiach na odvolanie, ktoré dávali veľký priestor svojvôli členov previerkových komisií.

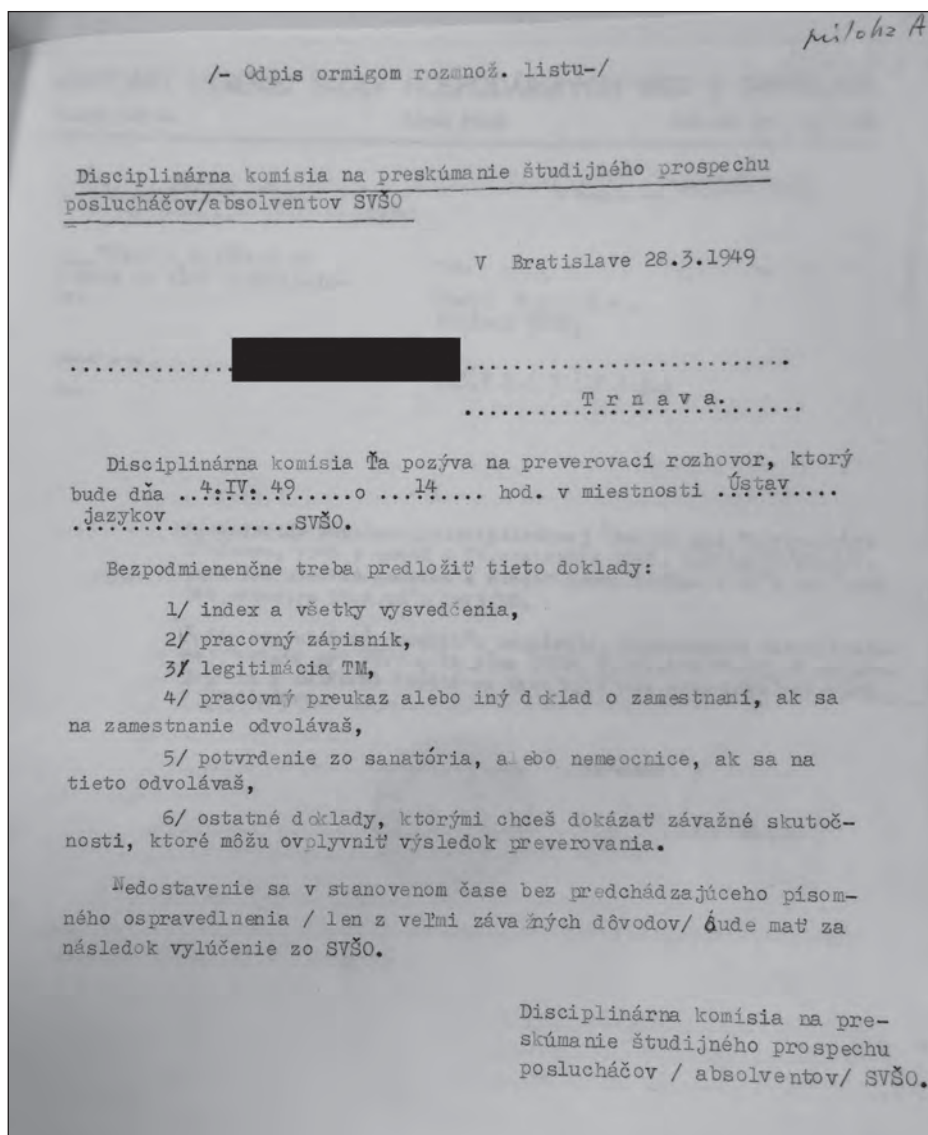
„Demokratizácia“ na Slovensku oficiálne začala prejavom povereníka školstva Ladislava Novomeského pri príležitosti nástupu do prvej päťročnice dňa 14. januára 1949.

50 Pozri MAŇÁK, Jiří: *Proměny strany moci: Studie a dokumenty k vývoji Komunistické strany Československa v období 1948–1968*, zv. 1. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1995, s. 15 n. a 79–99.

51 *Tamže*, s. 15 n.

52 SNA, f. ÚV KSS – sekretariát, šk. 2, Správa VV KSS o priebehu demokratizácie slovenských vysokých škôl, 2.3.1949.

53 ČERVINKA, Ján: Vývin vysokých škôl. In: KOTOČ, Ján a kol.: *Slovenské školstvo po oslobodení*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1970, s. 105.

Odpis štandardizovaného pozvania študenta Vysokej školy hospodárskych vied na preverovací pohovor (Archív Ekonomickej univerzity v Bratislave, fond Rektorát)

Hlavné zásady preverovania boli súčasne publikované v študentskej tlači. Predseda Vysokoškolského výboru KSS Timotej Turský, študent medicíny a neskorší profesor, v článku „Demokratizácia vysokých škôl“ z 15. januára 1949 v časopise Slovenského sväzu mládeže *Borba*⁵⁴ začínajúcu akciu zdôvodňoval tým, že sa zatiaľ neurobili žiadne kroky na zmenu zloženia vysokoškolského študentstva, pričom súčasný stav vraj nezodpovedá novému spoločenskému poriadku. Vo svojom článku spomenul oba plánované nástroje údajnej demokratizácie štúdia: nástup pracujúcich na vysoké školy aj „očistu“ vysokoškolského študentstva. Podrobne sa však venoval len aktuálnej otázke „očisty“. „Paraziti“, „povaľáči a šmelinári“, „flákači a cudzopasníci“, ktorých bolo podľa jeho odhadu na vysokých školách tridsať až štyridsať percent, mali byť zo štúdia nemilosrdne vylúčení, takže „konečne sa bude môcť prestať dívať robotník, roľník na vysokoškolákov s nedôverou. (...) Chceme dosiahnuť, aby keď sa povie vysokoškolák, sa rozumelo: usilovne sa vzdelávajúci, uvedomelý, ľudu oddaný mladý človek.“⁵⁵ V ten istý deň, 15. januára 1949, poslalo povereníctvo školstva slovenským vysokým školám inštrukcie o dotazníkoch, ktoré mali tieto školy rozdať a následne vyzbierať od všetkých študentov a študentiek.

O niekoľko dní neskôr, 21. januára 1949, poslalo povereníctvo školstva vysokým školám pokyn na preskúmanie študijného prospechu ich poslucháčov a absolventov. Potrebu preveriť prospech študentov a študentiek zdôvodňovalo platnými disciplinárnymi poriadkami, podľa ktorých majú vysoké školy povinnosť zabrániť zneužívaniu slobody štúdia. Podľa týchto smerníc mali disciplinárne komisie „v závažných prípadoch vylúčiť zo štúdia na vysokých školách poslucháčov, ktorí si neplnia svoje študijné povinnosti“, pričom vylúčenie malo nadobudnúť platnosť až po potvrdení povereníctvom, ktoré si tak vyhradilo „právo pokračovať vo svojej vlastnej kompetencii voči týmto študentom a absolventom“.⁵⁶

Za samotnú akciu boli formálne zodpovedné dekanáty fakúlt. Politický dohľad nad ňou i jej technickú realizáciu však mali na starosti pre tento účel vytvorené preverovacie komisie: pre každú fakultu povereníctvo školstva na návrh Vysokoškolského výboru KSS vymenovalo štvorčlennú hlavnú preverovaciu komisiu, na ktorej činnosť mala dohliadať fakultná základná organizácia komunistickej strany, čo jej zaručovalo politickú kontrolu na straníckej úrovni. Každá komisia pozostávala z jedného zástupcu profesorského zboru, jedného člena povereníctva a jedného študenta, pričom predsedom bol spravidla predseda základnej organizácie KSS na danej fakulte. Úlohou týchto komisií bolo navrhnúť povereníctvu trojčlenné subkomisie, ktoré mali

54 Časopis *Borba* vychádzal od roku 1947 do roku 1950 (s dvojtyždennou alebo mesačnou periodicitou), pôvodne ako orgán nekomunistického Sväzu vysokoškolského študentstva, strešnej organizácie študentských spolkov na Slovensku. Na jeseň 1947 však komunistickí študenti získali v SVŠ väčšinu, po februári 1948 bol začlenený do komunistického Slovenského sväzu mládeže a *Borba* sa stala tlačovým orgánom SSM. K začiatku roku 1951 bola zlúčená s časopisom *Smena*. (V dobovom slovenskom pravopise sa oproti súčasnosti písali odlišne slová „sváz“ a „študentstvo“.)

55 TURSKÝ, Timotej: Demokratizácia vysokých škôl. In: *Borba*, roč. 3, č. 2 (15.1.1949), s. 3.

56 *Archív Univerzity Komenského*, Bratislava (ďalej AUK), f. Rektorát UK I., šk. 16, Dotazníková akcia.

uskutočňovať samotné pohovory, vypracovať študijné normy (takzvaný minimálny študijný prospech), ktoré boli východiskom pre študijné preverovanie,⁵⁷ kontrolovať a vyhlasovať výsledky preverovania. Subkomisie pozostávali zo študentov, no ich počet zrejme nebol fixný.⁵⁸ Predsedníctvo Vysokoškolského výboru KSS vytvorilo na základe „prehľadu o celkovej situácii na jednotlivých fakultách a o potrebách nášho hospodárskeho života“ aj akýsi *numerus clausus* vylúčených poslucháčov pre jednotlivé fakulty a vysoké školy,⁵⁹ ako to registruje nasledujúca tabuľka 2.

Tab. 2: Predpokladaný počet vylúčených študentov a študentiek podľa Vysokoškolského výboru KSS

Lekárska fakulta SU	15 %	t.j. asi 230
Právnická fakulta SU	40 %	640
Filozofická fakulta SU	podľa politických výsledkov*	
Prírodovedecká fakulta SU	10 %	40
Farmaceutická fakulta SU	30 %	120
Pedagogická fakulta SU	10 %	10
Slovenská vysoká škola obchodná**	50 %	650
Slovenská vysoká škola technická	10 %	250

* Takto stanovený odhad „únosného počtu“ vylúčených študentov a študentiek filozofickej fakulty by mohol zodpovedať predstave o tejto fakulte ako ideologicky zvlášť exponovanej škole. Skutočné výsledky čistky na filozofickej fakulte však túto hypotézu nepotvrdzujú.

** V roku 1949 došlo k premenovaniu tejto školy zo Slovenskej vysokej školy obchodnej na Vysokú školu hospodárskych vied.

Prvá fáza – zhromažďovanie dotazníkov

V dňoch 18. až 25. januára 1949, teda o mesiac neskôr než na českých vysokých školách, si všetci vysokoškooláci na Slovensku museli na príslušnom dekanáte vyzdvihnúť a následne odovzdať vyplnený dotazník.⁶⁰ Prevzatie aj odovzdanie vyplneného

57 Tamže, Preskúmanie študijného prospechu študentov/absolventov všetkých slovenských vysokých škôl.

58 Platili zásady, že po absolvovaní prvého ročníka môže poslucháč či poslucháčka v skúškach vymenšovať jeden semester, do prvej štátnice jeden rok, od prvej štátnice do „absolutória“ jeden rok a po absolutóriu dva až tri roky. Fakulty však mohli postupovať podľa vlastných špecifických potrieb.

59 „Bola to asi päťčlenná komisia poslucháčov z nižších ročníkov, ktorých som poznal len z viadenia,“ uviedol v neskoršej žiadosti o rehabilitáciu napr. jeden študent (*Archív Ekonomickej univerzity v Bratislave* (ďalej *A EUBA*), f. Rektorát, sekretariát rektora, šk. 42, žiadosť o rehabilitáciu študenta Vysokej školy hospodárskych vied Vojtecha O).

60 Vzor samotného dotazníka sa zatiaľ nepodarilo nájsť.

Potvrdenie o prevzatí preverovacieho dotazníka v študentskom indexe. Tento záznam bol podmienkou pre pokračovanie poslucháčov v štúdiu (Archív Ekonomickej univerzity v Bratislave, fond Rektorát)

dotazníka bolo na študijnom oddelení poslucháčom vyznačené do indexu.⁶¹ Pokiaľ by si dotazník nevyzdvihli alebo ho neodovzdali, mali byť automaticky vylúčení zo štúdia.

V tejto súvislosti je potrebné upozorniť na nezvyčajne vysoký počet študentov a študentiek na Právnickej fakulte Slovenskej univerzity (17 percent) a na Fakulte strojného a elektrotechnického inžinierstva Slovenskej vysokej školy technickej (12 percent), ktorí podľa správy zo 14. februára 1949 dotazníky k tomuto termínu neodovzdali.⁶² Spolu so študujúcimi, ktorí nesplnili minimálne študijné normy, tak z týchto fakúlt malo byť vylúčených až 37,42, respektíve 37 percent študentov a študentiek.⁶³ Otázkou je, či vysoký počet neodovzdaných dotazníkov, ktorý sa týka len týchto dvoch fakúlt,⁶⁴ bol výsledkom nejakej administratívnej chyby, alebo skutočne taký vysoký počet poslucháčov riskoval automatické vylúčenie, aby nemuseli podstúpiť ponížujúce kádrowanie. Niektorí mohli aj špekulovať, že sa hrou na „mŕtveho chrobáka“ vyhnú preverovaniu, ako to (pri inej príležitosti) opisoval jeden študent vo svojej žiadosti o rehabilitáciu: „Nový index odňali mi dvakrát (na jar 1949 a v júni 1950 – pozn. autorky) na prešetrenie a dvakrát vrátili s tým, že je všetko v poriadku. V roku 1950 (pri zápise na akademický rok 1950/1951 – pozn. autorky) povedal

61 A EUBA, f. Rektorát, sekretariát rektorátu, šk. 41, žiadosť o rehabilitáciu študenta VŠHV Viliama O.

62 SNA, f. ÚV KSS – sekretariát, šk. 2, Správa VV KSS o priebehu demokratizácie slovenských vysokých škôl. Správa bola schválená 14. februára 1949 a na rokovanie organizačného výboru ÚV KSS bola predložená 2. marca 1949.

63 Pozri nasledujúci tabuľku 3.

64 Správa Vysokoškolského výboru KSS z 2. marca 1949 menovite uvádza počet neodovzdaných dotazníkov len pri týchto dvoch fakultách, v prípade ostatných desiatich fakúlt tento údaj chýba.

mi Ing. Š. (ktorý bol asistentom u prof. Králička), že videl môj kádrový materiál z Lučenca, ktorý je taký nepriaznivý, že je vylúčené, aby som mohol na škole zostať. Preto mi radil, aby som sa pred preverovaciu komisiu nedostavil, lebo budem zbytočne pokorovaný. (...) Ja som školu navštevoval naďalej v nádeji, že moja žiadosť na povereníctve školstva bude kladne vybavená. V auguste 1951 som však musel nastúpiť do zamestnania, pretože som sa nemohol preukázať štúdiom ani zamestnaním a hrozilo mi zavedenie trestného pokračovania.⁶⁵

V niektorých prípadoch však táto stratégia mohla byť aj úspešná, ako to zažil Július Porubský: „Bol som vedúcim krúžku. (...) Potom bol vyhlásený termín previerok a Máňa B., ideologická vedúca krúžku, prišla za mnou a vyhlásila, že do preverovacej komisie budem aj ja zaradený. (...) Ja, ktorý som chodil ministrovat', chodil do Katolíckej kancelárie atď., som mal preverovať svojich kolegov... Vyhovoril som sa na zhoršené zdravie svojich rodičov, ktorých som práve v deň previerok musel navštíviť. A tak sa stalo, že som na niekoľko dní urýchlene odišiel domov. Unikol som previerkam. Potom jednoducho zabudli na to, že som sa im nepodrobil.“⁶⁶

Zdá sa však, že neskôr organizátori zámer vylúčiť poslucháčov kvôli neodovzdaným dotazníkom prehodnotili, respektíve poskytli im možnosť odovzdať vyplnené dotazníky po termíne, keďže v prehľadoch vylúčených poslucháčov z neskorších dátumov už takéto vysoké čísla nefigurujú.⁶⁷

Po vyhodnotení odovzdaných dotazníkov boli študenti a študentky rozdelení do troch kategórií:

1. vyhovujúci podmienkam poberania štipendia;
2. spĺňajúci študijné normy, no bez nároku na štipendium;
3. nespĺňajúci ani minimálne študijné normy.⁶⁸

Hlavné preverovacie komisie následne vypracovali zoznam študentov a študentiek spadajúcich do tretej skupiny, teda kandidátov na vylúčenie zo študijných dôvodov. Ich podiel na jednotlivých fakultách Slovenskej univerzity a Slovenského vysokého učenia technického a na Slovenskej vysokej škole obchodnej (respektíve Vysokej škole hospodárskych vied) zaznamenáva nasledujúca tabuľka 3:

65 A EUBA, f. Rektorát, sekretariát rektorátu, šk. 41, žiadosť o rehabilitáciu študenta VŠHV Vojtecha K.

66 PORUBSKÝ, Július: V službách Katolíckej akcie. In: TAKÁČ, Ladislav – LESŇÁK, Rudolf – LAZAR, Ján (ed.): *Zločiny komunizmu na Slovensku 1948–1989*, zv. 2. Prešov, Vydavateľstvo Michala Vaška 2001, s. 304. Július Porubský úspešne ukončil štúdium na Právnickej fakulte UK v roku 1950 a bol prijatý na miesto asistenta, v tejto pozícii pôsobil jeden rok. Nasledujúci rok však bol zatknutý, v roku 1955 odsúdený za činnosť v Katolíckej akcii a väznený v Jáchymove.

67 Do úvahy prichádza aj hypotéza, že sa niektorí študujúci na právnickej a strojno-elektrotechnickej fakulte rozhodli demonštratívne kolektívne neodovzdať dotazníky. To sa však doteraz na základe archívnych prameňov nepodarilo potvrdiť a ako pravdepodobnejšie sa zdá vysvetlenie, že dotčení boli nedochvilní a dotazníky odovzdávali až po termíne.

68 AUK, Rektorát UK I., šk. 16, Preskúmanie študijného prospechu študentov/absolventov všetkých slovenských vysokých škôl.

Tab. 3: Podiel študujúcich navrhnutých na vylúčenie na jednotlivých školách po preskúmaní študijných výsledkov (v percentách)⁶⁹

Filozofická fakulta SU	16,70
Prírodovedecká fakulta SU	15,00
Právnická fakulta SU	20,17
<i>so započítaním neodovzdaných dotazníkov (17 %)</i>	<i>37,42</i>
Pedagogická fakulta SU	16,00
Farmaceutická fakulta SU	15,00
Lekárska fakulta SU	23,00
Slovenská vysoká škola obchodná	36,00
Odbor špeciálnych náuk SVŠT	10,80
Odbor strojného a elektrotechnického inžinierstva SVŠT	25,00
<i>so započítaním neodovzdaných dotazníkov (12 %)</i>	<i>37,00</i>
Odbor chemicko-technologického inžinierstva SVŠT	29,00
Odbor inžinierskeho staviteľstva SVŠT	26,00

Druhá fáza – zber kádrového materiálu v teréne a pohovory

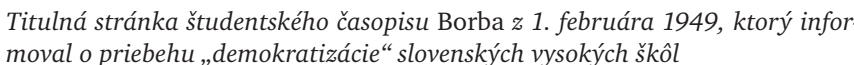
Odovzdané a preverovacími komisiami vyhodnotené dotazníky sa stali podkladom pre druhú fázu preverovania. Tá spočívala v zhromaždení kádrového materiálu na všetkých študentov a študentiek a v následných pohovoroch. Poslucháči slovenských vysokých škôl boli rozdelení podľa okresov ich trvalého bydliska, do ktorých bolo následne vyslaných sedemdesiatpäť „kádrových súdruhov“.⁷⁰ Tí mali po podrobnej inštrukčii v spolupráci s miestnymi a okresnými straníckymi orgánmi získať k jednotlivým poslucháčom politický materiál.⁷¹ Na jeho základe potom boli vysokoškooláci z politického hľadiska rozdelení do štyroch skupín, označených písmenami A, B, C, D.⁷² Práve tu vznikol najväčší priestor na zneužitie núkajúcej sa „príležitosti“ na vybavovanie si osobných účtov, keďže posudok vydaný miestnym národným výborom v mieste bydliska poslucháča bol prakticky jediným podkladom pre previerkovú komisiu a bolo takmer nemožné sa voči jeho obsahu brániť. Na to aj často upozorňovali preverovaní poslucháči vo svojom odvolaní. „Podľa mojej mienky môže ísť o nepravdivé informácie z miesta môjho bydliska, podávané zaujatými

69 SNA, f. ÚV KSS – sekretariát, šk. 2, Správa o priebehu demokratizácie slovenských vysokých škôl, 2.3.1949.

70 *Tamže*.

71 Keďže „kádroví komisári“ mali na zhromaždenie tohto materiálu k tisíciam študentov len niekoľko týždňov, spôsob získavania informácií a ich kvalita vyvolávajú pochybnosti.

72 Pozri tabuľku 4.

osobami,“ vyjadril sa napríklad jeden z nich.⁷³ V materiáloch zaznievali skutočne absurdné obvinenia: „Bolo mi dávané za príčinu môjho vylúčenia zo školy, že starý otec niekedy v rokoch 1929–1933 mal na dedine v Terchovej pľu a mal v prenájme farský majetok,“ sťažoval sa ďalší.⁷⁴ Tento spôsob boja, keď jednotliví ľudia dokázali využiť ponúkanú príležitosť na poškodenie iných, či už z dôvodu pomsty, alebo snahy o osobné obohatenie či prospech, pričom ideologické floskuly slúžili len ako nepriestrelná zásterka, sa s úspechom používal aj neskôr, a to aj na najvyšších politických úrovniach. Naplno sa rozvinul o niekoľko mesiacov, keď vo všetkých krajinách sovietskeho bloku vypukla honba na takzvaných vnútorných nepriateľov.

Na základe predbežných výsledkov z dvadsiatich okresov funkcionári Vysokoškolského výboru KSS odhadovali politické rozvrstvenie študujúcich do jednotlivých skupín takto:

Tab. 4: Politické zloženie študujúcich podľa Vysokoškolského výboru KSS⁷⁵

A	„komunisti“	11,5 %
B	„lojálni“/„indiferentní“*	49,0 %
C	„neuvedomelí odporcovia“	16,9 %
D	„uvedomelí odporcovia“	13,2 %
	nezistené	9,4 %

* Pre túto najpočetnejšiu skupinu študentov a študentiek sa v dobovej terminológii používa väčšinou termín „indiferentní“ – teda politicky nezaraďení, ktorí boli hlavným cieľom „ideologickej prevýchovy“. Na tomto mieste použitý termín „lojálni študenti“ teda nezodpovedá realite, keďže predpokladá vedomý súhlas s oficiálnou ideológiou. V skutočnosti však išlo o študentov, ktorí vyhlasovali, že ich politické otázky nezaujímajú. (K termínu „indiferentní“ pozri JAREŠ, J.: „Indiferentní – možnost převýchovy!“, s. 26, pozn. 23 – pozri pozn. 11.)

Okrem študijného prospechu a politického postoja sa v previerke zisťoval aj triedny pôvod a zamestnanie rodičov, účasť na brigádach a poľahčujúce okolnosti (za tie sa považovali prekonané choroby, starostlivosť o rodinu v prípade vydatých študentiek a pod.). Na základe triedneho pôvodu boli študenti rozdelení do troch skupín:

1. „Veľkoburžoázia a slobodné zamestnanie s ročným príjmom nad 200 000 Kčs; fabrikanti s podnikom nad 10 zamestnancov, veľkostatkári s výmerou pôdy väčšou než 25 ha“;
2. „živnostníci a slobodné zamestnania s ročným príjmom od 80 000 Kčs do 200 000 Kčs, roľníci od 5 do 25 ha“;
3. „najchudobnejší, robotníci, roľníci do 5 ha“.⁷⁶

73 A EUBA, f. Rektorát, sekretariát rektora, šk. 41, žiadosť študenta VŠHV Vojtecha O. o rehabilitáciu z 24.6.1968.

74 Tamže, žiadosť študenta VŠHV Gustáva O. o rehabilitáciu z 11.3.1969.

75 SNA, f. ÚV KSS – sekretariát, šk. 2, Správa VV KSS o priebehu demokratizácie slovenských vysokých škôl, 2.3.1949.

76 SNA, f. ÚV KSS – sekretariát, šk. 2, Správa VV KSS o priebehu demokratizácie slovenských vysokých škôl, 2.3.1949.

Podobné delenie vyplynulo aj z kritéria majetku rodičov:

1. majitelia viacerých domov a polí nad 25 ha;
2. majitelia poschodového domu a polí nad 5 ha;
3. majitelia rodinných domov a polí do 5 ha.

Zohľadňovalo sa aj kritérium účasti na brigádach, kde do prvej skupiny boli zaradení „úderníci“ a „pochválení účastníci“, do druhej skupiny účastníci brigády na Trati mládeže a do tretej skupiny poslucháči, ktorí sa brigády nezúčastnili alebo dostali negatívny posudok.

Po terénnej práci „kádrových súdruhov“ a vyhodnotení získaného materiálu nasledovali pohovory jednotlivých študentov a študentiek s preverovacími subkomisiami. Od previerky na českých vysokých školách sa zásadne líšili v tom, že na pohovor neboli predvolaní všetci poslucháči, ale len tí, ktorí boli na základe dotazníkov a informácií z miestnych a okresných straníckych orgánov zaradení:

1. do 3. skupiny zo študijného hľadiska;
2. do kategórie D z politického hľadiska;
3. do 2. skupiny zo študijného hľadiska a do kategórie C z politického hľadiska, ak pritom spadali podľa triedneho pôvodu do 1. skupiny a brigád sa nezúčastnili alebo mali negatívny posudok (3. skupina).

Tab. 5: Počet študujúcich predvolaných na pohovor a nepreverených po pohovore na jednotlivých slovenských školách⁷⁷

Škola	Celkový počet študujúcich	Počet predvolaných na pohovor	Počet nepreverených po pohovore*
Právnická fakulta SU	1392	543	105
Filozofická fakulta SU	723	163	9
Pedagogická fakulta SU	182	30	4
Prírodovedecká fakulta SU	426	65	2
Lekárska fakulta SU	2004	628	165
Farmaceutická fakulta SU	347	73	8
Vysoká škola hospodárskych vied	1445	519	180
Vysoká škola poľnohospodárskeho a lesného inžinierstva	737	182	52
Odbor chemicko-technologického inžinierstva SVŠT	579	159	37
Odbor strojného a elektrotechnického inžinierstva SVŠT	1101	312	41

⁷⁷ Tamže, Správa Vysokoškolského výboru KSS na zasadnutie sekretariátu ÚV KSS dňa 28.3.1949, príloha 1.

Odbor inžinierskeho staviteľstva SVŠT	637	221	44
Odbor špeciálnych náuk SVŠT	230	22	4
SPOLU	9802	2917	651

* Tento počet nepreverených bol ešte navýšený o prípady poslucháčov, ktorí si vôbec neprevzali preverovací dotazník (pozri tabuľku 4). Zároveň však nejde o definitívnu sumu nepreverených študujúcich, keďže ich počet sa neskôr významne znížil po zásahu odvolacej komisie (pozri tabuľku 7).

Oficiálne platilo, že predvolanie na pohovor malo takmer s istotou znamenať vylúčenie zo štúdia: „Zásadne len vo výnimočných prípadoch môžu rozhovory zmeniť vopred utvorené rozhodnutie,“ konštatovalo sa vo správe Vysokoškolského výboru KSS o priebehu previerok.⁷⁸ Pohovory tak mali mať skôr „výchovný“ charakter: „Dokáže sa poslucháčovi, že nie je schopný navštevovať vysokú školu, a poukáže sa na jeho nemorálnosť a nezodpovednosť voči štátu a rodičom ... dokáže sa mu, že lajdačil a neštudoval. (...) ...musí vysvetliť, ako chápe svoje štúdium z hľadiska spoločenského, čo doteraz pre štát urobil.“⁷⁹ Ako však vyplýva z nasledujúcej tabuľky 6, v praxi boli verdikty preverovacích komisií omnoho miernejšie a väčšina pohovorov skončila „preverením s podmienkami“, čo znamenalo, že po ich splnení (napríklad v prípade študijných podmienok) mohol dotýčný bez prerušenia pokračovať v štúdiu.

Administratívny postup spočíval v písomnom predvolaní poslucháčov dekanátom a následnom odobratí indexov. Tí, ktorí preverovaním prešli úspešne, do indexu dostali špeciálnu klauzulu, bez ktorej bol index neplatný. Vylúčení poslucháči nedostali žiadne oficiálne rozhodnutie a často sa o svojom vylúčení dozvedeli len náhodou: „O vylúčení som sa dozvedel vtedy, keď prof. Krjukovská pýtala po skúške z ruštiny index a ja som ho nemal, povedala, že som teda vylúčený zo štúdia.“⁸⁰

Zistenia subkomisií sa využívali aj sekundárne v rámci propagandy. Redaktori študentského časopisu *Borba* publikovali ukážky z rozhovorov, v ktorých predvolaní poslucháči preukazovali neznalosť základných pojmov a faktov súčasného politického života (napríklad nevedeli vysvetliť skratku STM – Súťaž tvorivosti mládeže – alebo tvrdili, že generálny tajomník ÚV KSC Rudolf Slánský je predsedom odborových zväzov). Túto politickú nevedomosť redaktori uštipačne spájali so slabým študijným prospechom. Ako opačný (pozitívny) príklad prezentovali študenta, ktorý síce pochádzal z „veľkostatkárskej“ rodiny, a teda dostal pozvanie na pohovor, no konfiškácia otcovho majetku a práca v továrni „vykresali z neho celkom iného človeka“, ⁸¹ takže previerkou prešiel úspešne. Tieto reportáže mali smerovať k záveru, že „predsa len tí komunisti nie sú takí hrozní!“ ⁸²

78 *Tamže*, Správa VV KSS o priebehu demokratizácie slovenských vysokých škôl, 2.3.1949.

79 *Tamže*.

80 A EUBA, f. Rektorát, sekretariát rektora, šk. 41, žiadosť študenta VŠHV Vojtecha O. o rehabilitáciu z 24.6.1968.

81 Zábery zo študijnej previerky. In: *Borba*, roč. 3, č. 8 (10.4.1949), s. 8.

82 Demokratizácia u filozofov. In: *Tamže*, s. 8.

Výsledky „demokratizácie“

Po vyhodnotení preverovacích dotazníkov a uskutočnení pohovorov boli vyhlásené výsledky „demokratizačnej očisty“ slovenských vysokých škôl. Na základe rozhodnutia Ústredného výboru KSS boli vysokoškoláci rozdelení do piatich skupín:

1. poslucháči *preverení bez podmienok*⁸³
2. poslucháči *podmienečne preverení* so stanoveným termínom skončenia všetkých predpísaných skúšok⁸⁴ – Do tejto skupiny mohli byť zaradení všetci, ktorí politicky spadali do kategórie A (teda označení ako „komunisti“), s výnimkou „niektorých krikľavých prípadov, ktoré sú všeobecne známe – veľmi zlí študenti“,⁸⁵ respektíve spadali do kategórie B (ako „lojálni/indiferentní“), ak nestratili viac než dva semestre štúdia. Do skupiny podmienečne preverených boli zaradení aj poslucháči, ktorí preukázali poľahčujúce okolnosti, t.j. repatrianti, študujúci s lekársym potvrdením o prekonaní operácie alebo vážnej choroby, zamestnaní s politickou charakteristikou A alebo B a vydaté študentky. Kontrolu podmienečne vylúčených vysokoškolákov mali uskutočňovať fakultné preverovacie komisie vždy v čase vypršania trvania podmienky.⁸⁶
3. poslucháči *vylúčení v dôsledku neodovzdania preverovacieho dotazníka*⁸⁷ – Napokon ich bolo v porovnaní s pôvodným počtom neodovzdaných dotazníkov (pozri tabuľku 3) podstatne menej, čo nasvedčuje vysvetleniu, že značná časť študujúcich odovzdala dotazníky oneskorene a že za tento prehrešok neboli postihnutí. Z dobových správ nie je jasné, či boli poslucháči zaradení do tretej skupiny vylúčení dočasne, alebo natrvalo.
4. poslucháči *vylúčení s možnosťou návratu* po minimálnej lehote jedného roku⁸⁸ – Do tejto skupiny boli zaradení všetci poslucháči, ktorí patrili do tretej študijnej skupiny a z politického hľadiska do skupín C a D. Pre týchto študujúcich výsledok preverovania znamenal preradenie „do výroby“ na dva až tri semestre, po ktorých sa mohli opäť pokúsiť o štúdium na vysokej škole.
5. poslucháči *vylúčení natrvalo*⁸⁹ – Do tejto kategórie Ústredný výbor KSS svojim rozhodnutím zaradil „účastníkov viacerých protištátnych politických akcií a študentov, u ktorých niet žiadnych predpokladov, že vôbec niekedy doštudujú“.⁹⁰

V dôsledku činnosti odvolacej komisie, ako aj účelového „znovuprijímania“ vylúčených poslucháčov na štúdium v nasledujúcom roku 1950 sa však v konečnom

83 Pozri tabuľku 6, stĺpec C.

84 Pozri tabuľku 6, stĺpec D.

85 SNA, f. ÚV KSS – sekretariát, šk. 2, Správa VV KSS o priebehu demokratizácie slovenských vysokých škôl, 2.3.1949.

86 Tamže, šk. 7, Konečné výsledky demokratizačnej akcie na slovenských vysokých školách a návrh na niektoré opatrenia, 20.4.1950.

87 Pozri tabuľku 6, stĺpec E.

88 Pozri tabuľku 6, stĺpec F.

89 Pozri tabuľku 6, stĺpec G.

90 Tamže, šk. 2, Správa VV KSS o priebehu demokratizácie slovenských vysokých škôl, 2.3.1949.

dôsledku rozdiely medzi skupinami 3, 4 a 5 stierajú a nie je možné spoľahlivo dosledovať, ktorí z vysokoškolákov boli napokon zo štúdia vylúčení a na ak dlhú dobu. Za výsledok „demokratizačnej akcie“ po fáze pohovorov tak možno považovať súhrnné číslo v stĺpci H nasledujúcej tabuľky (pričom percentá sú vyjadrením podielu z celkového počtu študujúcich tej ktorej školy pred preverovaním):

Tab. 6: Výsledky „demokratizácie“ na slovenských vysokých školách po ukončení pohovorov⁹¹

A	B	C	D	E	F	G	H
Škola	Celkový počet študentov	Preverení bez podmienok	Preverení s podmienkou	Vylúčení pre neodovzdanie dotazníka	Vylúčení dočasne (na 2–3 semestre)	Vylúčení natrvalo	Vylúčení spolu, absolútny (relatívny) počet*
Právnická f. SU	1392	900	320	67	26	79	172 (12,3%)
Filozofická f. SU	886	794	83	0	6	3	9 (1%)
Pedagogická f. SU	182	158	20	0	4	0	4 (2%)
Prírodovedecká f. SU	426	365	43	16	1	1	18 (8%)
Lekárska f. SU	2004	1397	369	73	153	12	238 (11,8%)
Farmaceutická f. SU	351	274	65	4	6	2	12 (3,4%)
VŠHV	1445	874	319	72	162	18	252 (17,4%)
VŠPLI	737	552	82	51	11	41	103 (14%)
Odbor chemicko-technologického inžinierstva SVŠT	579	361	110	71	21	16	108 (18,6%)
Odbor strojného a elektrotechnického inžinierstva SVŠT	1101	679	226	155	37	4	196 (17,8%)
Odbor inžinierskeho staviteľstva SVŠT	637	406	150	37	38	6	81 (12,7%)
Odbor špeciálnych náuk SVŠT	230	200	18	8	2	2	12 (5%)
SPOLU	9970	6960	1805	554	467	184	1205 (12%)

* Absolútny počet vylúčených je súhrnom čísel v stĺpcoch E, F a G, relatívny počet je percentuálnym podielom z číselných hodnôt v stĺpci B.

91 *Tamže*, Správa Vysokoškolského výboru KSS na zasadnutie sekretariátu ÚV KSS dňa 28.3.1949, príloha 1.

Ako vyplýva z predchádzajúcej tabuľky 6, priemerný počet poslucháčov vylúčených zo štúdia po fáze pohovorov predstavoval približne dvanásť percent. Pri detailnejšom pohľade sú však zreteľné značné rozdiely medzi jednotlivými fakultami a školami. Tie sú paradoxne v zreteľnom rozpore so zaužívanou predstavou o ideologicky exponovaných fakultách (právnickej, filozofickej a pedagogickej), ktoré by mali byť podrobené prísnejšiemu politickému preverovaniu, a naopak o fakultách a školách ideologicky menej exponovaných (ekonomických a technických), ktoré bolo možné absolvovať aj s horším „kádrovým profilom“.

Na vysokom počte študentov a študentiek vylúčených z technických fakúlt sa podpísal aj pomerne vysoký počet neodovzdaných previerkových dotazníkov, ktorý mohol mať rôzne príčiny (pozri vyššie), k čomu sa pravdepodobne pridali osobné animozity a hypertrofovaná aktivita niektorých členov preverovacích komisií na týchto fakultách. Toto vysvetlenie sa javí ako pravdepodobné, keďže sa doposiaľ neobjavili spoľahlivé dôkazy potvrdzujúce, že by študentstvo na fakultách postihnutých prísnejším vylučovaním poslucháčov malo odlišnú sociálnu štruktúru oproti ostatným školám alebo že by na ideologickej čistote týchto škôl osobitne záležalo predstaviteľom komunistického režimu. Podobne tomu bolo zrejme v prípade Slovenskej vysokej školy obchodnej (Vysokej školy hospodárskych vied), ktorá tiež patrila k školám s najvyšším percentom vylúčených študentov a študentiek.

Naopak, nízke percento študujúcich vylúčených z Filozofickej a Pedagogickej fakulty Slovenskej univerzity a priemerné percento vylúčených študentov práva bolo pravdepodobne dôsledkom akútneho nedostatku absolventov týchto odborov v praxi,⁹² ktorý neumožňoval takú okamžitú a masívnu čistku spomedzi poslucháčov a ktorý aj fakultných funkcionárov nútil ku kompromisom medzi dvoma základnými princípmi charakterizujúcimi „lojálneho intelektuála“ – straníckosťou a odbornosťou. K týmto faktorom prispievala aj súdržnosť akademickej obce na týchto fakultách – tak študujúcich, ako aj pedagogického zboru – rovnako ako aj veľmi nízke personálne zapojenie oboch kategórií do masových organizácií (komunistickej strany, Revolučného odborového hnutia, ČSM).⁹³ K zavŕšeniu „očisty“ týchto fakúlt tak došlo až v nasledujúcom roku počas takzvaného ideologického boja, ktorého obeťou sa stal napríklad aj dekan Právnickej fakulty Slovenskej univerzity Karol Rebro a mnohí ďalší vyučujúci, ako aj študujúci.⁹⁴

Táto druhá čistka mala masívny priebeh aj na Lekárskej fakulte Slovenskej univerzity, ktorý možno vysvetliť činnosťou pomerne malej, ale veľmi agilnej skupiny študentov a študentiek (a neskorších aspirantov/aspirantiek a asistentov/asistentiek), ktorí boli zároveň vysokopostavenými funkcionármi Československého zväzu mládeže. Tí podľa pamätníkov na fakulte realizovali skutočnú „študentokraciu“,

92 SNA, f. ÚV KSS – tajomníci (Štefan Baštovanský), šk. 2191, Zpráva o Právnické fakultě Slovenské univerzity v Bratislavě, 1.3.1950.

93 *Tamže*. Podľa informácie z 1. marca 1950 (t.j. viac než rok po „demokratizačnej“ čistke) bolo na právnickej fakulte členmi základnej organizácie KSS len dvadsať študentov (!) a členmi ČSM asi polovica, ale mnohí z nich len formálne kvôli výhodám.

94 Pozri GLOSSOVÁ, M.: *Previerky a vylučovanie študentov slovenských vysokých škôl v rokoch 1948–1960 ako prostriedok výchovy lojálnych elít* (pozri pozn. 41).

ktorej pôsobenie malo konkrétne personálne dôsledky nielen pre kolegov a kolegyné z radov študentstva, ale aj pre vyučujúcich.⁹⁵ Ich veľký vplyv podporovalo aj to, že lekárska fakulta bola suverénne najpočetnejšia⁹⁶ a zároveň veľmi homogénna na rozdiel od iných fakúlt, kde boli poslucháči v dôsledku štúdia množstva rozličných študijných programov rozdelení na menšie skupiny. Špecifickej radikalite čistiek na bratislavskej lekárskej fakulte po februári 1948 zodpovedá aj primát medikov pri ostrakizácii židovských študentov už v tridsiatych rokoch⁹⁷ a pri šikanovaní českých vyučujúcich. Išlo tam zrejme o kontinuálny jav. Naopak, Filozofická fakulta Slovenskej univerzity mala už z obdobia Slovenského štátu tradíciu aktívneho vzdorovania politickej moci, ktorú sa tak rýchlo nepodarilo prelomiť ani predstaviteľom komunistického režimu, aj kvôli úzkym personálnym prepojeniam medzi vedením fakulty a povereníctva školstva.

Odvovania

Voči rozhodnutiu preverovacej komisie sa študenti a študentky podľa pôvodných pokynov povereníctva školstva nemohli odvolať, avšak povereníctvo si vyhradilo právo schvaľovať jednotlivé vylúčenia, čo mu *de facto* zaručovalo pozíciu najvyššej inštalácie. V apríli 1949 po zverejnení zoznamov vylúčených poslucháčov povereníctvo túto možnosť využilo na zásah do výsledkov preverovania, keď predsa len zaviedlo možnosť odvolacieho konania, v ktorom sa malo rozhodovať „od prípadu k prípadu“.⁹⁸ Argumentovalo, že zo škôl bolo vylúčených aj mnoho poslucháčov, ktorí v štúdiu nepostupovali zo zdravotných alebo sociálnych dôvodov a ktorým bolo podľa povereníctva potrebné pomôcť sociálnou podporou, respektíve prostredníctvom Vysokoškolského zdravotného ústavu. Taktiež boli zo štúdia vylúčení aj poslucháči, ktorým pozostávalo len niekoľko mesiacov do jeho ukončenia.

Zdá sa, že povereník Ladislav Novomeský voči týmto vysokoškolákom razil vlastnú, miernejšiu cestu. Rozhodol, že sa má voči nim postupovať „blahovoľne“ a „umožniť – ak je to možné, aj bez odvolania – zloženie skúšok. Ak by ich [študent] na termín nezložil, samozrejme vstupuje v platnosť rozhodnutie preverovacej komisie o dočasnom, resp. úplnom vylúčení zo štúdia.“⁹⁹ Zároveň podnikol kroky

95 MEŠKO, Zoltán G.: *Zamlčané sprisahanie: Politické čistky na lekárskej fakulte po druhej svetovej vojne*. Bratislava, Slovak Academic Press 1999.

96 V školskom roku 1948/1949 mala Lekárska fakulta Slovenskej univerzity 2161 študentov a študentiek, ďalšia v poradí Právnická fakulta SU ich mala 1531. Tri fakulty – Filozofická fakulta SU a dve fakulty Slovenskej technickej univerzity – mali päťsto až tisíc poslucháčov, ostatné dokonca menej než päťsto.

97 SZABÓ, Miloslav: „Židé jsou neštěstím Slovenska“: Československý antisemitizmus na konci 19. a v prvej polovici 20. storočia. In: HUDEK, Adam – KOPEČEK, Michal – MERVART, Jan (ed.): *Čechoslovakizmus*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2019, s. 139 n.

98 SNA, f. Povereníctvo školstva-povereníci – Laco Novomeský, šk. 13, Preverovacie pokračovanie a odvolacia komisia, list povereníka školstva Ladislava Novomeského kabinetu povereníctva a 5. odboru zo 14.4.1949.

99 *Tamže*.

na medializáciu svojho plánu, keď nariadil poskytnúť potrebné materiály redaktorovi denníka *Pravda* a požiadať ho, aby „venoval v svojom článku o celej veci pozornosť menovite po stránke študijnej, pričom, samozrejme, nech uvedie aj prípady, kde rozhodovali momenty politické, avšak konkrétne aké politické momenty to boli, ktoré preverovacie komisie k negatívnemu rozhodnutiu prinútili“.¹⁰⁰

Zástupcovia Vysokoškolského výboru KSS s takýmto postupom nesúhlasili, pričom argumentovali, že spochybnením rozhodnutí o vylúčení niektorých študujúcich „by utrpela ich prestíž. Nech pán povereník vraj vymenuje odvolaciu komisiu a nech táto na veci zmení...“¹⁰¹ Novomeský sa preto rozhodol nečakať na návrh predstaviteľov vysokoškolského výboru, ktorí „zbytočne zdržujú už tretí deň“, a vymenovať takú odvolaciu komisiu, v ktorej síce študenti a študentky budú mať svojich zástupcov, ale ktorej rozhodnutia nebudú závislé od ich hlasov. Za členov komisie boli menovaní pracovníci povereníctva R. Martiš, P. Pazúr, I. Rosa a E. Markovič, ktorí mali spolu s predsedom Ernestom Ottom päť hlasov. Za vysokoškolákov boli do komisie menovaní dvaja študenti (Čech a Matula), no keďže komisia mala „zasadať v takom zložení, aby boli prítomní vždy piati členovia“, ¹⁰² mala ich účasť v komisii len kozmetickú funkciu.

Pôsobenie odvolacej komisie a jej závery medzi realizátormi previerky vyvolali veľkú nevôľu. Komisia totiž podľa správy o konečných výsledkoch „demokratizácie“ až takmer polovicu odvolaní vybavila kladne, čím „vznikol chaos“ a „celú demokratizačnú akciu fakticky odsabotovala“.¹⁰³ Povereníctvo školstva okrem toho podľa

Spisovateľ, publicista a komunistický politik Ladislav Novomeský (1904–1976) sa ako povereník školstva, vied a umení zaslúžil o zmiernenie výsledkov prvej čistky na slovenských vysokých školách (foto www.cojeco.cz)

¹⁰⁰ *Tamže*.

¹⁰¹ *Tamže*, list pracovníka povereníctva dr. Reháka s návrhom na kreovanie odvolacej komisie povereníkovi Novomeskému z 5.5.1949.

¹⁰² *Tamže*, Preverovacie pokračovanie a odvolacia komisia, Menovanie odvolacej komisie na PŠVU [povereníctvu školstva, vedy a umení], 6.5.1949 (vyznačené podčiarknutím v origináli).

¹⁰³ *Tamže*, f. ÚV KSS – sekretariát, šk. 7, Konečné výsledky demokratizačnej akcie na slovenských vysokých školách a návrh na niektoré opatrenia, 20.4.1950.

tejto správy, vypracovanej sekretariátom Ústredného výboru KSS v apríli 1950, prijímalo odvolania aj po ukončení oficiálnej činnosti odvolacej komisie.¹⁰⁴

Tento výklad sekretariátu ÚV KSS, ktorý ústil v požiadavku „znovu preskúmať prípady tých poslucháčov, ktorí sa odvolali proti rozhodnutiu hlavných disciplinárnych¹⁰⁵ komisií a ktoré odvolacia disciplinárna komisia pri PŠVU vybavila kladne“,¹⁰⁶ však slúžil najmä na zdôvodnenie novej čistky o rok neskôr, pripravovanej v marci a apríli 1950 a realizovanej v júni, septembri a októbri toho roku. Zároveň sa stal súčasťou obvinenia hlavných činiteľov zodpovedných za odvolacie konanie – predsedu odvolacej komisie Ernesta Ottu a samotného povereníka Laca Novomeského – z nedostatočne dogmatického prístupu. Počas tejto čistky, ktorej oficiálnym zdôvodnením bol boj proti „slovenskému buržoáznemu nacionalizmu“ a „ideologický boj“ na vysokých školách, bolo v júni 1950 vylúčených 105 študentov a študentiek a na jeseň ďalších 465 študujúcich;¹⁰⁷ väčšina z nich napriek tomu, že „demokratizáciou“ na minulý rok prešli úspešne alebo s podmienkou.

V skutočnosti však zásah odvolacej komisie v roku 1949 – najmä v prípade veľkých fakúlt – nebol až taký dramatický a počet vylúčených študentov a študentiek v priemere znížil len o približne dve percentá.¹⁰⁸

Tab. 7: Výsledky „demokratizácie“ na slovenských vysokých školách pred a po odvolacom konaní¹⁰⁹

A	B	C	D	E	F	G	H	I
Škola	Celkový počet študentov	Vylúčení pre neodovzdanie dotazníka	Vylúčení dočasne (na 2–3 semestre)		Vylúčení natrvalo		Vylúčení spolu*	
			Pred odvolaním	Po odvolaní	Pred odvolaním	Po odvolaní	Pred odvolaním	Po odvolaní
Právnická f. SU	1392	67	26	13	79	52	172	132
Filozofická f. SU	886	0	6	5	3	0	9	5
Pedagogická f. SU	182	0	4	3	0	0	4	3
Prírodovedecká f. SU	426	16/0**	1	0	1	0	18	0

104 Výsledky zachytené v nasledujúcej tabuľke 7 tak nemusia byť definitívne, keďže už nezobrazujú tento možný vývoj po ukončení oficiálnej činnosti odvolacej komisie.

105 V skutočnosti niesli názov „hlavné preverovacie komisie“.

106 *Tamže*.

107 *Tamže*, šk. 22, Návrh na znovuprijímanie poslucháčov, vylúčených v demokratizácii, na vysoké školy, 13.7.1951.

108 Pozri tabuľku 7, porovnanie stĺpcov D, F, H so stĺpcami E, G, I.

109 *Tamže*, f. ÚV KSS – tajomníci (Štefan Baššovanský), šk. 2, Správa Vysokoškolského výboru KSS na zasadnutie sekretariátu ÚV KSS dňa 28.3.1949.

Lekárska f. SU	2004	73	153	124	12	11	238	208
Farmaceutická f. SU	351	4	6	1	2	1	12	6
VŠHV	1445	72	162	142	18	14	252	228
VŠPLI	737	51	11	8	41	29	103	88
Odbor chemicko- technologického inžinierstva SVŠT	579	71/60	21	20	16	16	108	96
Odbor strojného a elektrotechnického inžinierstva SVŠT	1101	155	37	22	4	4	196	181
Odbor inžinierskeho stavitelstva SVŠT	637	37/28	38	26	6	5	81	59
Odbor špeciálnych náuok SVŠT	230	30	2	0	2	2	12	32
SPOLU	9970	576/540	467	364	184	134	1205 (12%)	1038 (10,4%)

* Počty spolu vylúčených pred odvolacím konaním (stĺpec H) sú súčtom údajov v stĺpcoch C, D a F. Počty spolu vylúčených po odvolacom konaní (stĺpec I) sú súčtom údajov v stĺpcoch C, E a G.

** Ide o údaje z dvoch tabuliek nasledujúcich po sebe s niekoľkotýždňovým rozstupom, ktoré sa týkajú Prírodovedeckej fakulty SU a dvoch fakúlt SVŠT. Aj tieto čísla naznačujú dodatočné odovzdávanie dotazníkov „po termíne“. V konečnom výsledku vylúčených poslucháčov pred odvolacím konaním (stĺpec H) je započítané vyššie číslo, po odvolacom konaní (stĺpec I) nižšie číslo.

Ako sa dá usudzovať z ďalšieho vývoja udalostí, je pravdepodobné, že do určitej miery autonómny postoj¹¹⁰ povereníka Novomeského a predsedu odvolacej komisie Ernesta Ottu, ktorý bol osobným tajomníkom Novomeského, sa stal jednou z príčin, ktoré napokon viedli ku koncu ich politickej kariéry v súvislosti s kampanou proti „slovenskému buržoáznemu nacionalizmu“. Ernest Otto bol zatknutý dokonca ešte počas trvania činnosti odvolacej komisie v roku 1949 ako „titoistický agent“ a odsúdený na trest smrti, ktorý mu bol neskôr zmenený na doživotie. Z väzenia bol prepustený na amnestiu v roku 1960, o dva roky neskôr však za nevyjasnených okolností pravdepodobne spáchal samovraždu. Ladislava Novomeského ako povereníka školstva po deviatom zjazde KSS v máji 1950 nahradil Ernest Sýkora, on sám

¹¹⁰ O voľnejšej atmosfére na povereníctve školstva svedčí aj príbeh pamätníčky Angely Bajnokovej (rodenej Jankevičovej), dcéry gréckokatolíckeho kňaza, ktorá koncom 40. rokov pracovala na povereníctve školstva ako úradníčka. Jej snúbenca Jozefa Bajnoka, ktorý študoval na Chemicko-technologickej fakulte STU, vylúčili (pravdepodobne) počas čistky na jeseň 1950, „pretože chodí s farárovou dcérou“. Samotná „farárova dcéra“ Angela však na povereníctve školstva problémy nemala. (BAJNOKOVÁ, Angela (*1928): *Snažiť sa žiť a robiť dobrotu, nikomu zle*. Rozhovor natočil a spracoval Ján Golian. In: Pamäť národa [online]. © Príbehy 20. storočia [cit. 2019-03-27]. Dostupné z: <https://www.pametnaroda.cz/sk/bajnokova-angela-20171116-0>.)

bol nasledujúci rok zatknutý a v roku 1954 odsúdený v procese so „slovenskými buržoáznymi nacionalistami“ na desaťročný trest. V roku 1956 bol podmienene prepustený na slobodu a po rehabilitácii v roku 1963 mohol znovu vstúpiť do komunistickej strany a vrátiť sa do verejného a politického života.

„Ideologická prevýchova“ vo výrobe a opätovné prijímanie na štúdium

Študenti a študentky slovenských vysokých škôl, pre ktorých sa takzvaná demokratizácia v roku 1949 skončila verdiktom trvalého alebo dočasného vylúčenia, boli určení na prácu vo výrobe. Po ukončení previerky sa mali prihlásiť na Vysokoškolskom výbore ČSM a ich zaraďovanie do výroby malo uskutočňovať poverenie práce a sociálnej starostlivosti. Hoci umiestňovanie do výroby sa malo diať na báze dobrovoľnosti a malo sa pri ňom vychádzať zo zásady, „aby každý dľa možnosti pracoval i v takom odbore, na aký sa pripravoval počas štúdia“, ¹¹¹ v skutočnosti bolo pracovné zaradenie študentov tiež formou trestu. Dobrovoľný výber pracovného miesta bol automaticky znemožnený vylúčeným poslucháčom „ideologických“ fakúlt (teda filozofickej, právnickej a Vysokej školy hospodárskych vied) a tiež študujúcim vylúčeným z politických dôvodov (poverenie práce a sociálnej starostlivosti ich malo preškoliť a zaradiť do výroby; v prípade, že už mali zamestnanie, mali byť prepustení). ¹¹² Dobrovoľný výber zamestnania sa tak týkal len vysokoškolákov prepustených zo študijných dôvodov – teda tých, ktorých potrestanie bolo hlavným deklarovateľným cieľom „demokratizácie“.

Realita však celkom nezodpovedala zamýšľanému cieľu „ideologickej prevýchovy“ vylúčených študentov a študentiek, ktorí si vo výrobe mali „osvedčiť svoj nový, kladný vzťah k ľudovej demokracii a k robotníckej triede“. ¹¹³ Keďže v roku 1949 nebol pojem „zaradenia do výroby“ špecificky určený ako manuálna práca, podľa správy kultúrno-propagačného oddelenia sekretariátu ÚV KSS z neskoršieho obdobia naozaj „väčšina študentov určených do výroby nenastúpila do manuálnej práce, časť z nich si individuálne našla zamestnanie v kancelárskej a technickej službe, mnohí z tých, čo nastúpili do manuálnej práce, boli podnikom priradení do administratívnej a technickej práce“. ¹¹⁴ Určitá časť dočasne vylúčených študentov bola tiež povolaná na vojenskú prezenčnú službu, pričom niektorí z nich museli absolvovať vojenskú službu „bez zbrane“, t.j. v pomocných technických práporoch.

Po uplynutí určenej doby (dvoch alebo troch semestrov) mohli dočasne vylúčení študenti a študentky požiadať o opätovné prijatie na vysokú školu. Podmienkou pre prijatie mala byť aspoň ročná manuálna práca, pri ktorej dotyčný získal titul

111 SNA, f. ÚV KSS – sekretariát, šk. 7, Konečné výsledky demokratizačnej akcie na slovenských vysokých školách a návrh na niektoré opatrenia, 20.4.1950.

112 Tamže, šk. 2, Správa VV KSS o priebehu demokratizácie slovenských vysokých škôl, 2.3.1949.

113 Tamže, šk. 22, Návrh na znovuprijímanie poslucháčov, vylúčených v demokratizácii, na vysoké školy, 13.7.1951.

114 Tamže.

„úderníka“ a zároveň vedel preukázať aktívnu činnosť v masových organizáciách. „Nový vzťah k ľudovej demokracii a k robotníckej triede“¹¹⁵ sa mal individuálne skúmať na základe posudkov z pracoviska i z rodiska uchádzača o opätovné prijatie na štúdium. Ako hlavné kritérium sa zdôrazňoval správny triedny pôvod.

Formálny postup žiadosti o opätovné prijatie na štúdium spočíval v jej podaní tajomníkovi príslušnej fakulty a v následnom prerokovaní komisiou pozostávajúcou z dekana, tajomníka fakulty, predsedu fakultnej základnej organizácie KSS a podpredsedu Vysokoškolského výboru ČSM. Úloha Vysokoškolského výboru KSS, ktorý hral kľúčovú rolu pri preverovaní študentov a študentiek, sa posunula do personálnej oblasti: pre komisiu mal prostredníctvom okresných výborov KSS zabezpečiť kádrový posudok dotyčného z jeho bydliska.

Zamietnutie žiadosti, ktorá nespĺňala určené podmienky, bolo v kompetencii fakultnej komisie. O žiadostiach, ktoré formálne požiadavky splnili, následne rozhodovala ústredná komisia zriadená poverením školstva, ktorej členmi boli predseda kádrového odboru, prednosta školského odboru, rektor príslušnej školy, zástupca okresného výboru KSS a zástupca okresného výboru ČSM. Údaje o skutočnom počte znovu prijatých študentov a študentiek však už materiály sekretariátu Ústredného výboru KSS neobsahujú. Známe sú len čiastkové údaje z Archívu Slovenskej technickej univerzity, podľa ktorých boli opätovne prijatí na štúdium len jednotlivci. Treba tiež poznamenať, že pokyn Ústredného výboru KSS umožniť vylúčeným študentom opätovné prijatie na štúdium prišiel v čase prebiehajúceho „ideologického boja“ proti takzvanému buržoáznemu nacionalizmu na vysokých školách, ktorý sprevádzala ďalšia čistka. Možnosť „prevychovaných“ vysokoškolákov, ktorí boli vylúčení pri predošlej čistke, požiadať o opätovné prijatie na štúdium mala propagandisticky slúžiť na zmiernenie prípadného napätia medzi študentstvom pri ďalšej vlne vylučovania.¹¹⁶

Záverom

Študijno-politická previerka, ktorá sa pod názvom „demokratizácia“ uskutočnila na slovenských vysokých školách v januári a februári roku 1949, bola čo do celkového počtu vylúčených poslucháčov najmasívnejšou vlnou „očisty“ vysokých škôl na Slovensku v prvých rokoch fungovania komunistického režimu. Zo škôl muselo natrvalo alebo dočasne odísť 1038 študentov a študentiek, čo boli 10,4 percentá všetkých vysokoškolákov. Hoci bežne používaný názov „demokratizácia“ odkazoval na snahu o zmenu sociálnej štruktúry študentstva, čím nadväzoval na Košický vládny program, v skutočnosti išlo o študijnú a najmä politickú previerku. Triedny pôvod a zámožnosť rodičov predstavovali jedno z kritérií v rámci politického preverovania.

¹¹⁵ *Tamže*.

¹¹⁶ *Tamže*, šk. 10, Správa o prieskume vysokoškolákov, 7.9.1950.

„Demokratizácia“ na Slovensku sa vo viacerých aspektoch líšila od analogickej „študijnej previerky“ na českých vysokých školách.¹¹⁷ Termínovo bola posunutá o jeden až dva mesiace neskôr, jej hlavným realizátorom bol Vysokoškolský výbor KSS (na rozdiel od Ústredného akčného výboru Národného frontu na vysokých školách v Čechách a na Morave) a na previerkové pohovory neboli pozvaní všetci študenti, ale len tí, ktorí podľa výsledkov vopred vyplňaných dotazníkov a „kádrovania“ v mieste trvalého bydliska spadali do „problematických“ kategórií, či už zo študijného, alebo politického hľadiska.

Táto „očista“ slovenských vysokých škôl prekvapujúco nebola až taká brutálna, ako predpokladali členovia Vysokoškolského výboru KSS, teda najangažovanejší poslucháči a hlavní organizátori previerky, ani ako by sa dalo usudzovať na základe výsledkov previerky na českých a moravských vysokých školách, na ktorých nebola preverená až zhruba štvrtina študentov a študentiek. Napriek pôvodným odhadom Vysokoškolského výboru KSS, v ktorých sa počty kandidátov na vylúčenie pohybovali v desiatkach percent, bola napokon zo štúdia vylúčená „len“ desatina poslucháčov, z toho približne tretina dočasne na dva až tri semestre a po uplynutí stanovenej lehoty mohla požiadať o opätovné prijatie na štúdium.

Najvyššie percento vylúčených študentov a študentiek pripadalo na Vysokú školu hospodárskych vied (skôr Slovenskú vysokú školu obchodnú) a na niektoré fakulty Slovenskej vysokej školy technickej. V prípade Fakulty strojného a elektrotechnického inžinierstva SVŠT sa na vysokom počte vylúčených pravdepodobne podpísalo aj to, že mnohí poslucháči vôbec nevyplnili, respektíve neodovzdali previerkový dotazník, čím boli zo štúdia vylúčení automaticky. Na Slovenskej univerzite (neskôr Univerzite Komenského) bolo pomerne veľa poslucháčov vylúčených zo štúdia práva a medicíny; naopak prekvapujúco málo boli čistkami postihnuté fakulty filozofická, pedagogická a prírodovedecká. Tieto zistenia v súhrne nabúravajú predpoklad o politickej exponovanosti „ideologických“ fakúlt (filozofickej, pedagogickej, právnickej) a relatívne väčšej „slobode“ na školách technického zamerania, ktorá v tomto počiatočnom období komunistického režimu ešte pravdepodobne neplatila.

Možné vysvetlenie relatívnej miernosti „demokratizačnej akcie“ na Slovensku spočíva v súhre troch faktorov:

Prvým z nich bola celkovo poddimenzovaná personálna situácia nielen na vysokých školách, ale aj v štátnej správe a v hospodárskom sektore na Slovensku. Nedostatok odborníkov neumožňoval také radikálne vylučovanie pedagógov ani poslucháčov (budúcich absolventov a absolventiek), lebo ich jednoducho nebolo kým nahradiť. Aj politickú elitu na jednotlivých fakultách tak nútil ku kompromisom medzi ideálnym kádrovým profilom jednotlivých preverovaných osôb a ich odbornosťou. Toto vákuum zároveň vytváralo priestor pre osobné intervencie, a to tak v prospech preverovaných vysokoškolákov (keď mohli čistke uniknúť aj študujúci s nevyhovujúcim kádrovým profilom), ako aj v ich neprospech (zámienku na vylúčenie v podobe údajne problematického príbuzného či deliktu v minulosti rodiny bolo možné nájsť v profile takmer každého študujúceho). Triedna a politická

117 Pozri JAREŠ, J.: „Indiferentní – možnost převýchovy!“ (pozri pozn. 11).

„očista“ vysokých škôl sa tak na Slovensku nemohla uskutočniť naraz, ako to bolo na českých vysokých školách, ale v dvoch etapách, pričom až druhá z nich, ktorá sa konala v júni a na jeseň 1950 v atmosfére vybičovanej kampane proti „slovenskému buržoáznemu nacionalizmu“, bola skutočným zavŕšením politickej „očisty“ vysokých škôl.

Druhou príčinou bola pomerne liberálna atmosféra na niektorých fakultách. Komunisti boli v profesorskom zbore aj medzi študujúcimi v menšine, slabé a formálne bolo aj ich zapojenie do masových organizácií (ROH, ČSM). Až postupne si režim z nových vedeckých pracovníkov, regrutovaných prostredníctvom Československého zväzu mládeže spomedzi angažovaných študentov a študentiek, budoval vrstvu lojálnych odborníkov, ktorými pri ďalších čistkách mohol nahrádzať „nevyhovujúcich“ učiteľov a učiteľky. Táto ideologická autonómia akademickej obce niektorých fakúlt v závere štyridsiatych rokov – spolu s určitou tradíciou vzdorovania totalitnej moci ešte z obdobia Slovenského štátu a s úzkou personálnou zomknutosťou málopočetnej intelektuálnej elity – tiež pravdepodobne prispela k tomu, že previerka namierená voči „nevyhovujúcim“ študentom a študentkám sa realizovala len v pomerne obmedzenej miere.

Po tretie, na pomerne „slabý“ výsledok „demokratizácie“ na Slovensku mal vplyv aj postoj predstaviteľov povereníctva školstva, vied a umení (predsedu odvolacej komisie Ernesta Ottu a povereníka Ladislava Novomeského), ktorí nepatrili k najdogmatickejším komunistom a vo vzťahu k preverovaným poslucháčom razili miernejší prístup. Prostredníctvom odvolacej komisie pri povereníctve školstva nemalej časti vylúčených študentov a študentiek umožnili návrat na vysokú školu, čím sa dostali do konfliktu s Vysokoškolským výborom KSS. Je možné, že tento ich postoj bol jednou z príčin vedúcich k obvineniu zo „slovenského buržoázneho nacionalizmu“, ktoré v nasledujúcom roku malo za následok ich odvolanie z funkcií a následnú perzekúciu.

Prečo toľko študentov a študentiek Fakulty strojného a elektrotechnického inžinierstva SVŠT vôbec neodovzdalo dotazníky a prečo bolo toľko poslucháčov vylúčených z technických fakúlt a z Vysokej školy hospodárskych vied, sa nepodarilo spoľahlivo zistiť. Môžeme preto len usudzovať, že na týchto fakultách vyššie spomenuté faktory pretrvávajúcej rezistencie voči politickým tlakom a personálnej zomknutosti až tak neplatili a že relatívna prísnosť preverovacích komisií bola dôsledkom príležitosti, osobnej angažovanosti a hypertrofovej aktivity ich členov.

Nespokojnosť komunistických špičiek s realizáciou „očisty“ v roku 1949 a s personálnym stavom na slovenských vysokých školách viedla k ďalšej vlne preverovania a vylučovania, tentoraz celkom nemilosrdnej, ktorej podnetom sa stalo vypuknutie kampane proti takzvanému slovenskému buržoáznemu nacionalizmu na jar 1950. Atmosféra nepredvídateľnosti, strachu a obáv o vlastný osud, zmenené vedenie povereníctva školstva a skonsolidované tvrdé jadro komunistických študentov a študentiek na vysokých školách spôsobili, že v priebehu piatich mesiacov od júna do októbra 1950 došlo k skutočnému „zúčtovaniu“ s prívržencami a sympatizantmi bývalého režimu, a to tak medzi študentstvom, ako aj medzi pedagogickým zborom. Počas tejto čistky bolo zo štúdia vylúčených ďalších 570 poslucháčov. To je

síce takmer dvakrát menej než pri predošlej akcii v roku 1949, pokiaľ však tento úbytok vyjadríme relatívne (11,12 percent), bola táto čistka ešte drastickejšia ako takzvaná demokratizácia. Tento rozpor je len zdanlivý, pretože nová čistka v rámci takzvaného ideologického boja sa odohrávala počas prázdnin medzi dvoma akademickými rokmi, čo znamená, že zasiahla o jeden populačný ročník menej. Uchádzači o štúdium prvého ročníka v nasledujúcom akademickom roku 1950/1951 boli tiež podrobení sprísnenému prijímaciemu konaniu, pre ktoré platili rovnaké kritériá ako pre čistku už prijatých vysokoškolákov. Počet takto odmietnutých uchádzačov o štúdium však nie je známy, a nedá sa tak započítať do celkového počtu „vylúčených“.

Táto druhá čistka na slovenských vysokých školách nemá svoju českú paralelu a okrem niekoľkých okrajových zmienok sa jej doposiaľ takmer vôbec nevenovala ani slovenská historiografia. Zistenia vyplývajúce z analýzy relevantných archívnych prameňov tak ešte len čakajú na svoje publikovanie.

Politika ulice

Studentské manifestace v šedesátých letech v Praze a rozpad vysokoškolských struktur ČSM

Michael Polák

Poslední říjnový večer v roce 1967 došlo k násilnému potlačení spontánní studentské demonstrace, která se odehrála v reakci na havarijní podmínky strahovských kolejí v Praze. Tento incident, pro který se ustálilo označení „strahovské události“, vyvolal nejen mezi pražským studentstvem velkou vlnu nevole a bývá označován za první vlaštovku pražského jara.¹ Již na konci téhož roku se studentstvo ve velkém postavilo proti Československému svazu mládeže (ČSM) a požadovalo založení nezávislých studentských struktur. Tato stať se snaží odpovědět na otázku, jak je možné, že na první pohled tak banální událost, jakou byl výpadek elektrického proudu na studentských kolejích, ve svém důsledku vedla k rozpadu vysokoškolských struktur ČSM.

Pro pochopení událostí, které po policejním zásahu následovaly, je důležité sledovat gramatiku sociálního konfliktu utvářející se několik let, která po strahovských událostech eskalovala. Tento sociální konflikt se stať snaží sledovat na dvou úrovních: Zaprvé je to analýza *vzniku a utváření studentského sociálního hnutí*, inspirovaná těmi sociálními vědci, kteří pracují se zkušeností *zneuznání*. V tomto případě se následující analýza soustředí na to, jak se mezi československým studentstvem prosazovala myšlenka vzniku nezávislé studentské samosprávy, která

1 Strahovské události rekonstruoval ve svých pracích mj. Jaroslav Pažout (viz PAŽOUT, Jaroslav: „Chceme světlo, chceme studovat!“ Demonstrace studentů z vysokoškolských kolejí v Praze na Strahově 31. října 1967. In: *Paměť a dějiny*, roč. 2, č. 1 (2008), s. 4–13).

měla přinést řešení dlouhodobého pocitu nespravedlnosti a zneuznání studentstva jako specifické sociální vrstvy. Druhou úroveň výkladu představuje takzvaná *politika ulice*, tedy analýza pouličních interakcí, na kterých v šedesátých letech minulého století participovali studenti. Ta je klíčová, protože až po tak silném zážitku, jakým byla násilná pouliční interakce s policií během strahovských událostí, se podařilo menšině studentů a studentek prosadit mezi ostatními myšlenku nezávislých studentských samospráv.

Sociální hnutí tato stať sleduje optikou francouzského sociologa Alaina Touraina, který je nevnímá jako skupiny bojující o moc, nýbrž jako kulturní proudy, jež se snaží prosadit v boji o „historicitu“, a tedy prosazují své kulturní modely do společenské praxe.² Jedním z nejdůležitějších aspektů sociálních hnutí je mobilizace co největšího množství lidí ke společné aktivitě, která má vést k vytyčenému cíli.

Britský historik Edward P. Thompson ve své ikonické práci o vzniku anglické dělnické třídy zkoumal proces formování nového morálního řádu v dělnickém prostředí.³ Thompson upozornil, že to, co aktéři (dělníci) pojmenovali jako vykořisťování a útlak, se často odehrávalo v předpolitické sféře a příčinou mnohdy bylo zneplatnění dosavadních způsobů, jimiž si dotyční prokazovali dostatečnou úctu, což představovalo potenciální zdroj pro vznik protestního jednání.⁴ Na Thompsona navázal americký sociolog Barrington Moore, který představil koncept implicitní společenské smlouvy. Moore na výzkumu dělnictva v období let 1848 až 1920 ukázal, že rozvoj (dělnického) aktivismu pramenil ve schopnosti aktérů (dělníků) identifikovat utrpení jako sociálně relevantní a odstranitelnou skutečnost.⁵ Narušení morálních pravidel či společenských vazeb vyvolávalo morální rozhořčení, jež za příznivých okolností mohlo vést k artikulaci kritiky či protestu.⁶ Implicitní společenská smlouva tedy představuje určitý hodnotový konsenzus, který určuje podmínky vzájemného uznávání. Tato volně organizovaná pravidla se nacházejí v neustálém procesu vyjednávání. Aktéři tak v každodenní praxi testují hranice možného jednání a odhalují hranice přijatelného chování. Okamžik, kdy jedna ze stran vybočí z pravidel smlouvy, opravňuje druhou stranu k tomu, aby odepřela splnění svých závazků.⁷ Moore však také upozornil, že radikalismus, který dělníci

2 Srv. ŠLOUF, Jakub: *Spříznění měnou: Genealogie plzeňské revolty 1. června 1953*. Praha, Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta 2016, s. 27; ZNEBEJÁNEK, František: *Sociální hnutí*. Praha, Sociologické nakladatelství 1997, s. 41–56; TOURAINE, Alain: *The Voice and the Eye: An Analysis of Social Movements*. Cambridge, Cambridge University Press 1981.

3 THOMPSON, Edward P.: *The making of the english working class*. New York, Victor Gollancz Ltd. 1963.

4 Viz PULLMANN, Michal: Historický rozměr uznání. In: HRUBEC, Marek a kol.: *Etika sociálních konfliktů: Axel Honneth a kritická teorie uznání*. Praha, Filosofie 2012, s. 28.

5 Viz MOORE, Barrington: *Ungerechtigkeit: Die sozialen Ursachen von Unterordnung und Widerstand*. Frankfurt/M., Suhrkamp 1982.

6 Viz PULLMANN, M.: Historický rozměr uznání, s. 33.

7 Viz TÝŽ: Sociální hnutí jako problém soudobé historické vědy v kontextu sociálních věd: Příspěvek k interdisciplinárnímu přístupu. In: KÁRNÍK, Zdeněk – KOPEČEK, Michal (ed.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, sv. 1. Praha, Dokořán 2003, s. 277.

mnohdy přejímali, nebyl automatickou reakcí na útlak, nýbrž čerpal z konstrukce intelektuálů. Ta se stává atraktivní ve chvíli, kdy se představy o spravedlnosti dostávají do rozporu s žitou realitou.⁸ Morální rozhořčení ale na druhou stranu může být utlumené či nasměrováno jinam, takže nemusí nutně vést k protestnímu jednání.

Německý filozof Axel Honneth usiluje o zachycení sociální gramatiky společenských bojů na základě historického zkoumání vzorců uznání. Ve svém klíčovém díle *Boj o uznání* rozpracoval koncept komunikativního jednání Jürgena Habermase, které je možné pouze za předpokladu vzájemného uznání identit subjektů všech stran komunikace.⁹ Je-li toto uznání zpochybněno, mohou lidé reagovat jednáním subverzivním. Vznik sociálního hnutí tak dle Honnethovy morální gramatiky sociálních konfliktů úzce souvisí se zkušeností zneuznání.¹⁰

Pro dotváření studentského sociálního hnutí byl klíčový moment zásahu bezpečnostních sil během strahovských událostí, protože ho účastníci protestu z několika důvodů vnímali jako porušení nepsané dohody. Abychom pochopili, proč k tomu došlo zrovna u strahovského protestu, a ne například u takzvaných petřínských událostí, je potřeba sledovat i „politiku ulice“ v šedesátých letech.

Koncept *Strassenpolitik* německého historika Thomase Lindenbergera částečně vychází z foucaultovského pojetí disciplinace společnosti prostřednictvím institucí, jež diskurzivně vytvářejí hranice společenské normy. Ulice je zde pojímána jako jedna z těchto institucí, kde na základě interakce aktérů (protestujících) s pořádkovou policií dochází k utváření norem, tedy povědomí o tom, jakým způsobem je možné v určité době jednat na ulici. Díky jednotlivým interakcím se protestující na jednu stranu disciplinují, na druhou stranu učí, jak ve veřejném prostoru jednat, aby mohl být jejich hlas vyslyšen.¹¹ Podnětné jsou též Lindenbergerovy postřehy ohledně pořádkových sil. Ty jsou snad ve všech státních útvarech pověřeny jedním specifickým úkolem: udržováním klidu a pořádku v ulicích měst a dohledem nad jejich „správným“ užitím. Přestože právě ono „správné“ využití se v důsledku vzájemné interakce aktérů, kteří se na ulicích vyskytují, proměňuje, některé jeho rysy zůstávají vždy zachovány, jako například potřeba plynulé dopravy, zásobování nebo pořádku.¹² Ukazuje se, že pořádková policie, jež je ve své podstatě politickým subjektem, často sleduje nepolitické, nebo chceme-li předpolitické zájmy.

Lindenbergerův přístup se tedy nesoustředí pouze na to, jak která strana „veřejný prostor“ pojímá a jaké funkce od něho očekává, ale umožňuje zkoumat i proces sociálního učení jednotlivých aktérů a skupin, jež do pouličních interakcí vstupují. Každá pouliční interakce ve všech účastnících zanechává jistou zkušenost, a ta může do budoucna určovat (vědomě i nevědomě) strategie, chování i symboliku, se kterými jednotliví aktéři do budoucího protestu vstupují.

8 Viz PULLMANN, M.: Historický rozměr uznání, s. 28.

9 HONNETH, Axel: *Kampf um Anerkennung*. Frankfurt/M., Suhrkamp 1998.

10 Viz PULLMANN, M.: Sociální hnutí jako problém soudobé historické vědy v kontextu sociálních věd, s. 277.

11 Viz LINDENBERGER, Thomas: *Strassenpolitik: Zur Sozialgeschichte der öffentlichen Ordnung in Berlin 1900 bis 1914*. Bonn, J. J. W. Dietz Nachfolger 1995.

12 *Tamtéž*, s. 14.

Proces sociálního učení se samozřejmě týká i mocenských a bezpečnostních složek, jejichž jedinou strategií dozajista nemusí být jen přímá represe, nýbrž i preventivní předcházení potenciálním pouličním konfliktům.¹³

Tato stať analyzuje zdroje nespokojenosti studentstva v Československu šedesátých let minulého století a očekávání ohledně jeho role ve společnosti. Dále popisuje, jak se utvářelo sociální hnutí (zpočátku velmi malé), které nápravu pocítované nespravedlnosti zhmotnilo v intelektuální konstrukci *nezávislosti studentských struktur*. Kromě formování sociálního hnutí práce sleduje i „politiku ulice“: jak se na základě jednotlivých pouličních událostí tvořila představa o správném využití veřejného prostoru a jak se na konci roku 1967 rozpadla křehká *nepsaná dohoda* mezi studentstvem, bezpečnostními složkami a funkcionáři Československého svazu mládeže a Komunistické strany Československa.

„Politika důvěry“ ve vztahu ke studentstvu

V roce 1960 byla symbolicky završena jedna etapa budování komunismu. Odstraněním soukromě hospodařících zemědělců se z pohledu vládnoucí ideologie vytvořila společnost složená již jen z tříd, jejichž zájmy nebyly antagonistické.¹⁴ Třídní boj, který byl charakteristický pro konec čtyřicátých let a padesátá léta, měla nahradit jednotná a spolupracující společnost. Tento stav měl potvrzovat první článek první hlavy nově přijaté ústavy: „Československá socialistická republika je socialistický stát, založený na pevném svazku dělníků, rolníků a inteligence, v jehož čele je dělnická třída.“¹⁵ Rychlý rozvoj socialismu předpokládal účast širokých vrstev pracujících, která měla zahrnovat jejich mnohostrannou politickou a společenskou aktivitu. Ta měla být podepřena vznikem nových institucionálních forem účasti pracujících na správě státu.¹⁶

Samotná ústava měla symbolicky ohlašovat i určitý odstup od represivní praxe minulého desetiletí. Zároveň měla být do jisté míry zárukou, že se občané mohou – za jistých okolností a pokud nevybočují ze socialistického politicko-sociálního systému – uchýlovat ke kritice a dovolávat se ústavních ustanovení jako právního základu a opory.¹⁷ Text ústavy se soustředil i na sociální práva,¹⁸ což veskrze korespondovalo s celkovou politickou orientací v šedesátých letech na zvyšování životní úrovně československého obyvatelstva.¹⁹ Tento trend se projevil i ve vysokoškolské

13 K tématu prevence viz např. *tamtéž*, s. 393 n.; ŠLOUF, J.: *Spříznění měnou* (viz pozn. 2).

14 Srv. JIČÍNSKÝ, Zdeněk: *Právní myšlení v šedesátých letech a za normalizace*. Praha, Prospektum 1992, s. 15.

15 *Ústava Československé socialistické republiky*. Praha, Mladá fronta 1960, s. 19.

16 Viz KALINOVÁ, Lenka: *Společenské proměny v čase socialistického experimentu: K sociálním dějinám v letech 1945–1969*. Praha, Academia 2007, s. 245.

17 Viz JIČÍNSKÝ, Z.: *Právní myšlení v šedesátých letech a za normalizace*, s. 32.

18 *Tamtéž*, s. 18.

19 KALINOVÁ, L.: *Společenské proměny v čase socialistického experimentu*, s. 245.

Studentský průvod při majáles 1. května 1965 na náměstí Krasnoarmějců (dnešním Palachově náměstí) v Praze (Archiv hlavního města Prahy, Sběrka fotografií)

politice, která mimo jiné nově kladla důraz na zlepšování materiálních podmínek studentstva.

V šedesátých letech se prosazovala stále větší víra ve vědecký pokrok, která provázela tendence k zapojení expertního vědění do správy státu i do výrobního procesu. Silnější důraz na vědu byl také specifickou reakcí na otřesný zážitek z doby stalinismu, který v socialistických zemích střední Evropy mimo jiné způsobil rozvrat existující autonomní soustavy výzkumu a vysokého školství.²⁰ Již na dvacátém sjezdu sovětských komunistů Nikita Chruščov nejen odsoudil takzvaný kult osobnosti, nýbrž i ohlásil nástup optimistické mytologie technologického pokroku.²¹ Tento proces, dobově označovaný jako vědecko-technická revoluce, nejrozsáhleji teoreticky rozpracoval expertní tým v čele s Radovanem Richtou v publikaci *Civilizace na rozcestí*. Věda se v Richtově práci stala samostatnou výrobní silou: „Tato zvláštní civilizační, poznávací funkce dělá z vědy skutečnou, vlastní výrobní sílu lidského života, výrobce lidského rozvoje. V současných výrobních převratech – zároveň

20 Viz KOLÁŘ, Pavel: Pražské jaro jako průsečík evropských duchovních dějin aneb Budoucnost mezi Richtou a Grausem. In: KOLÁŘ, Pavel – PULLMANN, Michal: *Co byla normalizace? Studie o pozdním socialismu*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Ústav pro studium totalitních režimů 2016, s. 147 n.

21 Tamtéž, s. 148.

s postupem zespolečenštění výroby – prostupuje věda celý výrobní postup, srůstá s ním, mění se v nejrevolučnější a univerzální výrobní sílu společnosti.²²

Spolu s tímto trendem rostla potřeba kvalitativního i kvantitativního zapojení inteligence do výrobního procesu, což bylo v souladu i s demografickými změnami. Poválečný boom způsobil, že na počátku šedesátých let tvořila mládež ve skupině ekonomicky aktivního obyvatelstva vysoký podíl.²³ V roce 1961 činil podíl obyvatelstva ve věku patnáct až třicet devět let 34,6 procent, v roce 1970 to bylo již 36,5 procent.²⁴ Zatímco v roce 1950 mělo vysokoškolské vzdělání necelých dvaadesát tisíc obyvatel, v roce 1961 jejich počet vzrostl na více než 156 tisíc.²⁵ Z ekonomicky aktivních osob však mělo v roce 1960 vysokoškolské vzdělání stále jen 2,6 procent.²⁶ Kvůli zvyšující se potřebě aktivní inteligence, která se měla účastnit na správě státu, počítalo Ministerstvo školství a kultury spolu s Ústředním výborem KSČ v šedesátých letech s růstem počtu studujících na vysokých školách, a reálný vývoj tomu odpovídal. V akademickém roce 1960/1961 studovaly na padesáti vysokých školách v Československu 79 332 osoby, v roce 1968/1969 jich na pětaticeti školách studovalo již 137 654.²⁷ V návrhu dlouhodobého plánu rozvoje vysokých škol ze září 1962 Ministerstvo školství a kultury počítalo s tím, že v roce 1980 by na nich mělo studovat již tři sta až tři sta třicet tisíc posluchačů.²⁸

V šedesátých letech se tak proměňoval i celkový přístup vedoucích míst ke studentstvu. První změnou byl klesající ohled na třídní původ při přijímacím řízení. Tento posun byl později právně artikulován v novém zákoně o vysokých školách z roku 1966: „K řádnému studiu na vysokých školách jsou uchazeči přijímáni se zřetelem k jejich individuálním schopnostem, nadání a zájmům a v souladu s potřebami společnosti.“²⁹ Obecně ale vzestup počtu i významu studentů vedl stranické a vládní orgány k celkovému přehodnocování přístupu k této sociální skupině. Na počátku šedesátých let tak Ústřední výbor KSČ a Ministerstvo školství a kultury hojně řešily dva problémy: jak politicky aktivizovat studentstvo, které stále více ztrácelo zájem o členství v Československém svazu mládeže, a jak neztratit ideologický vliv na rostoucí studentskou masu. Výsledkem byla takzvaná *politika důvěry*, kterou charakterizovala snaha o větší participaci studentstva na chodu univerzit a vyšší míra autonomie, doprovázená vyšší mírou zodpovědnosti. Ta měla zvrátit klesající popularitu ČSM a zároveň vést k většímu zapojení studentstva do fakultních

22 RICHTA, Radovan a kol.: *Civilizace na rozcestí: Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce*. Praha, Svoboda 1966, s. 125.

23 Viz KALINOVÁ, L.: *Společenské proměny v čase socialistického experimentu*, s. 285.

24 *Tamtéž*, s. 286.

25 *Tamtéž*, s. 229.

26 *Tamtéž*, s. 229 a 285.

27 Viz PAŽOUT, Jaroslav: *Mocným navzdory: Studentské hnutí v šedesátých letech v Československu*. Praha, Prostor 2008, s. 80.

28 Národní archiv, Praha (NA), fond (f.) 994/0/4 (Ministerstvo školství a kultury 1945–1967), číslo kolegia (kol.) 34, Návrh dlouhodobého plánu rozvoje vysokých škol, 13.9.1962.

29 Zákony pro lidi.cz [online]. AION CS s.r.o. 2010–2019. Sbírka zákonů ČR, ročník 1966, Zákon č. 19/1966 Sb. Zákon o vysokých školách, paragraf 9, odstavec 9. [Cit. 2019-06-12.] Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1966-19>.

i společenských problémů. Svaz mládeže měl být přitom zárukou udržení ideologického vlivu.³⁰ Tuto politickou strategii se Ústřední výbor KSČ rozhodl podpořit i institucionálně, založením Vysokoškolských výborů KSČ (VV KSČ) v Praze, Brně a Bratislavě a později také založením Vysokoškolských obvodních výborů ČSM (VOV ČSM) v jednotlivých univerzitních městech.³¹

Na ustavující konferenci Vysokoškolských výborů KSČ 3. listopadu 1963 v Praze tajemník ÚV KSČ Jiří Hendrych pregnančně vyjádřil charakter „politiky důvěry“: „Ve větší míře než dosud je také třeba přihlížet k potřebám pracující mládeže na vysokých školách. Myslím, vůbec je nutno vidět, že hlavní smysl nově zřízených vysokoškolských výborů je v tom, že obracíme pozornost ke studentům. To byl prvořadý úkol vysokoškolských výborů v dnešní době, cílevědomé úsilí, aby studenti daleko lépe, včas a důsledně byli seznamováni s problémy vnitropolitického i mezinárodně-politického charakteru, které strana řeší, aby se zvyšoval podíl studentů na řešení problémů vysokých škol, utužovalo jejich sepětí se životem strany a lidu, především s výrobou a veřejnou činností.“³²

Nově budované vysokoškolské struktury Československého svazu mládeže se měly stát platformou, na které by studenti a studentky mohli dosahovat vlastních zájmů. Obecně měly mít vysokoškolské organizace při ČSM tři hlavní funkce:

1. svou celkovou činností a vhodně volenými prostředky a metodami prosazovat zájmy komunistické strany a společnosti vůči vlastnímu členstvu a všem studujícím;
2. rozvíjet zájmovou činnost studentstva v souladu se zájmy společnosti;
3. hájit oprávněné zájmy studentstva vůči společnosti.³³

Zlepšování materiálních podmínek studentstva představovalo stěžejní součást vysokoškolské politiky. Vysoké školy se potýkaly s řadou problémů. Jednalo se například o nedostačující kapacity škol a jejich zastaralé technické vybavení nebo o nedostatek učebnic a jejich špatnou kvalitu.³⁴ Jednu z největších potíží činil nedostatek míst na kolejích a jejich nevyhovující vybavení. Vedení škol i straničtí funkcionáři často deklarovali, že je žádoucí zlepšovat studijní podmínky, a apelovali na studenty a studentky, aby sami na nedostatky upozorňovali a společně se na jejich odstraňování podíleli. Právě tyto možnosti měli studujícím zprostředkovávat členové a členky ČSM, jak o tom pojednávala rezoluce Ústředního výboru KSČ z prosince 1965: „Základní organizace KSČ (ZO KSČ) se musí ve své práci více zabývat problémy života studentů a organizací ČSM. Vycházet ze zásady, že problémy

30 *Archiv hlavního města Prahy (AMP)*, f. Komunistická strana Československa – Vysokoškolský výbor Praha (KSČ – VV Praha), signatura (sign.) 1499, inventární číslo (inv. č.) 1034, Dokumentace ustavující konference VV [Vysokoškolských výborů] KSČ, 3.11.1963.

31 Viz PAŽOUT, J.: *Mocným navzdory*, s. 81 n.

32 *AMP*, f. KSČ – VV Praha, sign. 1499, inv. č. 1034, Protokol ustavující konference VV KSČ v Praze, konané dne 3. listopadu 1963.

33 *Tamtéž*.

34 *NA*, f. 1261/1/8 (Ideologická komise ÚV KSČ 1958–1968), archivní jednotka (arch. j.) 39, bod 3, Stručné zhodnocení ustavujících konferencí vysokoškolských okresů v Praze, Brně a Bratislavě, 20.11.1963.

studentů je třeba řešit, ne za ně a bez nich, ale s nimi. Vytvářet podmínky, aby studenti měli možnost podílet se na práci a životě školy v nejrůznějších oblastech.“³⁵

Součástí snahy o celkové zlepšování materiálních podmínek studentů se v šedesátých letech stala i výstavba různých pražských univerzitních budov, konkrétně Vysoké školy zemědělské a areálu Českého vysokého učení technického, dále zahájení výstavby Fakulty dětského lékařství Univerzity Karlovy, matematicko-fyzikálního učiliště a konečně kolejí na Strahově a na Větrníku.³⁶

Zrod myšlenky studentské nezávislosti

V myšlení a postojích studentstva a mládeže celkově v Československu šedesátých let se významně uplatňoval generační faktor. Do věku dospělosti dorůstala generace, která nezažila hospodářskou krizi ve třicátých letech ani trauma Mnichova.³⁷ Velká její část neprožila ani druhou světovou válku a nebyla spjata s raným budováním socialismu. Mladí lidé již z vlastní zkušenosti neznali jiný politický model než státní socialismus. To určovalo vysokoškolskou mládež mimo jiné ve dvou aspektech. Mladá generace byla do velké míry kritická, po té vysokoškolské se to vyloženě požadovalo. Studenti a studentky však ve své kritice vycházeli téměř vždy ze socialistických pozic. K artikulaci kritických názorů měly sloužit především fakultní výbory ČSM na jednotlivých školách. Studentskou kritiku můžeme rozdělit do tří sfér:

1. *Materiální*: K jejím nejčastějším terčům patřily nedostatečné kapacity školních učeben a pokojů na kolejích, ale i nízké platy absolventů, nedostatečné možnosti uplatnění atd.³⁸
2. *Zájmově-kulturní*: Kromě toho, že existovala velká poptávka po zahraniční kultuře (literatuře, filmu apod.), řešili studující nedostatek tuzemských volnočasových platforem, jejichž zřizování znesnadňovaly byrokratické předpisy. Jednalo se například o studentské kluby nebo zájmové kroužky při ČSM (literární, filmové, fotografické, turistické). Studenti a studentky také citlivě reagovali na různá rigidní vysokoškolská pravidla – například na kolejní řád, který neumožňoval vzájemné návštěvy dívek a chlapců.³⁹
3. *Institucionálně-politická*: K systémové kritice vysokoškolských struktur se uchýlovala menšina studujících, zato se ale jednalo o ty politicky nejaktivnější. Tematizovali odtrženost vedení ČSM a KSČ od reálného studentského života a kritizovali centrální řízení studentských organizací. Za výše zmíněné

35 *Tamtéž*, f. 1261/0/43 (Komunistická strana Československa – Ústřední výbor, Kancelář 1. tajemníka ÚV KSČ Antonína Novotného 1951–1967 – 1. část), arch. j. 280, Návrh rezoluce k situaci na vysokých školách, 8.12.1965.

36 Viz ŠEVČÍK, Oldřich: *Architektura 60. let: „Zlatá šedesátá léta“ v české architektuře 20. století*. Praha, Grada 2009, s. 76.

37 Viz KALINOVÁ, L.: *Společenské proměny v čase socialistického experimentu*, s. 285 n.

38 *NA*, f. 1261/0/43, arch. j. 52, Nesprávná vystoupení na schůzích některých vysokých škol, 1965.

39 *Tamtéž*, f. 1261/0/4 (Předsednictvo ÚV KSČ 1962–1966), arch. j. 124, bod 5, Uspořádání celostátní konference studentů vysokých škol, 1.10.1965.

problémy s materiálními podmínkami a nedostatečným kulturním využitím vinili právě vedení a struktury ČSM, protože nenabízely možnosti, jak jejich zájmy prosazovat. Řešení spatřovali ve federalizaci ČSM a zakládání nezávislých studentských struktur neorganizovaných shora. Kritika mířila i na špatné postavení studentstva ve společnosti. Tento trend shrnul například materiál předsednictva Ústředního výboru KSČ z října 1965: „Všechny dosavadní poznatky ukazují, že mnozí studenti domýšlejí své požadavky do celospolečenské polohy, kritizují byrokratismus, pozůstatky kultu osobnosti, zvláště v oblasti myšlení a metod práce, rozpor slov a činů, omezování aktivity a iniciativy, dosavadní nedostatky v řízení národního hospodářství. V souvislosti s posuzováním postavení inteligence v naší společnosti je často kritizována kádrová politika. Je třeba zdůraznit, že i přes různé nesprávné generalizování má tato kritika reálné podklady a ve většině případů je vedena snahou předejít opakování chyb v zájmu společnosti.“⁴⁰

Právě tyto méně početné skupiny studentů a studentek, označované jako pražští radikálové, si během šedesátých let vysloužily shora nálepkou opozičního hnutí (a někdy tak o sobě i samy mluvily), přestože zrovna ony se nejčastěji angažovaly ve strukturách ČSM, které se snažily změnit, a nikoli nutně zničit.⁴¹

Studentská skupina, která se organizovala okolo časopisu *Buchar* a v jejímž čele stál Jiří Müller, patřila k nejaktivnějším propagátorům nezávislého studentského hnutí. V roce 1964 ovládla Fakultní výbor ČSM na Fakultě strojního inženýrství ČVUT a přejmenovala ho na Studentskou akademickou radu (STAR). Jejím hlavním cílem byla větší nezávislost studentstva, své představy o nápravě nedostatků ale postupem času měnila. Zhruba v letech 1964 až 1966 se tito studenti a studentky snažili dosáhnout nezávislosti změnou struktur ČSM. Jejich cílem bylo i přetvoření svazu do podoby federace, „prováděné podle sociálního postavení, věkové hranice, skupinových zájmů apod.“⁴² Později svůj plán federalizace opustili a usilovali o úplnou nezávislost vysokoškolských organizací na ČSM.

Jejich strategie byla založena na vstupování do struktur vysokoškolských organizací, skrz které se snažili získat větší vliv na prosazování svých zájmů. Různá politická témata chtěli do veřejného prostoru vnášet prostřednictvím takzvaných ruchů neboli událostí, které sleduje široké publikum.⁴³

Jeden takový „ruch“ chtěli zástupci skupiny vyvolat na první celostátní vysokoškolské konferenci v Praze v prosinci 1965, kde Jiří Müller požadoval širší možnost politické participace studentstva: „ČSM je politická organizace, ale bez možnosti se jako politická organizace prosazovat. Političnost svazu nemusí spočívat jen v tom, že se hlásí k socialismu a tím i k cílům politiky strany, musí vyjadřovat a prosazovat

40 Tamtéž.

41 Srv. PAŽOUT, J.: *Mocným navzdory*.

42 *Archiv bezpečnostních složek*, Praha (ABS), f. A 34 (Správa kontrarozvědky), inv. č. 2504, Činnost a záměry skupiny Jiřího Müllera a jejich vliv na studentské hnutí v období let 1964–1969, 6.2.1969.

43 Tamtéž, f. A 7 (Sekretariát náměstka ministra vnitra plk. Jaroslava Klímy), inv. č. 582, „Opoziční skupina“ Müllera mezi vysokoškolskými studenty v Praze, 30.5.1967.

- 1 -

ročník:		I	II	III	IV	V	celkem
počet odpovědí		100%	100%	100%	100%	100%	100%
Jsem v ČSM jcem nyní:	ze setrvačnosti	24%	36%	29%	9%	40%	29%
	z existenčních důvodů	28%	22%	29%	36%	0%	25%
	abych se podílel na změně v ČSM	0%	18%	13%	18%	0%	14%
	ze zájmu	8%	0%	8%	0%	0%	3%
	nevím	20%	10%	4%	18%	40%	13%
Jsem v ČSM členem:	ostatní názory	20%	14%	17%	19%	20%	16%
	aktivním	0%	18%	22%	9%	0%	12%
	pasivním	80%	68%	69%	65%	60%	71%
	ostatní	20%	14%	19%	26%	40%	17%
Stav v ČSM mě:	vyhovuje, ale ne příliš:	20%	24%	30%	26%	20%	24%
	vůbec nevyhovuje	60%	74%	70%	74%	80%	72%
	ostatní	20%	2%	0%	0%	0%	4%
Mým názorem je, že:	ČSM se může změnit k lepšímu:	65%	54%	32%	62%	20%	52%
	Mělo by se zrušit a založit nová organizace	24%	36%	60%	34%	60%	40%
Špatný stav ČSM je způsoben:	koncepí	10%	50%	68%	62%	40%	46%
	formálností	64%	44%	28%	34%	40%	
Organizace mladých by se měla zaměřit na:	pouze život a zájmy mladých:						
	plný souhlas	28%	10%	8%	0%	0%	12%
	částečný souhlas	8%	10%	12%	0%	0%	8%
	život mladých a aktivní zájem o společnost:						
	plný souhlas	20%	8%	8%	36%	50%	15%
	částečný souhlas	4%	16%	0%	0%	0%	8%
	život mladých a aktivní účast na životě společnosti:						
	plný souhlas	28%	42%	32%	36%	50%	38%
		8%	8%	10%	18%	0%	11%

101/64-Ma

Výsledky ankety o smyslu a činnosti Československého svazu mládeže provedené na Fakultě strojního inženýrství ČVUT v Praze. Na 2300 rozeslaných dotazníků odpovědělo pouhých 175 posluchačů (Buchar: Orgán studentů ČVUT Fakulty strojního inženýrství z 15. dubna 1964, Libri prohibiti, Praha)

skutečné názory mladých lidí na to, jaké cesty si strana zvolila při uskutečňování těchto cílů. Svaz musí být v případě nutnosti určitým oponentem politiky strany. Nemusíme snad zdůrazňovat onen solidární, akademický smysl slova oponent.“⁴⁴ Přestože vznik nezávislé studentské samosprávy v tuto chvíli nebyl pro komunistické funkcionáře přijatelný, pozornost k sobě Müller připoutal, a to nejen mezi studenty a profesory, ale dostal se i do hledáčku Státní bezpečnosti.

Klíčovou událostí v prosazování studentské nezávislosti se pak stala strahovská demonstrace v říjnu 1967 a její dohra, jak je o tom řeč dále. Strahovská demonstrace nebyla první mládežnickou kolektivní manifestací tohoto typu v socialistickém Československu. Její podobu utvářela zkušenost, kterou si studenti a studentky osvojovali během šedesátých let především při dvou opakovaných akcích – takzvaných petřínských událostech (1962–1967) a majálesových průvodech (1965 a 1966). Na obou typech událostí aktéři zakoušeli, jakým způsobem se mohou ve veřejném prostoru chovat a jaké obsahy do něj vnášet, aniž by následovala represe. Proces sociálního učení se však netýkal pouze studentů a studentek, nýbrž i represivních složek. I jejich strategie se totiž na základě každé pouliční interakce vyvíjela a samy se tak učily, jakým způsobem zasahovat, či nezasahovat.

Petránské události 1962–1964

„Petránské události“ byly v pojetí tehdejších politických orgánů zhmotněním takzvaného výtržnictví v jeho kolektivní podobě. Výtržnictví (stejně jako celá kriminalita) mělo dle marxisticko-leninské doktríny kořeny v kapitalistickém sociálně-ekonomickém uspořádání, a tudíž v socialistické společnosti nemělo nadále existovat.⁴⁵ Optimismus zavládl i v analýzách bezpečnostních složek, které s problémem údajného výtržnictví a chuligánství po léta bojovaly. V roce 1959 deklarovaly, že „v současné době v ČSR chuligánství neexistuje“.⁴⁶ Nejen na příkladě petřínských událostí se ale ukazovalo, že se spíše jednalo o zbožné přání. Takzvané výtržnické chování neustupovalo, a do velké míry tak nabourávalo onen deklarovaný sociální smír šedesátých let.

Petránské události navazovaly na tradici setkávání mládeže na prvním máji u sochy Karla Hynka Máchy.⁴⁷ Výtržnosti v roce 1962 vypukly již v dopoledních prvomájových hodinách, kdy se rozjařený dav mládeže včetně studentů a studentek

44 Citováno podle: PAŽOUT, J.: *Mocným navzdory*, s. 88 n.

45 Viz KOTALÍK, Matěj: *Pojem chuligána a reflexe fenoménu chuligánství v Československu (1948–1969): Právo, policie a publicistika*. Diplomová práce, obhájená v Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze v roce 2010, s. 102.

46 ABS, f. H 1-4 (Vnitřní odbor Hlavní správy VB), HS VB Praha, inv. č. 407, Zkušenosti z řešení problému chuligánství v ČSR, 1959.

47 Rekonstrukci petřínských událostí se věnoval např. historik Petr Blažek (BLAŽEK, Petr: Akce „Mácha“: Historická rekonstrukce petřínských událostí 1. května 1962. In: PETRÁŠ, Jiří – SVOBODA, Libor (ed.): *Československo v letech 1954–1962*. České Budějovice – Praha, Jihočeské muzeum – Ústav pro studium totalitních režimů 2015, s. 193–202).

vydal na pochod z náměstí Krasnoarmějců (dnešní Palachovo náměstí) k Petřínským sadům. Po cestě někteří zúčastnění z davu vstupovali do cesty protijedoucím vozidlům, rozpojovali vozy tramvají či si z nich odnášeli cedulky s označením čísla vozu. Přivolané jednotky Veřejné bezpečnosti vykázaly dav ze silnice a ten se pak sešel v Petřínských sadech. Tam vznikla hromadná veselice čítající několik tisíc lidí, doprovázená hraním na hudební nástroje a pitím alkoholu. Během dne stále častěji zaznívaly z davu různé kritické projevy či skandování hesel. Ta byla zaměřena primárně na hmotnou pomoc komunistickým zemím třetího světa v kontrastu se špatnými materiálními podmínkami v Československu, jako například: „Maso dámě Kubě, máme prázdnou v hubě“; „My tu tvrdím na Petříně, a maso je zatím v Číně“; „Není maso, není kmín, jen když létá Gagarin“.⁴⁸

Shromážděný dav dozorovali příslušníci Veřejné bezpečnosti. Postupem času mezi nimi a mladými lidmi „houstla atmosféra“ a docházelo k prvním konfrontacím, které záhy vyvrcholily větším zákrokem s cílem shromáždění rozpustit. Po plošném zásahu a za použití obušků došlo i k zatýkání. Část přítomných se dala na pochod směrem k americké ambasádě, ale i ten byl příslušníky Veřejné bezpečnosti násilně rozehnán. Celkově bylo zadrženo sto devět osob, mezi nimi šestatřicet studentů z patnácti vysokých škol.⁴⁹

Petřínské události rozproudily disciplinační kampaň proti výtržnictví. Ta se kvůli přítomnosti vysokoškolských studentů a studentek dotkla i vysokých škol. Dvacet sedm studujících bylo za svou účast vyloučeno, z toho deset na jeden či dva roky. Zbylým účastníkům školy udělily důtky či napomenutí.⁵⁰

Z materiálů Státní bezpečnosti, stranických či vysokoškolských orgánů i projevů samotných studentů je čitelný proces dotváření speciální kategorie „výtržníků“ či „chuligánů“. Tato kategorie byla ovšem neslučitelná s kategorií studenta. Implicitně to bylo vyjádřeno v následující zprávě o kriminalitě mezi mládeží, vypracované příslušníky StB v roce 1963: „V posledních dvou letech upoutaly pozornost recese pražských studentů u pomníku K. H. Máchy na Petříně u příležitosti oslav 1. máje. S přihlédnutím k této recesi uspořádané v roce 1962, i když byla v první řadě vyprovokována huligány, byla v roce 1963 provedena široká preventivně výchovná opatření na základě signálů získaných v dubnu 1963, podle nichž se někteří studenti připravovali k jejímu opakování.“⁵¹ Spojení studentů s výtržnictvím se snažili zabránit i samotní studenti organizovaní v ČSM, kteří se v prvních dvou květnových týdnech hlasitě distancovali od všech projevů výtržnictví a odsouhlasili trest pro ty, kteří se jich účastnili.⁵²

48 Tamtéž, s. 194.

49 Tamtéž.

50 Tamtéž, s. 197.

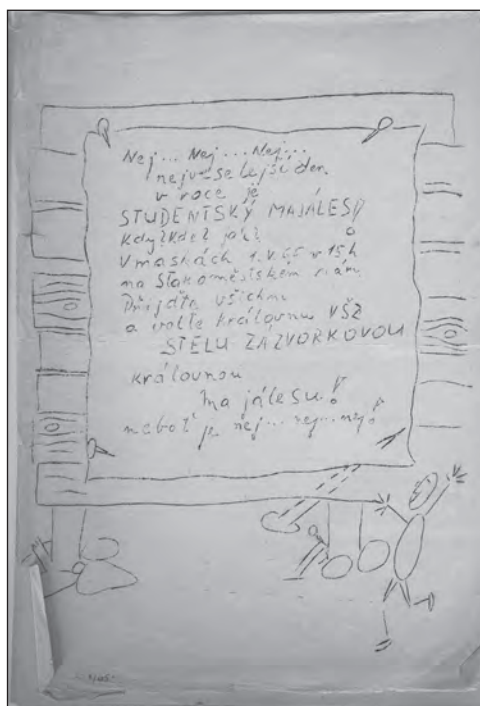
51 ABS, f. A7, inv. č. 89, Správy o previerke práce orgánov Štátnej a Verejnej bezpečnosti na úseku tr[estnej] činnosti páchanej mládežou (závadovou), 1963. Vlastní text zprávy je psán česky.

52 Viz např. *Libri prohibiti* (Praha), f. Československé studentské hnutí v šedesátých letech dvacátého století (sbírka Ivana Dejmalu), inv. č. 10, Zpráva o disciplinačních řízeních na VŠZ [Vysoké škole zemědělské] v Praze, 12.5.1962.

Přes preventivní opatření se podobné scénáře opakovaly i v následujících letech. V roce 1963 se tak na Petříně sešlo okolo patnácti set osob. Tentokrát proti nim zakročili nejen příslušníci Veřejné bezpečnosti, ale i Pomocná stráž VB a funkcionáři ČSM. Zadrženo bylo celkem pětatřicet osob.⁵³

O rok později došlo opět k řadě výtržností a mezi mládeží a příslušníky VB se odehrávaly konflikty v širokém okolí Petřínských sadů. Ve večerních hodinách se dokonce na Újezdě shromáždil několikasethlavý dav, který vyrazil demonstrovat směrem k Pražskému hradu. Průvod se nakonec stočil k Národnímu divadlu, odkud pokračoval do Spálené ulice. Po cestě došlo k dalšímu plošnému zásahu Veřejné bezpečnosti. Dav se však po desáté hodině večerní opět srotil na Václavském náměstí, kde došlo k dalším výtržnostem. Během nich mládež pískala, „ohrožovala veřejný pořádek“ a verbálně napadala příslušníky bezpečnosti. Až poslední zásah na Václavském náměstí potyčky ukončil. Během prvomájového večera roku 1964 bylo celkově zadrženo osmdesát pět osob. Část z nich byla v červenci odsouzena, někteří dokonce k nepodmíněným trestům.⁵⁴

Plošné zásahy proti výtržníkům se ukázaly jako nefunkční. Násilné střety s policií totiž další konflikty jenom podporovaly, a to na obou stranách. Opakování incidentů v Petřínských sadech se ani dlouhodobě nedařilo zabránit. Stranické orgány se jim snažily předcházet organizováním oficiálních prvomájových programů pro mládež v Parku kultury a oddechu Julia Fučíka (pořádaly se už od roku 1963). Na těchto akcích hrály bigbeatové kapely a konal se zde i další doprovodný program.⁵⁵ V roce 1965 mělo podobný střet neutralizovat uspořádání majálesových slavností.

Studentský leták zvoucí na majáles v roce 1965 (Libri prohibiti, Praha, fond Československé studentské hnutí v 60. letech dvacátého století, sbírka Ivana Dejmal)

53 BLAŽEK, P.: Akce „Mácha“, s. 198.

54 Tamtéž, s. 199.

55 Tamtéž.

Majálesové slavnosti

V roce 1965 se v řadě československých měst (v Praze, Brně, Bratislavě, Pardubicích, Českých Budějovicích, Hradci Králové a dalších) konaly majálesové slavnosti. Povolení majálesu bylo potvrzením nastoleného kurzu „politiky důvěry“. Promítala se v něm jak snaha o větší aktivizaci a samostatnost, tak i vyšší zodpovědnost studentstva, což zřetelně vyjadřuje návrh na uspořádání majálesu přijatý v únoru 1965 Ústředním výborem KSČ: „...bude nutné podtrhnout důvěru strany ke studentům, využít velkých revolučních tradic našeho studentstva a zdůraznit i velkou odpovědnost za to, že sami studenti nedovolí chuligánům a různým živlům jejich veselice zneužívat.“⁵⁶

Majáles v Praze měl však naplňovat ještě jinou úlohu – zamezit tradici střetů mezi mládeží a bezpečnostními složkami na Petříně. Takto zdůvodňovali návrat majálesu – naposled se konal v pražských ulicích v roce 1956 – nejen funkcionáři, ale i samotní studenti a studentky, kteří se často distancovali od snah spojovat s nimi petřínské události. To oceňovalo i komunistické vedení: „Myšlenka uspořádat majáles je v poslední době mezi pražskou studující mládeží na vysokých školách velmi živá. Zvláště po petřínských událostech v roce 1962 a po opakujících se výtržnostech v letech 1963–64 začala mezi studenty sílit potřeba větší pozitivní akce, která by ukázala široké veřejnosti, že studentstvo nemá nic společného s chuligánskými výtržnostmi, že se dovede vesele, vtipně a slušně bavit.“⁵⁷ Majáles měl představovat novou legitimní formu kolektivní studentské manifestace, která by dala zapomenout na nelegitimní petřínské výtržnosti, a korunovat jej měl naplánovaný večerní kulturní program v Parku kultury a oddechu Julia Fučíka (dnešní areál pražského Výstaviště).

Pražskému majálesu předcházely dlouhé přípravy bezpečnostních orgánů Ministerstva vnitra, které byly značně poznamenány zkušenostmi s petřínskými nepokoji. Jejich přístup k majálesovému průvodu i večernímu programu však zřetelně zrcadlil proměnu strategie a postupný odklon od extenzivní represe, potažmo násilí. Sami organizátoři během příprav jeví obavy z možných zásahů policie.⁵⁸ Na společných setkáních studentských organizátorů a Městské správy Veřejné bezpečnosti v Praze bylo dohodnuto, že klidný průběh průvodu bude zajišťovat takzvaná studentská policie a minimální počet uniformovaných příslušníků bude řešit pouze možná bezpečnostní rizika.⁵⁹ Hlavní strategií bezpečnostních složek bylo co nejvíc zneviditelnit kontrolu, což si vyžadovalo právě nahradit většinu uniformovaných příslušníků policisty v civilu. V případě výskytu transparentů či hesel se závadným obsahem neměly bezpečnostní složky dle rozkazu zasahovat. Pokud by nějaké jednání

56 NA, f. 1261/0/44 (Komunistická strana Československa – Ústřední výbor, Kancelář 1. tajemníka ÚV KSČ Antonína Novotného 1951–1967 – 2. část), arch. j. 280, Návrh na uspořádání studentských „Majáles 1965“ v hl. m. Praze, 25.2.1965.

57 *Tamtéž*.

58 *Libri prohibiti*, f. Československé studentské hnutí šedesátých let dvacátého století (sbírka Ivana Dejmalu), inv. č. 56, Stanovisko vysokoškolského obvodního výboru ČSM Praha o průběhu a organizaci Majáles 65, červen 1965.

59 ABS, f. A/9 (Sekretariát 1. náměstka ministra vnitra plk. Jana Záruby), inv. č. 243, KS [krajská správa] MV, Předběžná zpráva o průběhu prvomájových oslav a majálesu, 4.5.1965.

Studentské majáles 1. května 1965 v Praze, ulice U Radnice. Transparent nese nápis „Olympští bohové, stůjte při nás“ (Archiv hlavního města Prahy, Sbírka fotografií)

nabývalo „protistátního charakteru“, měli příslušníci VB v civilu pouze zaznamenat iniciátory a zákrok proti nim načasovat tak, aby mu nepřihlíželo větší množství lidí. Podobná strategie byla stanovena i pro večerní program, kdy měli příslušníci bezpečnosti řešit veškeré problémy primárně se studentskými organizátory a zasahovat jen v případě nejvyšší nouze. Petřínské sady měli pro jistotu celý den monitorovat policisté v civilu, pouze zaznamenávat případné výtržníky a v případě nutnosti je zadržet později, stranou pozornosti.⁶⁰

Pražského průvodu se v květnu 1965 zúčastnilo zhruba šest tisíc studentů a studentek a této slávě přihlíželo přes sto padesát tisíc diváků. Jak bylo dopředu avizováno, pochod doprovázelo pouze patnáct uniformovaných dvojic, zato však okolo sto padesáti policistů v civilu. Na pořádek dohlížela především „studentská policie“ z řad organizátorů, která byla vybavena salámovými pendreký.⁶¹ Ještě před začátkem průvodu sami studentští organizátoři vykážali zhruba padesátičlennou skupinu lidí, které vyhodnotili jako chuligány, protože pravděpodobně skandovali protikomunistická

60 Tamtéž, inv. č. 255, Plán MS [Městské správy] VB a KS MV Praha a hlavní zásady bezpečnostních opatření k zaizeniu májových osláv v r. 1965, 16.4.1965.

61 Viz KUDRNA, Ladislav: Nepřizpůsobiví: Studenti, máničky a další pohledem československých mocenských orgánů. In: *Paměť a dějiny*, roč. 5, č. 2 (2011), s. 3–16.

hesla.⁶² K dalšímu konfliktu došlo až během večerního kulturního programu. Kvůli velkému zájmu se nejprve přesunul bigbeatový koncert do většího sálu a po dalším technickém problému se zvukem nastala potyčka mezi mladými posluchači a organizátory majálesu. Za této situace byl program předčasně ukončen a hosté byli vyzváni k opuštění sálu. Asistovala tomu „studentská policie“ a kritické chvíle se obešly bez dalších incidentů, což ocenilo i předsednictvo Vysokoškolského obvodního výboru ČSM Praha: „Velkou zásluhu na tom má zejména Studentská policie, která svým neobyčejně taktickým, přitom však důrazným chováním a vystupováním dokázala řadu obtížných situací zvládnout a získala si u návštěvníků respekt a popularitu.“⁶³ Ani při této příležitosti nezasáhli příslušníci Veřejné bezpečnosti, kteří pouze venku dohlíželi na to, aby nedošlo k velkým tláčením.

Karnevalová forma majálesu netestovala pouze to, jakým způsobem se mohou ve veřejném prostoru studenti chovat. Během majálesu se také třfbilo, co ve veřejném prostoru říkat. Určitá míra kritiky nejenže byla na majálesu přípustná, ale dokonce k ní byli účastníci vybízeni. Ústřední výbor KSČ od studentů a studentek očekával, že budou mírně satiricky glosovat různé jevy. Jejich kritika sice měla primárně mířit do vlastních řad nebo na zahraniční události (především válku ve Vietnamu), ale povolen byl i „kritický pohled na nedostatky, především vysokých škol, se současným zdůrazněním kladů naší společnosti“.⁶⁴

Přestože se při hodnocení majálesu ozývaly i kritické hlasy, podle kterých byla některá studentská hesla politicky nesprávná, celkově panovala shoda, že většina z nich nijak závadná nebyla.⁶⁵ Studentská kritika tím byla i napříště do určité míry legitimizována. Pozitivní ohlasy vzbudila alegorická ztvárnění jednotlivých studijních oborů, například rozcupované provazy, symbolizující špatné nervy budoucích i současných pedagogů.⁶⁶

Za neproblematická byla považována hesla, jež kritizovala špatné podmínky studentského života, jako například: „Chceš jít brzo do penze, běž žrát jídlo do menze.“ Hůře přijímána byla hesla s narážkami na bezpečnostní složky: „Zdravíme Bezpečnost, veřejnou i tajnou!“⁶⁷ Jako nepřijatelná hodnotili funkcionáři škol, Veřejná bezpečnost i komunistické vedení hesla dotýkající se vztahu k Sovětskému svazu, humanitární pomoci neevropským komunistickým zemím či současné oficiální politiky. Na majálesu jich ovšem nebylo mnoho.⁶⁸

Majáles roku 1965 byl vesměs považován za úspěšný. Akce potvrzovala, že trend „politiky důvěry“ je funkční a žádoucí. Studenti, vedení škol, ba dokonce i bezpečnostní složky deklarovali, že organizace majálesu vztahy mezi všemi zmíněnými aktéry zlepšila. Majáles se tak stal názorným dobrým příkladem aktivizace studentstva,

62 ABS, A/9, inv. č. 243, Předběžná zpráva o průběhu májových oslav a majálesu, 4.5.1965.

63 NA, f. 1261/0/44, arch. j. 280, Návrh na uspořádání studentských „Majáles“ 1965 v hl. m. Praze, 25.2.1965.

64 Tamtéž.

65 ABS, A/9, inv. č. 243, Předběžná zpráva o průběhu májových oslav a majálesu, 4.5.1965.

66 Studentský majáles. In: *Rudé právo* (2.5.1965), s. 2.

67 ABS, A/9, inv. č. 243, Předběžná zpráva o průběhu májových oslav a majálesu, 4.5.1965.

68 Tamtéž.

kteřá měla vést ke zvýšení popularity Československého svazu mládeže. I bezpečnostní strategie „neviditelné účasti“, pasivního přístupu a kooperace se studentskými organizátory sklídila úspěch.⁶⁹ Sami příslušníci bezpečnosti zhodnotili akci jako pozitivní zlom ve vztazích se studentstvem.

Během majálesu se tak nadále vybrušovala diferenciace mezi „výtržníky“ na jedné straně a „socialisticky uvědomělými“ studenty na straně druhé. Tomu napomohla nejen absence konfliktů na Petříně, ale i distance studentských organizátorů od mírných excesů, které se během majálesu vyskytly. Nakonec i konflikt na bigbeatovém koncertě odsoudili jako incident způsobený mladými výtržníky, nikoli studenty a studentkami.

Nová strategie bezpečnostních složek, uplatněná při majálesu roku 1965, se projevila jako účinná i v dlouhodobějším měřítku a postupně se z ní stávala norma. Reálně to vedlo nejen ke zmenšování třecích ploch mezi mládeží a bezpečnostním aparátem, ale i k úbytku společenské zkušenosti s extenzivní či plošnou represí.

Majálesové slavnosti v roce 1966 byly z organizačních důvodů rozloženy na čtrnáct dní a samotný pochod byl stanoven až na 15. května, aby organizačně nekolidoval s prvomájovým průvodem. Problémům se tím však organizátoři nevyhnuli. Zatímco předchozí majáles byl až na drobné detaily hodnocen příznivě, v roce 1966 tomu bylo právě naopak. Organizátorům se podle sekretariátu Ústředního výboru KSČ nepovedlo majáles „ovlivnit ideologicky natolik, aby vedle pozitivních jevů nevystoupily ostře do popředí určité protistranické, protisocialistické a protisovětské projevy jednotlivých skupinek studentů. ...tím přerostl majáles 1966 v těchto místech ráz studentské veselice.“ Studenti a studentky, povzbuzeni tím, že jejich recesistická kritika z loňského majálesu nevyvolala represivní reakci, v některých heslech ještě přitvrdili: „Vedle vulgárnosti a beztaktnosti v politicky nesprávných a nepřátelských heslech, zvláště skandovaných, byly názory přehlížející, ironizující a nedoceňující

Majálesový průvod 1. května 1965 na Staroměstském náměstí v Praze. Symbolické „Dary Císařovi“ v kárce byly určeny pro tehdejšího ministra školství a kultury Čestmíra Císaře (Archiv hlavního města Prahy, Sběrka fotografií)

⁶⁹ *Tamtéž.*

revoluční historii strany, dělnického hnutí, úspěchy výstavby socialismu v ČSSR“ a vyvrcholením negativních projevů byla protisovětská hesla.⁷⁰

Na vyhodnocení obsahu hesel se podílela především ideologická komise ÚV KSČ. Stejně jako během majálesu roku 1965 byla za vhodná považována ta z nich, která narážela na každodenní potíže studentů nebo dílčím způsobem kritizovala jejich materiální zázemí. Studentstvo však podle oficiálních orgánů ve své kritice nerozlišovalo mezi politicky správnými principy a jejich možnými praktickými deformacemi (viz heslo „Nová soustava řízení – staré pověsti české“). S negativní reakcí se setkala hesla narážející na aktivitu Státní bezpečnosti na vysokých školách („Čtěte rychle, jdou po nás“). Odsouzení se dočkala především hesla „protisovětská“, „protistranická“ nebo „škodolibě cynická“, jako například ironické narážky na nezday páté pětiletky („Heslo 4. pětiletky ani brambor nazmar, heslo 5. pětiletky ani brambor. Nazdar“) nebo na třináctý sjezd KSČ („Zdravíme XIII. karneval“).⁷¹

Přes kritické momenty, které se vyskytly během studentského průvodu i majálesových oslav v roce 1966, bezpečnostní orgány nezasahovaly do jejich chodu a nechaly to víceméně na „studentské policii“. Represe „nežádoucích projevů“ přišla až v následujících dnech a ujaly se jí převážně jednotlivé fakultní orgány. Jelikož základem „politiky důvěry“ (jak konstatovaly všechny dobové dokumenty o vysokoškolské politice) byla i vyšší zodpovědnost aktivních jednotlivců, vina byla přičtena především organizátorům. Proto například osm studentů z Filozofické fakulty dostalo důtku za nezvládnutou organizaci. Postihy se nevyhnuly ani řadě konkrétních provinilců, jimž bylo uděleno napomenutí, důtky, a několik z nich bylo dokonce vyloučeno ze studia.⁷²

Oba majálesy studentům a studentkám umožnily zakusit specifickou sociální interakci – kolektivní pochod v jejich vlastní režii. Přestože především ve druhém roce studenti překročili tolerovanou mez kritiky ve veřejném prostoru, stalo se zvykem, že proti čistě studentským akcím se viditelně nezasahuje. Otevřenou policejní represí namísto toho suplovaly studijní postihy, které prováděly samy vysoké školy. Ze studentské každodennosti se tak nadále vytrácela zkušenost s explicitním násilím bezpečnostních složek. A konečně i pro bezpečnostní aparát představovaly majálesy důležitý moment sociálního učení. Nejzásadnější byla zkušenost, že nemají-li studentské pochody a shromáždění eskalovat do násilných střetů, je lepší do nich téměř nezasahovat.

Petržinské události 1966–1967

Jestliže se v roce 1965 díky majálesu po třech letech povedlo zabránit střetům mládeže s Veřejnou bezpečností, o rok později, kdy byl majálesový průvod přesunut

70 NA, f. 1261/0/16 (Sekretariát ÚV KSČ 1966–1971), arch. j. 2, Zhodnocení Majáles 1966, 6.7.1966.

71 *Tamtéž.*

72 *Tamtéž.*

až na 15. května, vypukly znovu. Okolo deváté hodiny večerní se u pomníku Karla Hynka Máchy opět srotil dav mládeže, čítající zhruba tři sta hlav. Zhruba o hodinu později se za skandování hesel útočících proti Sovětskému svazu („Ať žije Sovětský svaz, ale ze svého!“) či proti Veřejné bezpečnosti („Policajti na nás nejdou, najdeme si je sami!“, „Gestapo!“) vydal na pochod, který vedl kolem Národního divadla, na Václavské náměstí a ke Karlovu mostu. Přestože po celou dobu se jednotlivci dopouštěli výtržnictví, strhávali sovětské vlajky a jednu dokonce zapálili, blokovali dopravu či strhávali kladky z motorových vozů elektrické dráhy, příslušníci Veřejné bezpečnosti intervenovali během průvodu pouze jednou, aby odblokovali dopravu na mostě 1. máje (dnešní most Legií). Policejní zásah přišel až ve chvíli, kdy dav vstoupil na Karlův most. Zde teprve došlo k uzávěrci mostu a bezpečnost během několika minut zatkla 147 osob.⁷³

Zkušenosti s majálem ovlivnily policejní strategii i během petřínských událostí. Zatímco v předchozích letech Veřejná bezpečnost sázela na taktiku plošného zásahu, po dlouhých diskusích zde zvolila cestu neeskalovat konflikt. Na petřínský pochod bylo nasazeno velké množství policistů v civilu a uniformovaní příslušníci byli připraveni ve vedlejších ulicích. „Po zkušenostech z minulých let volila Veřejná bezpečnost taktiku, za jejíž pomoci by byli odhaleni právě ti nejaktivnější účastníci, a aby nedošlo k zákroku proti nezúčastněným osobám,“ konstatovala zpráva z vyšetřování zadržených osob. Příslušníci Veřejné bezpečnosti tak nezakročili ani u Národního divadla, ani na Václavském náměstí, „kde výtržníci začali provolávat hesla a soustřeďovat okolo sebe značný počet zvědavců. Místo toho nepřetržitým sledováním vytipovala iniciátory.“⁷⁴ Rozkaz k zákroku dostali zásahoví policisté až na Karlově mostě – tedy v uzavřeném prostoru, odkud se nemohli demonstranti rozprchnout a kde ani nemohlo zákroku přihlížet velké množství lidí.

V roce 1967 byl první máj v Petřínských sadech o poznání klidnější. Večerní pokus o průvod ulicemi byl hned zpočátku preventivním zásahem znemožněn a došlo jen k řadě verbálních útoků proti Sovětskému svazu, komunistickému zřízení a Veřejné bezpečnosti.⁷⁵

Strahovská demonstrace

Majáles v roce 1966 narušil pozitivně se vyvíjející vztah mocenských orgánů ke studentstvu. S rostoucím sebevědomím politicky aktivní části studentů a studentek rostly také požadavky na vznik nezávislých studentských samospráv. Nejen bezpečnostní složky se zaměřily především na činnost skupiny okolo Jiřího Müllera, která byla v prosazování studentské samosprávy nejaktivnější. Jiří Müller, který byl

73 ABS, f. A/9, inv. č. 355, Zpráva o stavu vyšetřování výtržnického průvodu 1. a 2. května 1966 v Praze 1, 9.5.1966.

74 *Tamtéž*.

75 *Tamtéž*, inv. č. 406, Informace o případu výtržnosti dne 1. 5. 1967 v Praze 1, Petřínských sadech, 4.5.1965.

v listopadu téhož roku opět zvolen do Vysokoškolského obvodního výboru ČSM Praha, spolu s několika přáteli vypracoval v takzvané Komisi 11 návrh na federalizaci Československého svazu mládeže. Ústřední výbor ČSM jej smetl se stolu⁷⁶ a Jiří Müller byl o měsíc později za svou činnost ze svazu vyloučen (oficiálním důvodem byla jeho návštěva čínské ambasády). Hned příští den byl také vyloučen ze studia za údajné neplnění studijních povinností a týden poté byl povolán na povinnou vojenskou službu.⁷⁷ Tentýž osud v červnu 1967 potkal i jeho přítele a kolegu Jiřího Holečka, který přebíral jeho pozici a nadále se snažil prosazovat federalizaci ČSM.⁷⁸

Přestože vedení ČSM i nadále deklarovalo svou důvěru ve studentstvo a jeho aktivitu, dalo jasně najevo, že kritika principů demokratického centralismu je nepřijatelná. Myšlenka federalizace svazu a nezávislosti studentských struktur se mezi vysokoškoláky nadále šířila, ale zůstávala omezena především na okruh takzvaných pražských radikálů. To se změnilo až po strahovské demonstraci.

Prvotním důvodem demonstrace byly dlouhodobě neřešené materiální potíže na strahovských kolejích. Přestože byly nově vybudované v letech 1964 a 1965, od počátku trpěly hygienickými a technickými problémy. Na kolejích se šířily nemoci, často netekla teplá voda a opakovaně vypadal elektrický proud, kvůli čemuž nefungovalo topení a nesvítilo světlo. To znemožňovalo studium ve večerních hodinách. Jen v prvních dvaceti říjnových dnech roku 1967 došlo k večerním výpadkům elektrického proudu jedenáctkrát.⁷⁹

Zadruhé k protestu vedl pocit zneuznání, nenaplňování opakovaných příslibů zlepšit materiální zázemí na kolejích a apely na studentskou participaci v napravování problémů. Jen v roce 1966 zástupci studentů a studentek poslali odpovědným činitelům desítky dopisů a vedli řadu jednání, k systematickému řešení jejich stížností však nedošlo.⁸⁰

Situace eskalovala 31. října 1967, shodou okolností ve stejný čas, kdy na Pražském hradě probíhaly oslavy výročí Velké říjnové socialistické revoluce. Když ve večerních hodinách opětovně vypadl elektrický proud, byli zrovna zástupci Kolejní rady areálu Strahov, kteří by pravděpodobně tlumili vášně, na dalším jednání ohledně havarijního stavu na kolejích. Desítky rozhořčených studentů a studentek, kteří se sešli před kolejemi se svíčkami v rukou, však své morální emoce nepotlačily a burcovaly další rezidenty a rezidentky k protestnímu průvodu.⁸¹ Zhruba patnáct stovek se jich pak za skandování hesel „Chceme světlo!“, „Chceme studovat!“ vydalo na protestní průvod, který měl směřovat k Úřadu vlády. Tematicky se tato část demonstrace držela požadavků na řešení materiálních podmínek a nedocházelo

76 Viz PAŽOUT, J.: *Mocným navzdory*, s. 89 (viz pozn. 27).

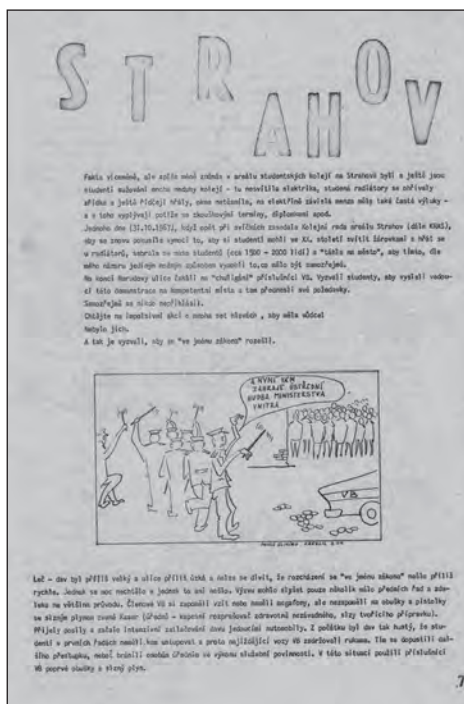
77 AMP, f. KSČ – VV Praha, sign. 1499, inv. č. 517, Současné události v pražském studentském hnutí, 8.11.1967.

78 Viz PAŽOUT, J.: *Mocným navzdory*, s. 97.

79 AMP, f. KSČ – VV Praha, sign. 1499, inv. č. 517, Stanovisko Kolejní rady areálu Strahov ke zprávě tiskového tajemníka vlády, prosinec 1967.

80 *Tamtéž*, inv. č. 516, Zpráva o aktivu vysokoškolské organizace ČSM v Praze dne 13. ledna 1968.

81 K roli morálních emocí u protestů a sociálních hnutí viz ŠLOUF, J.: *Spříznění měnou* (viz pozn. 2).

„A nyní vám zahraje Ústřední hudba Ministerstva vnitra“ – dvě z karikatur zá-
hu příslušníků Veřejné bezpečnosti proti účastníkům strahovské demonstrace, které
byly otištěny v brněnském studentském časopise LEF. Autory karikatur byli Stanislav
Chrobok a Jaroslav Souček (LEF 68: Časopis posluchačů lesnické fakulty v Brně
z 10. března 1968, Libri prohibiti, Praha)

během ní k žádným výtržnostem. Účastníci v této fázi jednali v rámci osvojeného kolektivního aktu protestního pochodu a vyhýbali se jednání, které by (podle jejich zkušenosti) mohlo přivodit policejní represi. Situace se změnila v okamžiku, kdy průvod v Nerudově ulici narazil na kordon příslušníků Veřejné bezpečnosti, jenž dostal rozkaz zabránit studentstvu v pohybu do vnitřního města.⁸²

Příslušníci bezpečnosti se během prvního setkání snažili situaci vyřešit verbálně a nabízeli protestujícím, že zavezou jejich zástupce k osobám, které jsou oprávněny jejich problémy řešit. Avšak kvůli absenci tlapačových zařízení jejich návrhy slyšely jen první řady. Další protestující se nadále dožadovali pokračování průvodu.

82 *ABS*, f. A2/3 (Sekretariát ministra vnitra, III. díl), inv. č. 2133, Právnícká expertiza vypracovaná komisí Právnícké fakulty Univerzity Karlovy, 16.11.1967.

Poté co studenti a studentky neslyšeli či neuposlechli zákonnou výzvu k rozpuštění demonstrace, velitel jednotky zavelel k zásahu proti pochodu.⁸³

Zárok doprovázelo extenzivní násilí, policisté k rozeznání davu použili obušků, slzného plynu a najížděli auty do prvních řad. V řadě případů dokonce kopali či mlátili obuškami do ležících studentů i studentek. Násilí pokračovalo i při ústupu davu celou cestu zpět až ke kolejím. Použití násilí ze strany Veřejné bezpečnosti eskalovalo napětí a tematický obsah demonstrace posunulo. Požadavky na vyřešení problémů s elektrickým proudem vystřídal samotný konflikt mezi protestujícími a bezpečnostními jednotkami. Hesla jako „Chceme světlo!“ nahradily urážky příslušníků bezpečnosti. Studenti a studentky je přirovnávali k fašistické policii („Gestapo!“), vulgárně na ně pokřikovali („Svině!“) nebo je ostouzeli („Hanba jim!“).⁸⁴

Dynamika protestu se nakrátko utlumila po zatlačení účastníků až ke kolejím. Emoce se opětovně rozvířily poté, co byli v policejních autech spatřeni tři zadržení studenti. Jejich kolegové a kolegyně se odmítli vrátit do kolejních budov, dav znovu opanoval prostor ve strahovském areálu a protestující se dožadovali propuštění zadržených. Kvůli přijíždějícím posilám si studenti a studentky posedali do vozovky, čímž vytvořili takzvanou blokádu vsedě. Velitel zásahu propustil pro uklidnění situace dva ze zatčených, leč informace, že třetí student stále není na svobodě, se rozšířila v davu.⁸⁵ Atmosféra opět zhoustla, dav se vydal směrem k policejním autům a na policejní jednotky přiletěly první dlažební kostky. Během vyjednávání o propuštění zadrženého byl jeden z příslušníků bezpečnosti poplíván⁸⁶ a velitel dal pak pokyn k dalšímu zásahu. Jenže ten se vymkl organizační kontrole a jednotliví příslušníci jednali na vlastní pěst. S pomocí obušků a slzného plynu se policisté pokusili zatlačit studenty a studentky do budov kolejí. Ti po nich na oplátku házeli dlažební kostky a další předměty. V některých případech příslušníci kopali do ležících studentů, řada z nich přitom utrpěla lehčí i těžší zranění. Studenti i po zatlačení zpět do budov házeli z pokojů na příslušníky bezpečnosti různé předměty. Ti pak vbíhali přímo do kolejí, vytahovali studenty z pokojů a tloukli je na chodbách. Násilí ze strany bezpečnostních složek se nevyhnuli ani studenti a studentky vracící se z města, kteří o demonstraci jinak nic nevěděli. Klid v areálu nastal až jednu hodinu po půlnoci.⁸⁷

83 *Tamtéž*, Stanovisko generální prokuratury k otázce vzniku a průběhu demonstrace vysokoškolských studentů, 7.12.1967.

84 Viz PAŽOUT, J.: „Chceme světlo, chceme studovat!“ (viz pozn. 1).

85 ABS, f. A 2/3, inv. č. 2133, Stanovisko generální prokuratury k otázce vzniku a průběhu demonstrace vysokoškolských studentů, 7.12.1967.

86 *Tamtéž*, Závěry inspekce náčelníka Hlavní správy VB ke stížnostem podaným na zákroky příslušníků VB proti demonstrujícím studentkám ČVUT ze strahovských kolejí dne 31. 10. 1967.

87 Viz PAŽOUT, J.: „Chceme světlo! Chceme studovat!“, s. 7.

Spor o interpretaci konfliktu

Policejní zásah vyvolal velké rozhořčení a následnou mobilizaci studentstva, které svůj pochod vnímalo jako legitimní z několika důvodů. V první řadě, cílem demonstrace bylo dosáhnout splnění požadavků na vyřešení materiálních potíží, k čemuž byli často z vyšších míst vyzýváni. A zadruhé, protestní pochod se držel zažité praxe z minulých let, po které nepřicházel policejní zásah. Během první části pochodu, dokud nebyli sami konfrontováni, se protestující neuchylovali k výtržnostem a neskandovali hesla, která by měla antisocialistický či protistranický obsah.

Veřejná bezpečnost vybočila ze své praxe z posledních dvou let. Pochod považovala za nelegitimní, protože nebyl dopředu ohlášen a protože předpokládala (vzhledem k datu konání), že se jedná o antikomunistickou provokaci. Tento argument podpořila skutečnost, že po policejním zásahu se skandovaná hesla obrátila proti příslušníkům bezpečnosti, kteří byli přirovnáváni ke gestapu. Důležitý pro obě strany byl okamžik střetu, kdy se policisté pokoušeli dav verbálně uklidnit, většina demonstrantů to ovšem vzhledem k absenci tlampačových zařízení nemohla slyšet.

Skutečnost, že hned v následujících dnech technici na kolejích provizorně odstranili nejkřiklavější potíže s elektrickým proudem, jen přilila olej do ohně. Už nazítří po dramatických událostech se sešel rektor Českého vysokého učení technického Josef Kozoušek se zástupci Kolejní rady areálu Strahov, studentů a studentek. Opatrně se sice postavil na jejich stranu a studentské rozhořčení uznal za oprávněné, demonstraci jako způsob nápravy však označil za nevhodnou.⁸⁸ Této argumentační linii se drželi téměř všichni funkcionáři, kteří se ke strahovským událostem vyjadřovali. Vyvolalo to další vlnu nevole, kterou shrnula jedna z řady studentských rezolucí: „Odmítáme tvrzení, že nebyly využity všechny zákonné prostředky ke zjednání nápravy. Celá záležitost byla více než rok předmětem jednání různých komisí a orgánů, bez zjevných výsledků. Teprve dvouapůlhodinová demonstrace dokázala zjednat příslib nápravy. Tento důležitý fakt nesmí být opomíjen.“⁸⁹ Zásah Veřejné bezpečnosti i následné reakce studující interpretovali jako zneuznání studentstva coby sociální skupiny inteligence. Tento významový posun původního sporu o špatné materiální podmínky na kolejích byl postupně přijat širší studentskou veřejností a umožnil jednodušší mobilizaci studentstva.

Brzy se tak z konfliktu mezi Veřejnou bezpečností a studentstvem stal široce řešený problém. Vyjednávání za studenty a studentky vedli především zástupci Vysokoškolského obvodního výboru ČSM Praha a Kolejní rady areálu Strahov. Do konfliktu ovšem vstupovali také rektori a děkani příslušných škol, Ústřední výbor ČSM, Ministerstvo vnitra a Ministerstvo školství a kultury i funkcionáři Ústředního výboru KSČ jakožto třetí strana, která měla pomoci konflikt nestranně

88 AMP, f. KSČ – VV Praha, sign. 1499, inv. č. 516, Zpráva o jednání ministra školství s. prof. Hájkou s rektorem ČVUT s. prof. Kozouškem za účasti s. nám[ěstka] min[istra] doc. Sedláčka, řed[itele] odboru s. prof. Haňky a pror[ektora] ČVUT s. doc. Kamaráda konaném dne 1. listopadu 1967.

89 ABS, f. A 2/3, inv. č. 2133, Z rezolucí fakultních organizací ČSM, Rezoluce studentů Univerzity 17. listopadu, 24.11.1967.

Titulní strana pražského studentského časopisu Elixír s ilustrací znázorňující probíhající diskuse o změnách vysokoškolských struktur (Elixír: Byltén studentů VŠCHT v Praze, roč. 10, č. 2, 22. ledna 1968, Libri prohibiti, Praha)

vyřešit. Týden po událostech vznikly dvě komise – mezirezortní a vládní – které měly za úkol prověřit, jak se vše seběhlo.⁹⁰

Celý spor se vedl především na třech úrovních: o legitimitu policejního zásahu, právo demonstrovat a zneuznání úlohy studentstva.

Studenti a studentky cílili svou kritiku primárně na „brutální“ zásah příslušníků VB vůči strahovským kolejím.⁹¹ V první rezoluci, která vznikla 8. listopadu na studentském zasedání na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, studenti požadovali po Ministerstvu vnitra oznámení jmen viníků zásahu Veřejné bezpečnosti, záruku jejich potrestání a písemnou omluvu. Žádali také, aby příslušníci bezpečnosti byli označeni viditelnými čísly, a zákaz používání jakýchkoliv chemických prostředků proti lidem na území Československa.⁹² Jejich požadavky měly být splněny do 20. listopadu 1967, na který svolali další schůzi. Přestože v prvních dnech oficiální orgány nerozporovaly oprávněnost zásahu, po velkém množství stížností ze strany studentstva se objevily

první požadavky na šetření, jestli příslušníci Veřejné bezpečnosti nepřekročili své pravomoci.⁹³ Z toho důvodu byly policejně vyslechnuty desítky studentů a studentek, ale i příslušníků bezpečnosti a náhodných svědků.⁹⁴

K vyřešení otázky, nakolik bylo jednání obou stran konfliktu legitimní a v souladu s platnými zákony, vznikly dvě právní expertní analýzy. První nechalo vypracovat Ministerstvo vnitra a s odvoláním na její vyznění se plně postavilo na stranu Veřejné bezpečnosti. Zásah jejích příslušníků byl dle analýzy nutný, protože protest nebyl

90 AMP, f. KSČ – VV Praha, sign. 1499, inv. č. 517, Vládní komise k prošetření strahovských událostí 1967–1968.

91 Tamtéž, inv. č. 516, Rezoluce studentů filozofické fakulty ze dne 8.11.1967.

92 Tamtéž.

93 Tamtéž, Zpráva zvláštní komise rektora ČVUT v Praze, 7.11.1967.

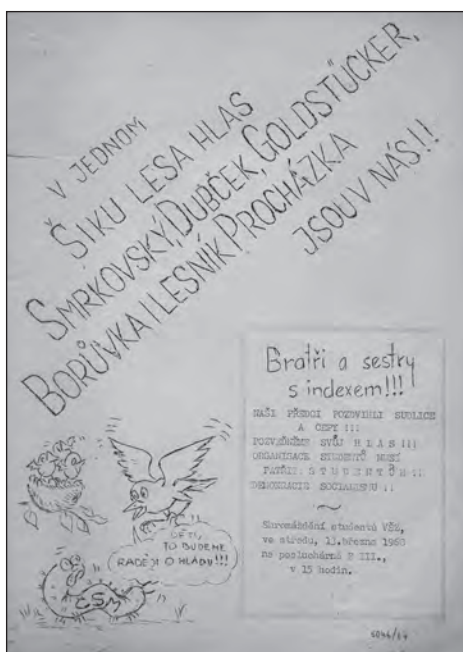
94 ABS, f. 2/3, inv. č. 2133, Výpisy z vyjádření některých osob k událostem při demonstraci studentů v Praze dne 31. října 1967.

ohlášený, blokoval veřejnou dopravu, protestující ignorovali policejní výzvy k rozpuštění shromáždění a u strahovských kolejí se dopouštěli násilí na úředních osobách.⁹⁵

Druhou analýzu vypracovali profesori z Právnické fakulty Univerzity Karlovy a naopak se v ní implicitně postavili na stranu studentstva. Zpochybnili nutnost ohlášení protestu vzhledem k jeho průběhu a vyslovili názor, že bezpečnost se měla naopak postarat o to, aby veřejná doprava neohrožovala studentský průvod. Policejní zákrok označili za nepřiměřený situaci, odpovídající spíše konfrontaci s „chuligány, a ne studenty“, a násilí studentů relativizovali jako reakci na nepřiměřený zákrok Veřejné bezpečnosti.⁹⁶

V neposlední řadě studenti a studentky bojovali za uznání svého práva demonstrovat. Neustále opakovaný argument o protestu jako nevhodné formě prosazování vlastních zájmů byl v rozporu s několika dobovými aspekty. V první řadě to byla samotná tradice dělnického a komunistického hnutí, které od svého vzniku volilo strategie veřejných akcí – ať už mluvíme o dělnických stávkách, či prvomájových pochodech proti válce a za chléb.

Druhý rozpor plynul ze způsobu, jakým československá média informovala o studentských a levicových protestech v západní Evropě a Spojených státech, u kterých se soustředila na represivní reakce kapitalistické policie. „Tisk ... se rozčiluje nad represí proti studentům v Západním Berlíně v červnu tohoto roku, a přitom ve zprávách o Strahově přešel mlčením fakt, že studenti byli ohrožováni na životě rychle jedoucími pol[icejními] vozy, že do nich bylo kopáno a byli mláceni obušký, a že proti nim byl nasazen slzný plyn, přitom bylo stejným způsobem postupováno proti ženám,“ uvádělo se ve studentské rezoluci Univerzity 17. listopadu.⁹⁷

Leták zvoucí na shromáždění studentů a studentek Vysoké školy zemědělské v Praze dne 13. března 1968 (Libri prohibiti, fond Československé studentské hnutí v 60. letech dvacátého století, sbírka Ivana Dejmal)

95 *Tamtéž*, f. A/9, inv. č. 458, Právní stanovisko MV k jednání studentů a příslušníků VB, listopad 1967.

96 *Tamtéž*, f. 2/3, inv. č. 2133, Právnická expertiza vypracovaná komisí Právnické fakulty UK, 16.11.1967.

97 *Tamtéž*, Z rezolucí fakultních organizací ČSM, Rezoluce studentů Univerzity 17. listopadu, 24.11.1967.

Jedním z požadavků zástupců studentů a studentek tak bylo jasné uznání práva na demonstraci jako způsob prosazování vlastních zájmů.

Výsledky vyšetřování a rozklad ČSM

V polovině prosince ukončila vládní komise šetření strahovských událostí a vydala tiskovou zprávu tajemníka vlády. O citlivosti událostí vypovídalo, že nikdo ze studentstva ani z příslušníků Veřejné bezpečnosti nebyl citelněji potrestán.⁹⁸ Primární vina padla na technické pracovníky a vysokoškolské funkcionáře Českého vysokého učení technického. Mezi odvolanými byli ředitel národního podniku Armabeton, který měl na starost výstavbu kolejí, ředitel závodu přidružené stavební výroby a šesti dalším pracovníkům byly uděleny důtky s finančním postihem. V rezortu školství byl odvolán ředitel Správy účelových zařízení ČVUT, vedoucí provozu kolejí a menz a vedoucí strahovských kolejí. Řada vysokoškolských pracovníků ČVUT dostala důtky.⁹⁹

Přestože studenti a studentky potrestáni nebyli, zpráva se držela argumentace, že jejich rozhořčení bylo sice oprávněné, způsob řešení však nevhodný. Z toho vyplynul závěr, že zákrok Veřejné bezpečnosti byl nutný a zákonný. Zpráva upozornila na verbální i fyzické útoky protestujících proti příslušníkům bezpečnosti i na individuální nepřiměřenou tvrdost vůči studentům a studentkám, kterou však prý zavinila nepřehledná situace na Strahově.¹⁰⁰

Jen malá část studentů a studentek přijala znění zprávy vcelku pozitivně, zástupci organizací zastupujících studentstvo takový výsledek šetření rozhořčeně odmítli. Zpráva sice protestující nějak tvrdě neodsuzovala, ignorovala však většinu požadavků vzešlých ze studentských rezolucí. Přetrvávající námitky by se tak daly shrnout do následujících bodů:

1. Vládní zpráva nakonec dala přednost právní expertize Ministerstva vnitra před textem profesorů Právnické fakulty Univerzity Karlovy. *De facto* se tím postavila na stranu Veřejné bezpečnosti a ignorovala „hlas inteligence“.
2. Zpráva nepodpořila požadavek zakázat použití slzného plynu proti účastníkům protestů ani negarantovala nedotknutelnost akademické půdy.
3. Zasahující příslušníci bezpečnosti nebyli potrestáni, jakkoliv zpráva potvrdila jejich dílčí provinění. Přestože studenty za mírné vybočení z legitimního jednání, jímž byla účast na nenahlášeném pochodu, bezpečnost násilně rozehnala, systematické problémy v její činnosti byly omlouvány. Touto výtkou měli studující na mysli konkrétně absenci evidenčních čísel příslušníků či tlapačových zařízení.

98 Sedmi příslušníkům Veřejné bezpečnosti byly za nepřiměřený zásah uděleny důtky, o tom se ovšem veřejnost dozvěděla až v březnu 1968 (Vyjádření Ministerstva vnitra ke strahovským událostem. In: *Rudé právo* (12.3.1968), s. 3).

99 *Tamtéž*, inv. č. 2189, Zpráva ministerstva školství o událostech na Strahově, 13.5.1968.

100 *Tamtéž*.

4. Násilný zákrok byl legitimizován jako nutný a zákonný, tudíž i samotné násilí bylo vnímáno jako legitimní reakce na mírné překročení zákona.
5. Přestože expertiza profesorů pražské právnické fakulty potvrdila, že právo demonstrovat je zakotveno v zákonech vycházejících z ústavy, uznání demonstrace jakožto legitimního prostředku v úsilí o nápravu nedostatků socialismu vysokoškoláci nedosáhli. „Konstatujeme, že veřejnost není řádně seznámena s možností občana obhajovat svá práva a oprávněné požadavky i formou veřejné demonstrace,“ uvádělo se k tomu ve stanovisku Vysokoškolského obvodního výboru ČSM Praha.¹⁰¹

Celkově mezi studentstvem, a hlavně zástupci Vysokoškolského obvodního výboru ČSM Praha převládal názor, že i když během vyšetřování událostí postupovali velmi věcně a klidně a tlumili studentské vášně, v žádném ze svých požadavků nedosáhli svého. Studentské hlasy obecně akcentovaly, že vládní zpráva fakticky legitimizovala nedotknutelnost příslušníků Veřejné bezpečnosti.¹⁰²

Zpráva tak vyvolala mezi studentstvem další pocit zneuznání. Zatímco na začátku konfliktu byla jako hlavní viník zneuznání vnímána Veřejná bezpečnost, po zveřejnění zprávy studentští zástupci odpovědnost za neúspěch svého snažení přisoudili Ústřednímu výboru ČSM. Mezi zástupci Vysokoškolského obvodního výboru ČSM Praha převládali takzvaní pražští radikálové, tedy zastánci federalizace Československého svazu mládeže a nezávislé studentské samosprávy. Při řešení strahovských událostí se jeho zástupci soustředili plně na tuto kauzu a federalizaci svazu ponechávali stranou. Po vydání vládní zprávy ale své požadavky přehodnotili. Svou vysokou legitimitu mezi studentstvem podepřeli tvrzením, že i když většina studentů a studentek nevěřila v pozitivní výsledky šetření vládní komise, přesto jim dala důvěru, aby trpělivě vyjednávali o jejich oprávněných požadavcích. Byli však přesvědčeni, že trpělivá snaha o objektivní šetření událostí, kterou deklarovali, je umrtvována „sítí zásahů plynoucích jednak z oblasti politické, jednak i z oblasti státní moci“.¹⁰³ Svou kritiku přitom nemířili primárně na vládu ani vedení KSČ, nýbrž na vedení ČSM. Jeden z členů předsednictva Vysokoškolského obvodního výboru ČSM Praha explicitně uvedl, že „přístup stranických orgánů [byl] progresivnější a operativnější než postoj ÚV ČSM“.¹⁰⁴

Schůze Vysokoškolského obvodního výboru ČSM Praha, která reagovala na zveřejněnou zprávu, tak vyústila do konsenzuální ostré kritiky Československého svazu mládeže, která byla vyjádřena v sedmibodovém stanovisku. Poslední bod vyzýval k referendu, zda má existence Československého svazu mládeže na vysokých školách vůbec smysl, a jako alternativu ke stávající podobě svazu navrhoval založení samostatné studentské organizace.¹⁰⁵ A třebaže tento nejradikálnější bod prohlášení nebyl těsně přijat nadpoloviční většinou výboru, postupně se k jeho znění přiklánělo stále

101 AMP, f. KSČ – VV Praha, sign. 1499, inv. č. 517, Stanovisko VOV ČSM k řešení a důsledkům strahovských událostí, 19.12.1967.

102 *Tamtéž.*

103 *Tamtéž.*

104 *Tamtéž.*

105 *Tamtéž.*

Karikatura Veřejné bezpečnosti, kterou po zásahu proti strahovské demonstraci otiskl pražský studentský časopis *Impuls* s následujícími verši „lidového popěvku 1879/68“: *Když naši mlátili / já ještě ležel / oni šli k obědu / já také běžel / Pročpak ty běžíš / když tys nemlátil / když už jsem na cestě / tak se nevrátíš* (*Impuls*: Časopis studentů Vysoké školy zemědělské v Praze z 28. března 1968, *Libri prohibiti*, Praha)

důvěře neteší. ÚV je nejkonzervativnější síla, nemůžeme ji podporovat. Vystupuji z VOV ČSM a otevřeně vyzývám k otevřené opozici vůči ÚV. Jediná cesta je samostatná studentská organizace. Jaká by měla být, to zatím přesně nevím, jen vím, že by se neměla řídit demokratickým centralismem.¹⁰⁸ Podobně mluvil i další ze zastánců

více studentů a studentek. „Strahovské události jasně ukázaly, že studenti nemohou považovat organizaci ČSM za svou organizaci. Vedení ČSM volilo k celé záležitosti vyčkávací přístup a brzdilo činnost nižších složek VOVu a FV [fakultních výborů]. (...) Postup, který jsme volili, ztroskotál. Ztroskotál jednak na obecné situaci v tomto státě, jednak na absurdním postavení studentů v organizaci ČSM,“ pravilo se v neschváleném bodu stanoviska vysokoškolského výboru.¹⁰⁶

Definitivní moment rozkladu vysokoškolské organizace při Československém svazu mládeže pak nastal na celopražském aktivu studentů, který uspořádal Vysokoškolský obvodní výbor ČSM Praha 13. ledna 1968 v síni rektorátu Univerzity Karlovy. Účastnili se ho zástupci a zástupkyně fakultních výborů pražských vysokých škol, reprezentanti členů a členek VOV ČSM Praha, členové ústředních výborů ČSM a KSČ, zástupci Ministerstva vnitra i řadoví studenti a studentky.¹⁰⁷

Během diskuse vystupovali jednotliví zástupci studentského a postupně se vymezovali vůči Československému svazu mládeže. Jeden z nejradikálnějších projevů pronesl Karel Kovanda: „Lenin říkal, že autorita vedoucích orgánů nevyplývá z toho, že jsou vedoucí, ale z toho, že mají důvěru mas. Nevím, jak ve straně, ale ve svazu se ÚV ČSM

¹⁰⁶ *Tamtéž*.

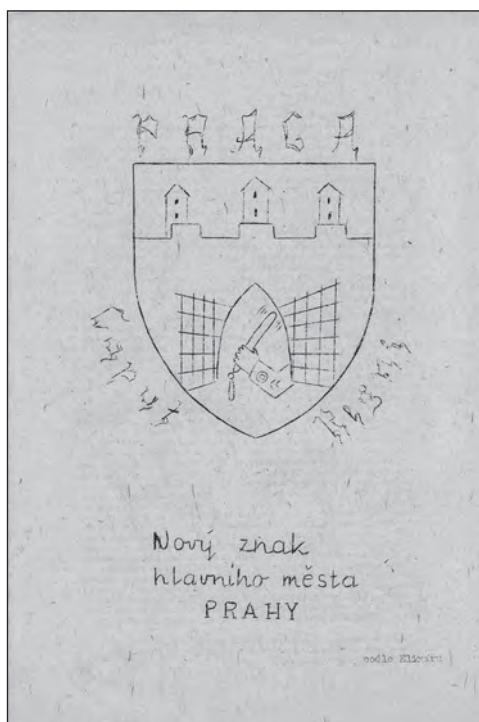
¹⁰⁷ Viz PAŽOUT, J.: *Mocným navzdory*, s. 107 (viz pozn. 27).

¹⁰⁸ AMP, f. KSČ – VV Praha, sign. 1499, inv. č. 516, Zpráva o aktivu vysokoškolské organizace ČSM v Praze dne 13. ledna 1968.

studentské samosprávy Zdeněk Pinc: „ČSM je organizace prohnílá, zkostnatělá nejvíc v republice. 86 urgen-
cí nesvedlo nic, jedna demonstrace
všechno. Podávám demisi.“¹⁰⁹

V polovině ledna 1968 se tak do-
tvořilo studentské sociální hnutí.
V průběhu šedesátých let studenti
a studentky dokázali pojmenovat
špatné materiální podmínky, které se
přes všechny deklarace nezlepšovaly,
jako nespravedlnost. Násilný zásah
na Strahově s jejich nespokojeností
s fungováním Československého sva-
zu mládeže nesouvisel, stal se však
katalyzátorem změn. Touto událostí
byla narušena implicitní společenská
dohoda o tom, jak se jednotliví akté-
ři mají či mohou chovat ve veřejném
prostoru. Následovala hromadná
mobilizace studentstva a otevřela se
cesta k hledání systémové nápravy
sdíleného pocitu nespravedlnosti.
Právě v důsledku policejního zása-
hu a z něj plynoucí frustrace přijaly
i širší masy studentstva intelektuál-
ní konstrukci „pražských radikálů“
o studentské nezávislosti. Ta spo-
čívala na myšlence, že systémová
náprava je možná jen tehdy, pokud
budou studentské organizace nezá-
vislé na vedení ČSM a KSČ.

„Pražským radikálům“ se povedlo zobecnit zkušenost
zneuznání (ignorování požadavků na zlepšení materiálních podmínek), kterou
studenti a studentky prožívali, a navrhnout politickou změnu, která měla tyto pocity
útlaku napravit. Autonomie studentstva se měla stát lékem na pociťované syste-
matické zneuznání studentstva jako specifické sociální vrstvy. Vpředvečer pražské-
ho jara tak byli studenti a studentky nejhlasitější sociální skupinou – dotvořeným
sociálním hnutím, které vůči oficiálním institucím kladlo nárok na nový způsob
organizace. Ten se již neměl řídit pravidly takzvaného demokratického centralis-
mu, založeného na vertikální distribuci moci, nýbrž na principech horizontálních,
ztotožňovaných s představami o demokratickém socialismu.

Karikatura erbu města Prahy, kterou redakce Impulsu převzala z časopisu studentů Vysoké školy chemicko-technologické v Praze Elixír (Impuls: Časopis studentů Vysoké školy zemědělské v Praze z 28. března 1968, Libri prohibiti, Praha)

¹⁰⁹ *Tamtéž.*

Jejich cíl se začal s příchodem roku 1968 naplňovat. Jednotná organizace mládeže se začala rozpadat prakticky okamžitě a během několika měsíců vyrostla v Československé socialistické republice nová síť vysokoškolských organizací, které byly nezávislé na vedení KSČ i ČSM. V Praze tak již v dubnu nově utvořená Akademická rada pražských studentů odhlasovala zrušení Československého svazu mládeže na pražských vysokých školách. V Brně devět fakult zastupovalo Brněnské studentské centrum. V Olomouci na konci dubna vznikl Svaz vysokoškolského studentstva pro Čechy a Moravu, který měl koordinovat činnost českých studentských parlamentů. Zváz vysokoškolských studentů založili zástupci třiceti šesti slovenských fakult 24. května 1968. Oba svazy pak mělo koordinovat Československé ústředí vysokoškoláků. Tyto struktury zanikly v roce 1969, kdy byla studentská organizace opět podřízena kontrole shora, nejprve prostřednictvím Svazu vysokoškolského studentstva ČSR a později nově vzniklého Socialistického svazu mládeže.¹¹⁰

110 Viz PAŽOUT, J.: *Mocným navzdory*, s. 113–117.

„Sametová“ zkušenost

*Studentští revolucionáři z listopadu 1989, Václav Havel
a (nepolitická) politika¹*

Jana Wohlmuth Markupová

Sedmnáctého listopadu 1989 se na pražském Albertově sešlo několik desítek tisíc lidí, aby společně uctili památku studenta Jana Opletala a aby si připomněli padesáté výročí uzavření českých vysokých škol nacisty. Právě to bylo důvodem, aby se organizace shromáždění ujali sami vysokoškolští studenti a studentky, sdružení jak pod pražskou organizací Socialistického svazu mládeže (SSM), tak pod Nezávislým studentským sdružením (STUHA). Díky záštitě SSM se jednalo o oficiálně povolenou akci; koneckonců i proto se k ní nepřihlásila žádná disidentská iniciativa a sami disidenti (především ze starší generace) se jí záměrně neúčastnili, aby tím neohrozili její konání.

Původně plánovaný průběh akce se však od minulosti rychle obrátil k současnosti, když vysokoškoláci a spříznění účastníci začali dávat hlasitě najevo svou nespokojenost se stavem tehdejších věcí. Navzdory tomu, že pochod na rozdíl od pietního shromáždění nebyl povolen, vydali se demonstrovat do centra města. Násilný zásah bezpečnostních složek na Národní třídě následně rozpoutal sérii předem neplánovaných událostí, které vyústily do celospolečenského protestního hnutí.

1 Následující text vychází z kapitoly Jany Wohlmuth Markupové „Variace revoluce“ v knize Miroslava Vaňka a kol. *Sto studentských evolucí: Vysokoškolští studenti roku 1989. Životopisná vyprávění v časosběrné perspektivě*, která vyjde ještě v tomto roce v nakladatelství Academia.

Jak známo, jeho výsledkem byl pád vlády jedné strany a změna politického zřízení v Československu – *sametová revoluce*.²

Sto studentských evolucí

Samotné revoluční dění na konci roku 1989 a role vysokoškolského studentstva v něm jsou dnes již dobře historicky zpracovanými tématy. Co se však v životech studentů a studentek, kteří aktivně vstoupili do tehdejších událostí, odehrálo poté v následujících letech, jak tyto události s odstupem času reflektují a v čem je ovlivnily? Právě tyto otázky se staly výchozí platformou výzkumného projektu „Studentská generace roku 1989 v časosběrné perspektivě: Životopisná interviews po dvaceti letech“ pod vedením Miroslava Vaňka, jehož výsledky přinese publikace *Sto studentských evolucí*.³ Projekt tak navazuje na orálněhistorický výzkum Milana Otáhalá a Miroslava Vaňka, který představila publikace *Sto studentských revolucí* před dvaceti lety.⁴ Zatímco v prvním projektu se autoři zaměřovali především na to, jak někdejší vysokoškolští studenti a studentky vzpomínali na život před rokem 1989 a na události revolučních dní, v jeho pokračování šlo o to zjistit, co se stalo v jejich životech od počátku devadesátých let do současnosti.

Na tuto otázku se od ledna 2017 do listopadu 2018 snažil nalézt odpovědi devítičlenný tazatelský tým, jehož součástí jsem byla a který realizoval rozhovory se stovkou narátorů, bývalých studentských revolucionářů z devíti regionů České republiky.⁵ Jednaosmdesát narátorů a narátorek se účastnilo i původního projektu z devadesátých let, zbývajících devatenáct bylo nových a rozhovory s nimi byly vedeny od počátku jejich osobní historie, nikoli až od sametové revoluce.⁶ Až na výjimky⁷ jsme se všemi narátory natočili dva rozhovory: osobní životní příběh (volné vyprávění

2 Jelikož je tento výraz užíván v orálněhistorickém projektu, z něž tento článek vzešel, je třeba hned na začátku říci, že jsme si hodnotového zabarvení tohoto termínu byli vědomi a záměrně jsme jej proto nevnašeli do rozhovorů dříve, než jej buď použili sami narátoři, nebo alespoň jeho preference nebyla zřejmá z jejich dalších vyjádření. Ostatně právě fakt, že většina narátorů odmítala jakákoli hanlivá či relativizující pojmenování událostí z konce roku 1989, svědčí o tom, že je nazírají stále pozitivně, byť některé momenty v jejich průběhu či následující dění hodnotí třeba kriticky.

3 VANĚK, Miroslav a kol.: *Sto studentských evolucí: Vysokoškolští studenti roku 1989. Životopisná vyprávění v časosběrné perspektivě*. Praha, Academia 2019, v tisku.

4 OTÁHAL, Milan – VANĚK, Miroslav: *Sto studentských revolucí: Studenti v období pádu komunismu – životopisná vyprávění*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1999. Na podzim 2019 se chystá druhé, doplněné vydání této knihy v nakladatelství Karolinum.

5 Tazatelské role se ujali Miroslav Vaněk, Petra Schindler-Wisten, Veronika Pehe, Jana Wohlmuth Markupová, Lucie Marková, Pavlína Havlová, Lucie Rajlová, Lenka Krátká a Pavel Mücke.

6 Důvody, proč jsme s některými narátory již nedokázali natočit další sadu rozhovorů, se různí: na část narátorů jsme nenašli kontakt, někteří rozhovor odmítli. Dva narátoři již bohužel zemřeli. (Blíže viz SCHINDLER-WISTEN, Petra: Metodika a praxe po dvaceti letech. In: VANĚK, M. a kol.: *Sto studentských evolucí*, s. 16–28, v tisku.)

7 Se třemi narátory byl nahrán pouze první rozhovor (v jednom případě byly oba rozhovory z časových důvodů spojeny do jednoho), s další narátorkou byly pořízeny rozhovory tři.

od roku 1990, respektive od dětství) a interview, pro které jsme až po prvním kole rozhovorů formulovali na poradách výzkumného týmu tematické okruhy.⁸ Všechny rozhovory byly nahrávány na diktafon a následně přepsány profesionální přepisovatelkou, sedmašedesát rozhovorů bylo alespoň zčásti navíc zachyceno ještě na videokameru. Všichni tazatelé či tazatelky a následně autoři či autorky připravované knihy *Sto studentských evolucí* měli přístup ke všem rozhovorům pořízeným v obou fázích projektu (v devadesátých letech i v současnosti) a pracovali s nimi.

Přestože se odpovědi na úvodní otázku „Co se stalo ve Vašem životě od roku 1990 do současnosti?“ lišily v jednotlivých příbězích, stále je cosi spojovalo. Tímto pojítkem se ukázala být právě sametová revoluce, respektive konkrétněji vlastní osobní prožitek z těchto dní. Přestože jsme narátory explicitně vyzývali, aby nám vyprávěli o svém životě od devadesátých let do současnosti, nejenže často měli potřebu obsáhnout ve svém vyprávění i konec roku 1989, ale – což je v tomto ohledu daleko podstatnější – k listopadu 1989 odkazovali i ve chvíli, kdy hovořili již o *současnosti*. Sametová revoluce se tak v těchto rozhovorech nestala jedním z *minulých prožitků* „našich“⁹ narátorů a narátorek, ale daleko spíše *referenčním bodem*, a to pro minulost, současnost a koneckonců i budoucnost.¹⁰

Toto zjištění nás posléze vedlo ke snaze motiv sametové revoluce v oné obrovské šíři nově pořízených orálněhistorických pramenů hlouběji rozpracovat, a to v několika rovinách: ve vztahu narátorů a narátorek k sobě navzájem a ke generacím jejich dětí a rodičů (kapitola „Generace“ Miroslava Vaňka),¹¹ ve vztahu k nazírání jejich vlastního porevolučního mládí v devadesátých letech (kapitola „Zlatá devadesátá?“ Veroniky Pehe)¹² a konečně ve vztahu k samotnému osobnímu prožitku sametové

8 Byly to následující okruhy: Jaká je Vaše první asociace, když se řekne listopad 1989? Zkušenost roku 1989 a její vliv na Vaši současnou angažovanost? V roce 2017 se oslavy listopadu 1989 nesly v duchu hesla „Díky, že můžeme!“ – ztotožňujete se s tímto heslem? Kde si myslíte, že je Vaše společenské místo jako „příslušníků studentské generace roku 1989“? Jak vnímáte neangažované studenty v listopadu 1989? Jaký je Váš pohled na tehdejší SSM? Jak reflektujete poslední prezidentské volby, respektive aktuální politickou situaci? Cítíte nostalgii po 90. letech? Jak si představujete budoucnost? Jak si přejete, aby vypadala budoucnost (osobní či rodinná, resp. společenská)? Jaké máte vztahy s rodiči a dětmi, tedy s dalšími generacemi? Ptají se Vás děti na 17. listopad? (Potřebujete vysvětlovat, co se stalo v roce 1989?) Když si představíte sebe v roce 1989 a dnes, v čem jste se změnili? Jaké jsou Vaše osobní životní mezníky?

9 V tomto textu budu dále používat označení *naši narátoři* (eventuálně *naše rozhovory*) již bez uvozek. Termín označuje toliko skupinu lidí, kteří nám – tj. celému tazatelskému týmu – byli ochotni poskytnout svá vyprávění v rámci daného projektu.

10 Bezesporu by se dalo namítnout, že narátoři k listopadu 1989 častěji odkazovali právě proto, že byli k rozhovoru (znovu) osloveni právě v rámci projektu o studentech a studentkách, kteří se ho aktivně účastnili. Na druhou stranu nám ale narátoři (studentští revolucionáři) z valné většiny neposkytovali rozhovor poprvé a samotným událostem listopadu 1989 se hojně věnovali již v první fázi projektu v 90. letech. Domnívám se tedy, že výše zmíněná námitka není v tomto případě natolik silná, aby zásadně oslabilu sílu motivu revoluce v životopisných vyprávěních.

11 VANĚK, Miroslav: Generace. In: VANĚK, M. a kol.: *Sto studentských evolucí*, s. 71–138, v tisku.

12 PEHE, Veronika: Zlatá devadesátá? In: *Tamtéž*, s. 185–222.

revoluce a další veřejné činnosti, jíž jsem se ujala já (kapitola „Variace revoluce“).¹³ Od počátku mě totiž zajímalo, jak se takový úspěch ve snaze o změnu společenských poměrů (navíc v tak mladém věku) může propsat do dalších životních osudů někdejších revolucionářů.

Všechny zmiňované roviny, respektive typy vztahů našich narátorů z řad někdejších studentských revolucionářů tak spojuje jedna premisa: listopad 1989 pro ně není „jen tak nějaké datum“, nýbrž moment v české (československé) i jejich osobní historii, se kterým si spojují určité konkrétní hodnoty, názory či konsekvence. A není pro ně ani pouze „jednou z událostí velkých dějin“, ale čímsi víc: symbolem.

Pro uchopení této symboliky nám byl metodologicky nápomocný koncept symbolického centra, který definoval Miloš Havelka, především ve svých pracích věnovaných takzvanému sporu o smysl českých dějin.¹⁴ Zatímco však Havelka pracuje s uvedeným konceptem s cílem analyzovat, jak nakládají vybraní autoři s klíčovými událostmi českých dějin, které sami obvykle nezažili či jistě nebyli jejich klíčovými aktéry, v našem projektu je tento konstruktivistický přístup transponován vzhledem k jinému typu pramenů i výzkumnému záměru. Jestliže předmětem Havelkových interpretací jsou psané texty reflektující určité historické události a spojující s nimi jisté soubory idejí, významové perspektivy a hodnotové komplexy, díky nimž se tyto události mohou proměnit v symbolická centra historického vědomí, v orálněhistorickém výzkumu je to tazatel, kdo do značné míry inspiruje a generuje vyprávění o nějaké události (samotný obsah a smysl vyprávění je však již samozřejmě v gesci narátorů). Naším cílem také nebylo analyzovat samotné symbolické centrum, tedy sametovou revoluci jako takovou,¹⁵ ale s pomocí zmíněného konceptu pochopit a popsat, jaké různé role tato událost sehrála v životech (kariérách, vztazích, myšlení, postojích, ambicích, sebereflexi a podobně) jejich aktérů. Následující text se pak konkrétně soustředí na otázku, jak osobní zážitek z listopadové revoluce ovlivnil někdejší studentské revolucionáře v jejich dalším občanském a politickém angažmá.

13 WOHLMUTH MARKUPOVÁ, Jana: Variace revoluce. In: *Tamtéž*, s. 139–184.

14 HAVELKA, Miloš (ed.): *Spor o smysl českých dějin*, sv. 1: 1895–1938; sv. 2: 1938–1989. *Posuny a akcenty české otázky*. Praha, Torst 1995 a 2006; TÝŽ: *Dějiny a smysl: Obsahy, akcenty a posuny „české otázky“ 1895–1989*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2001; TÝŽ: Co může znamenat „filozofie“ v tzv. „filozofii dějin“. In: *Dějiny – teorie – kritika / History – Theory – Criticism*, roč. 1, č. 2 (2004), s. 191–211. To však neznamená, že by nebylo možno pořízené orálněhistorické prameny analyzovat i jiným způsobem, například diskurzivně. Pro eventuální další výzkum jsou všechny rozhovory zájemcům přístupné v Digitálních sbírkách Centra orální historie Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i.

15 To by navíc nebylo ani příliš obsažné, jelikož se ukázalo, že tuto událost naplňují symbolicky či hodnotově všichni narátoři *de facto* stejně: jsou přesvědčeni, že v listopadu 1989 šlo především o svobodu a demokracii, a na tomto jejich názoru se během doby nic nezměnilo (jak jsme dokázali upozorovat díky časosběrné povaze našeho projektu).

Shromáždění studentů a zaměstnanců Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze dopoledne 20. listopadu 1989. Děkan Antonín Vaněk (u mikrofonu) právě odrazuje od účasti ve stávce. Sedící zleva členové stávkového výboru Vlastimil Ježek, Monika Pajerová a Jan Dus (otočení), neurčený muž, předseda fakultního výboru KSČ Zdeněk Veselý, proděkan Jan Kuklík, předseda závodního výboru ROH Václav Marek, proděkanka Růžena Mužíková (foto soukromý archiv Vlastimila Ježka)

Typologie vztahování k sametové revoluci

Než však přistoupím k hledání odpovědi na uvedenou otázku, je zapotřebí alespoň částečně shrnout výsledky první části mého výzkumu, který představí kapitola „Variace revoluce“ v knize *Sto studentských evolucí*. Charakterizují zde, jakými hodnotovými obsahy narátoři symbolicky naplňují sametovou revoluci, a zároveň definují tři ideálnětypické¹⁶ strategie jejich vztahování k sametové revoluci, respektive

16 Přidržuji se zde pojmu ideálního typu jako analytického nástroje ke zkoumání sociální reality, jak jej uvedl do sociálních věd Max Weber. V kontextu tohoto projektu jako výzkumnice definuji modelové strategie narátorů ve vztahu k vlastní minulé zkušenosti revoluce, aniž by je sami narátoři takto explicitně pojmenovávali. (Viz STORCHOVÁ, Lucie a kol.: *Koncepty a dějiny: Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha, Scriptorium 2014, s. 52.)

k vlastnímu osobnímu zážitku z ní. Tuto typologii konstruuji z pořízených rozhovorů na základě toho, jak v nich bývalí studenti a studentky symbolicky zacházejí se svou revoluční zkušeností. Zatímco na hodnotové náplni je mezi narátory shoda, způsoby, jakými se tato zkušenost projevila v jejich životech s ohledem na vlastní veřejné angažmá, se již různí. Téměř všichni uváděli, že sametová revoluce pro ně znamená svobodu a demokracii. V tomto smyslu nejsou vzhledem k širší populaci nikterak výjimeční, neobvyklá je ve srovnání s jinými skupinami společnosti zřejmě jen tak vysoká míra konsenzu v hodnocení událostí z listopadu 1989. Vzájemně se však rozcházejí ve strategiích, jejichž prostřednictvím se vztahují k vlastní osobní zkušenosti z listopadové revoluce a k perspektivám další účasti na veřejném dění, které se od ní odvíjely. Charakteristické způsoby, jimiž se nárátoři vztahují k vlastní revoluční minulosti, lze popsat pomocí tří následujících ideálních typů: A) revoluce jako „závazek“, B) revoluce jako „splněná povinnost“, C) revoluce jako „připravená náhoda“.¹⁷

Nejsilnější – jak soukromě, tak veřejně – je vztah k revoluci u první skupiny. Tito nárátoři a nárátky často hovoří o tom, že je zážitek (a úspěch) sametové revoluce inspiroval, či přímo předurčil i do budoucna k občanské angažovanosti a „péči o polis“. U velké části těchto někdejších revolucionářů lze vypozařovat nejen radost z výsledků revoluce, ale dokonce pocit zodpovědnosti za její důsledky, tedy za to, co se děje v české společnosti od roku 1990 do současnosti. Z tohoto nastavení mysli vychází vědomí určitého závazku dál se o věci veřejné zajímat a pokoušet se je napravit či upozorňovat na problematický stav.

Pro druhou skupinu nárátorů a nárátoerek je osobní zážitek revoluce pravděpodobně neméně silný v soukromé rovině, přesto se však již příliš nepromítá do jejich veřejného života. Zatímco u první skupiny s prožitkem a úspěchem revoluce vznikl (nebo byl zásadně posílen) jakýsi až metafyzický závazek ke starosti o své okolí, u druhé skupiny jako by byla tato „povinnost“ úspěchem revoluce naopak „splněna“ a aktivní závazek starat se o svět kolem sebe přecházel na ty, kteří „si svou revoluci ještě neprožili“, tedy na mladší generaci. Jestliže pro příslušníky první skupiny je revoluce kontinuální proces, který je dosud otevřený a ovlivňuje jejich životy i v současnosti, pro skupinu druhou se naopak jedná o zkušenost uzavřenou a do veřejného života z ní *explicitně* nic nevstupuje.

U třetí skupiny, v jejímž pracovním označení je záměrně přítomen oxymóron, jsem vypozařovala pravděpodobně nejslabší vztah k revoluci ve svých projevech, nicméně

17 S obezřetností lze říci, že početně výrazně převažovaly první dvě skupiny a nejmenší byla skupina třetí, přičemž jejich vzájemný poměr byl zhruba 5:4:1. Tato čísla však nelze považovat za konečná, jelikož někteří nárátoři ještě během výzkumu přecházeli z jedné skupiny do druhé (nejčastěji mezi skupinami A a B, a to oběma směry). Tyto „přestupy“ byly nejčastěji podmíněny dvěma typy motivací: buď již byl dotyčný natolik nespokojen s politickým stavem země, že se rozhodl opět více veřejně angažovat (B→A), nebo naopak přehodnotil své priority (obvykle pod vlivem nějaké změny v osobním životě) a dal namísto občanského či politického angažmá přednost svému zaměstnání či ještě častěji rodině (A→B). Skupina C, jejíž příslušníci sdílejí trvalejší pochybnost o samotné smysluplnosti občanských aktivit, byla v tomto ohledu nejstabilnější.

Studentská demonstrace na konci listopadu 1989 v Liberci (foto Milan Drahoňovský, repro z programového katalogu výstavy Jany Patkové a Milana Drahoňovského Liberec 89, sametová revoluce)

v soukromé rovině zde stále převažuje pozitivní hodnocení události. Z vlastního zapojení do revoluce však pro tyto narátory a narátorky nic zvláštního nevyplývá, protože svou účast považují spíše za náhodu: stejně jako oni mohl na jejich místě stanout kdokoli jiný. Ale co víc, na rozdíl od narátorů z předchozích dvou skupin mají pochyby o tom, zda to byli skutečně vysokoškolští studenti, kdo svou občanskou aktivitou rozpoutal sérii událostí, které vedly k pádu starého režimu, anebo zda nebyl celý přechod k jinému režimu „předpřipraven“ někým jiným a oni sami v něm nesehráli pouze svoji – předem nevědomě určenou – úlohu. Pozoruhodné nicméně je, že tento názor obvykle není zakotven v nějakých bizarních konspiračních teoriích, ale daleko spíše v pragmatickém zhodnocení tehdejší mezinárodní situace a postavení vedoucích mocností.

Právě s pohledem na možnosti občanů změnit svou aktivitou situaci v zemi ostatně vede jedna z pomyslných dělicích linií mezi stovkou našich narátorů: jestliže pro první dvě skupiny byla sametová revoluce fakticky vítězstvím občanů, a nemají tedy pochyby o smysluplnosti občanské aktivity (liší se pouze v tom bodě, jestli

sami mají být ještě angažovaní, nebo již nikoli), pro příslušníky třetí skupiny je takové uvažování příliš idealistické a sami smýšlejí daleko pragmatictěji. Nejlépe to ilustruje následující výrok: „Vždycky to nějak dopadne a jde v podstatě jenom o koryta.“¹⁸ S ohledem na tento podstatný rozdíl je vcelku logické, že následující řádky se budou týkat ponejvíce prvních dvou (zároveň nejpočetnějších) skupin, zatímco třetí, „pragmatická“ skupina bude spíš v pozadí.

Vyprávění příslušníků všech tří skupin přesto spojovalo ještě něco více než „jen“ zážitek revoluce – tímto momentem je personalizace revoluce, respektive jejích výsledků, v osobě Václava Havla. Právě Havel byl ze všech osobností českého i zahraničního veřejného života v našich rozhovorech zmiňován nejčastěji, ovšem ve vyprávěních hrál různou roli. Jakožto významný podporovatel a zastánce občanské společnosti a angažovanosti figuroval zejména v rozhovorech s příslušníky prvních dvou skupin. Ve skupině třetí, pro kterou občanská aktivita není tak jednoznačně smysluplná, sehrával roli méně explicitní a směrodatnou.

Narátoři v první skupině měli dokonce tendenci srovnávat sebe samy s Václavem Havlem, případně ještě s Jiřím Dienstbierem starším a dalšími disidenty, kteří se po sametové revoluci ujali vedoucích rolí v transformujícím se státě. Odchody těchto významných osobností v bývalých studentech a studentkách, kteří se k sametové revoluci vztahují tímto prvním způsobem, ještě posílily pocit zodpovědnosti za věci veřejné. Bezesporu k tomu přispívá i prosté věkové srovnání: jestliže našim narátorům bylo v době konání rozhovorů mezi šestačtyřiceti a pětadesáti lety, pak je zřejmé, že se jedná o podobnou životní fázi, kterou během sametové revoluce procházeli Havel a Dienstbier: prvnímu bylo v listopadu 1989 třiapadesát let, druhému o rok méně. Toto uvědomění spolu s pocitem zodpovědnosti a osobním vztahem ke klíčové události revoluce v této skupině ústí, zjednodušeně řečeno, do apelativního závěru: „Teď už je to opravdu jenom na nás a zase na lidech, kteří jsou mladší, jsou z vaší generace.“¹⁹

Je-li řeč o generačních srovnáních, část narátorů a narátorek dokonce obě zmíněné osobnosti považuje téměř za své vzory. To někdy platí i pro skupinu jejich „předchůdců“ – účastníky studentské stávky z roku 1968. Takto se k nim přihlásila například Monika MacDonagh-Pajerová:

„...ta skupina v těch šedesátých letech, ti četli ty samé knížky, učili se němec-ky, francouzsky, cestovali, vzdělávali se, byli opravdu intelektuálové v pravém slova smyslu. Naše skupina byla tak heterogenní společenství lidí. (...) To byl úplný zázrak, že se nám to [revoluce] podařilo. (...) Ale v tom je ten zádrhel, že ta generace nad námi, to byla strašně výjimečná generace lidí, kteří zažili

18 Záznam rozhovoru s Jindřichem Juříčkem, interview vedla Jana Wohlmuth Markupová 31.8.2017 v Brně. Záznamy všech rozhovorů jsou dostupné ve Sbírkách Centra orální historie Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i..

19 Záznam rozhovoru s Monikou MacDonagh-Pajerovou, interview vedla Jana Wohlmuth Markupová 22.2.2017 v Praze (Sbírky COH ÚSD AV ČR, v.v.i.).

rok 1968, Chartu, disent, pak sametovou revoluci a období, kdy byli u moci a mohli ty věci ovlivňovat. (...) A ta generace odchází.“²⁰

Nabízí se však otázka, proč se naši narátoři – zejména z první skupiny – daleko více neangažují aktivně v politice, pokud o osobnostech typu Václava Havla či Jiřího Dienstbiera hovoří téměř jako o svých vzorech, hodných následování? A nesehrála v této většinové zdrženlivosti (přinejmenším ve vztahu k působení v politických stranách na celostátní úrovni) paradoxně nějakou roli právě revoluční zkušenost před třiceti lety?

Václav Havel ve vzpomínkách narátorů

Vztah mezi studentskými revolucionáři a Václavem Havlem by nepochybně vydal na samostatnou knihu a bylo by k němu zapotřebí ještě dalšího mnohostranného výzkumu. Pro účely tohoto článku je nejpřiléhavější stopovat symbolický vliv Václava Havla na jejich vztahování k sametové revoluci, a tedy i na jejich případné pozdější veřejné angažmá. Je přitom třeba říci, že otázku po významu Václava Havla pro studentské revolucionáře jsme si v našem tazatelském týmu nepřipravili předem a v rozhovorech s nimi toto téma vyplynulo většinou spontánně samo, bez našeho explicitního vyzvání.

Není to samozřejmě příliš překvapivé: pakliže studenti a studentky byli těmi, kdo revoluci v listopadu 1989 nastartovali, Václav Havel je nepochybně nejznámější osobností, která je s ní spojována. Vyjednávání o tom, aby Havla podpořili v prezidentské kandidatuře, sice nebylo nikterak hladké,²¹ nicméně již 8. prosince 1989 Šimon Pánek jakožto zástupce studentstva na zasedání rozšířeného krizového štábu Občanského fóra prohlásil (v zestručněném zápise Jiřího Suka): „Havel je pro studenty zárukou čistého a morálního přechodu k demokracii. Bude vždy stát na svém místě a ani v krizových situacích z něj neustoupí. Nepodlehne svodům moci.“²² O dva dny později již studentský tiskový mluvčí Michal Sedláček jasně sdělil: „Chtěli bychom říci, že reprezentanti studentů podporují novou vládu, její úsilí a na nedělním zasedání se také jednoznačně vyslovili pro kandidaturu V. Havla na úřad prezidenta. Jsou přesvědčeni, že osobnost tohoto člověka by mohla poskytnout právě ty záruky, po nichž volají.“²³ A sám Havel si tento vzájemný vztah mezi ním (respektive Občanským fórem) a studenty uvědomoval, koneckonců se o něm v pozitivním smyslu zmínil hned ve svém prvním prezidentském projevu.²⁴

20 *Tamtéž.*

21 Viz OTÁHAL, M. – VANĚK, M.: *Sto studentských revolucí*, s. 178.

22 SUK, Jiří: *Labyrintem revoluce: Aktéři, zápletky a křižovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)*. Praha, Prostor 2009, s. 206.

23 Události 10. prosince 1989. In: *Demokratická revoluce 1989* [online]. © ÚSD AV ČR, v.v.i. 2009 [cit. 2019-03-14]. Dostupné z: <http://www.89.usd.cas.cz/cs/udalosti.html>.

24 Novoroční projev: 1. 1. 1990. In: HAVEL, Václav: *Projevy z let 1990–1992; Letní přemítání*. Ed. Jan Zelenka. (Spisy, sv. 6.) Praha, Torst 1999, s. 9–19.

Sami narátoři Havla často zmiňovali v obou fázích orálněhistorického projektu, nicméně způsob, jakým o něm vyprávěli, se dost významně posunul. Jestliže v devadesátých letech byl jedním z nejvyšších státních představitelů, aktivním politikem i veřejným komentátorem společenského dění, druhou sérii rozhovorů jsme natáčeli již více než dekádu po jeho odchodu z vysoké politiky (v únoru 2003) a několik let po jeho smrti (v prosinci 2011), a navíc politická situace i pojetí prezidentského úřadu se od té doby proměnily. Zatímco tedy v prvním případě o něm narátoři hovořili spíše jako o *aktérovi* veřejného dění (zejména během revoluce a těsně po ní, méně často v disentu), o dvacet let později se k němu již vztahovali jako k *symbolu*. Jak již bylo řečeno, Havel je bezesporu nejčastěji zmiňovanou osobností v druhé vlně rozhovorů, a to většinou s pozitivním vyzněním. Pravděpodobně i v tom sehrál svou roli časový odstup; pokud bývalí studentští revolucionáři s Havlem v něčem zásadněji nesouhlasili, když byl aktivní politik, dnes se to již do jejich nazírání příliš nepromítá a vnímají ho jako symbolického představitele určitých hodnot. Nabízí se dokonce otázka (již pro jiný výzkum), zda právě Havlova smrt spolu s převažující nespokojeností se současnou politickou situací v zemi nezpůsobila jakési „zapečetění“ jeho odkazu v uvažování našich narátorů.

Je pozoruhodné, že již v Havlově novoročním projevu, proneseném jen několik dní poté, co byl i díky studentům zvolen prezidentem Československé socialistické republiky (29. prosince 1989), se objevily tytéž motivy, které prostupují osobní strategie někdejších studentských vůdců vzhledem k sametové revoluci z odstupu téměř třiceti let. Společnými body jsou tu zejména pocit odpovědnosti za politický systém, na kterém se občan jako jeho součást tak či onak do jisté míry podílí (což platí jak v demokratickém, tak nedemokratickém zřízení), a důraz na zájem o věci obecné (či veřejné), k nimž by občané neměli být lhotejší:

„Bylo by velmi nerozumné chápat smutné dědictví posledních čtyřiceti let jako cosi cizího, co nám odkázal vzdálený příbuzný. Musíme toto dědictví naopak přijmout jako něco, čeho jsme se my sami na sobě dopustili. Přijmeme-li to tak, pochopíme, že jen na nás všech je, abychom s tím něco udělali. Svádět všechno na předchozí vládcu nemůžeme nejen proto, že to neodpovídalo pravdě, ale i proto, že by to mohlo oslabit povinnost, která dnes stojí před každým z nás, totiž povinnost samostatně, svobodně, rozumně a rychle jednat. Nemylme se: sebelepší vláda, sebelepší parlament i sebelepší prezident toho sami mnoho nezmohou. A bylo by i hluboce nesprávné čekat obecnou nápravu jen od nich. Svoboda a demokracie znamená přece spoluúčast, a tudíž spoluodpovědnost všech.“²⁵

Tyto myšlenky samozřejmě Havel nevyslovil ve svém prvním novoročním prezidentském projevu poprvé, zaznívají opakovaně již v jeho textech a vyjádřeních z období komunistického režimu; koneckonců sám byl po dlouhé roky *velmi* angažovaným občanem. Je však potřeba zmínit, že převážná většina našich (zejména mimopražských) narátorů neměla před listopadem 1989 k Havlovi či obecně k disentu přístup. Četba samizdatu či poslech zahraničního rozhlasu sice již byly koncem osmdesátých let mnohem rozšířenější než dříve, přesto se však zdá, se pokud

25 Tamtéž, s. 11 n.

Studenti Filozofické fakulty (tehdejší) UJEP v Brně během stávky připravují letáky a další propagační materiály (Sbírky Centra orální historie ÚSD AV ČR, v.v.i. v Praze)

již narátory Havlovo jméno před revolucí znali, pravděpodobně nebyli ve většině případů nikterak důkladně a systematicky obeznámeni s jeho texty.²⁶ Koneckonců ani během revoluce nebyl Havel jediným „hlasatelem“ uvedených myšlenek; bezesporu byl však v tuto chvíli nejviditelnější, a právě toto byl okamžik, kdy – jak se domnívám – měla tato jeho slova největší symbolickou sílu pro naše narátory. Na přelomu osmdesátých a devadesátých let jim bylo mezi devatenácti a osmadvaceti lety; nacházeli se tedy ve věku, který psychologové nazývají mladou či časnou dospělostí (obvykle mezi dvacátým a třicátým rokem).²⁷ Právě to je období, kdy se člověk již osamostatňuje – se vším, co mu dal jeho předchozí vývoj do vínku – a přebírá zodpovědnost za svůj vlastní život. Zároveň je to období života, kdy je člověk ještě tvárný a v tomto smyslu podstatněji ovlivnitelný nějakou autoritou, jelikož s osobním a osobnostním osamostatňováním pochopitelně souvisí i emancipace od dřívějších „rádců“. ²⁸ Na rozdíl od dětského věku je však už málo pravděpodobné, že by v časně dospělosti sahal k rodinným vzorům; daleko spíše bude přijímat autority z veřejného či pracovního života, z přátelského či studijního okruhu.

26 Viz OTÁHAL, M. – VANĚK, M.: *Sto studentských revolucí*, s. 70 n., 112, 145 a 149.

27 Viz LANGMEIER, Josef – KREJČÍŘOVÁ, Dana: *Vývojová psychologie*. Praha, Grada 2006, s. 167.

28 *Tamtéž*, s. 168.

Jakkoli se zde ocitáme na poněkud spekulativní rovině, již by příslušel spíše psychologický než historický výzkum, lze s jistou mírou opatrnosti vyslovit hypotézu, že touto „poslední autoritou“, společnou pro většinu našich narátorů a narátorek, byl právě Václav Havel – intelektuál, dlouholetý odpůrce „starého“ režimu a vůdčí osobnost revolučního hnutí, který jakožto nově nastoupivší prezident symbolizoval, že jejich vlastní angažmá v sametové revoluci, často nazírané jako životní milník, bylo úspěšné. Tuto otázku samozřejmě nelze zodpovědět se stoprocentní jistotou, stejně jako nelze spolehlivě říci, kdo koho ovlivnil více: zda Havel studenty (což se jeví nejpravděpodobnější), studenti Havla, či to byl vliv oboustranný. Dovolím si nicméně tuto premisu zastávat jako pracovní hypotézu v dalším výkladu.

Výše zmíněné „havlovské“ principy – pocity odpovědnosti za celek a jakási permanentní péče o věci veřejné – jsou častým motivem v rozhovorech s našimi narátory (zejména s těmi, kteří náleží do první a druhé skupiny a kteří tyto zásady vyznávají ještě dnes, po třiceti letech od své formativní revoluční zkušenosti). Považují přitom za pravděpodobné, že tyto principy do nich zasela právě sametová revoluce, respektive Václav Havel jako její nejvýraznější symbolická postava. Jestliže symbolickou náplní sametové revoluce pro většinu našich narátorů byla svoboda a demokracie a sami přitom často přiznávají, že úplně přesně nevěděli, co si pod těmito pojmy představit,²⁹ jelikož nikdy neměli ani svobodný přístup k literatuře, ani zkušenost s životem v jiném politickém režimu, zdá se, že hlavní „návod k použití“ vydané svobody a demokracie čerpali především od Václava Havla.

To je samozřejmě tvrzení odvážné a nelze popřít, že vliv sametové revoluce, respektive Václava Havla v životech jednotlivců se velice různí: koneckonců mezi našimi narátory figuruje jak bývalá (porevoluční) literární agentka Václava Havla Petra Marková či Havlem navrhovaný kandidát na prezidenta v přímé volbě (v roce 2013) Šimon Pánek, tak jeden z hlasitých Havlových kritiků Martin Mejstřík (zejména v otázkách potrestání zločinů komunismu) či bývalí studenti, kteří začátkem devadesátých let vstoupili do Občanské demokratické strany a názorově se s Havlem často neshodnou. Toto široké spektrum vztahů k Václavu Havlovi se promítá i do různosti, s jakou se k němu vztahují naši narátoři jakožto k symbolu. Přesto je však třeba podotknout, že pozitivní, či alespoň smířlivé hlasy výrazně převažují.

Někdejší studenti a studentky z prvních dvou skupin svůj vztah k Havlovi stejně jako k samotné sametové revoluci formulují nejjasněji a – až na občasné nesouhlas s některými jeho konkrétními politickými kroky v prezidentském úřadě či později – také nejpozitivněji. Tón jejich vyjádření je přitom mnohdy až velmi soukromý:

„Jiří Dienstbier, můj první šéf, ministr zahraničních věcí, zemřel na moje narozeniny 8. ledna 2011. V tom samém roce zemřel Jiří Gruša, pak jsem mluvila na pohřbu Arnošta Lustiga a pak odešel Václav Havel, což mě dorazilo. Cítila jsem se úplně na dně, smrtí Václava Havla něco skončilo. Odešel můj

29 Výjimku obvykle tvoří pouze narátoři pocházející z disidentských rodin.

maják, horizont, kterého jsem se držela. V rámci jednoho roku jsem prodělala těžkou krizi ztráty otcovských figur a cítila jsem se jako sirotek.“ (Monika MacDonagh-Pajerová)³⁰

„Opravdu velký mezník pro mě byl odchod Václava Havla. Ne jeho odchod z politiky, závěr jeho prezidentského období jsem vnímal jako ne úplně šťastný. Ale odchod ve smyslu smrti Václava Havla, to mi připadalo, že kus mého života skončil. S Havlem jsem se vždycky ztotožňoval, ne třeba se všemi názory, ale tak nějak intuitivně.“ (Jan Malura)³¹

„Tak to já jsem taky sluníčkář. Myslím, že tehdy jsme všichni byli tak trochu sluníčkáři. Rozhodně na to nikdo nebyl připravený, že se to stane tak rychle, jak se to stalo. Leckdo ‘do politiky’ ani jít nechtěl. Havel do toho šel, protože cítil zodpovědnost. Kdyby si mohl svobodně vybrat, jestli bude sedět na Hrádečku a psát si své hry, anebo jestli bude cestovat letadlem, které nesnášel, tak by si to byl asi nezahlasil. Já s ním sdílím tu zodpovědnost za druhé, ať už je to stát, nebo moje rodina. (...) Ta úroveň je jiná, ale ten pocit zodpovědnosti je stejný a holt ta pravda a láska musí zvítězit nad tou lží a nenávistí, i když to dá fušku a ne vždycky to úplně dopadne.“ (Tomáš Drábek)³²

Jak ukazuje poslední citát, velká část bývalých studentů a studentek akcentovala nejen svůj vztah k Václavu Havlovi, ale také propojovala sametovou revoluci přímo s jeho osobou a výroky. Klíčové heslo revoluce (nejen) pro naše narátory samozřejmě hlásá, že „pravda a láska musí zvítězit nad lží a nenávistí“.³³ Ironická nálepka „pravdoláskář“ nebo „sluníčkář“ se tak stává nejen přihlášením k Václavu Havlovi, ale k celé sametové revoluci a jejím hodnotám v interpretacích našich narátorů. I přes eventuální dílčí výhrady pro ně Havel zůstává pozitivním symbolem – o to silněji, když se jeho prostřednictvím mohou vymezovat vůči tomu, co vnímají na současných poměrech jako negativní:

„Jaké hodnoty spojujete přímo s listopadem 1989?“

„Pravda a láska. To, co se teď stalo vysmívanou nadávkou. Že je opravdu někdo schopen na sociálních sítích někoho označit jako pravdoláskáře, a přitom to má být pejorativní označení. Kam jsme se to dostali? Pravda a láska jsou pro mě hodnoty spojené s Václavem Havlem z roku 1989, a samozřejmě

30 Záznam rozhovoru s Monikou MacDonagh Pajerovou, interview vedla Jana Wohlmuth Markupová 22.2.2017 v Praze (*Sbírky COH ÚSD AV ČR, v.v.i.*).

31 Záznam rozhovoru s Janem Malurou, interview vedla Veronika Pehe 23.1.2018 v Ostravě (*tamtéž*).

32 Záznam rozhovoru s Tomášem Drábkem, interview vedla Pavlína Havlová 8.7.2017 v Praze (*tamtéž*).

33 Václav Havel toto heslo pravděpodobně pronesl poprvé až 10. prosince 1989 na Václavském náměstí v Praze. Viz PF 2019. In: Knihovna Václava Havla [online]. © 2009–2019. 21.12.2018 [cit. 2019-03-14]. Dostupné z: <http://www.vaclavhavel.cz/cs/index/novinky/1037/pf-2019>.

základní hodnoty demokracie, ideje, na kterých by ta demokracie měla stát.“ (Rebeka Bartůňková)³⁴

Havla jakožto reprezentanta hodnot listopadu 1989 zmiňuje též umělec Jiří Černický. A když je řeč o současném politickém dění, téměř se nabízí otázka, zda se zde sametová revoluce (jako symbolické centrum) přímo neztotožňuje s Václavem Havlem jako jejím personálním symbolem:

„Šťastný z toho nejsem, ale rozhodně to není jako za komunismu. To se nedá srovnat vůbec. (...) Ale jsou tady nějaký vyšší hodnoty, který prezentoval ten Havel. ...jedině, kdo k tomu měl blízko, samozřejmě byl Havel.“ (Jiří Černický)³⁵

Osobnost Václava Havla pro některé narátory a narátorky působila jednak jako pomyslná názorová směrovka či rozlišovací znamení hodnot...

„Před smrtí Havla se mi ještě zdál svět tak nějak přehledný. Ale poslední roky mám pocit, že je pro mě chaotický.“ (Jan Malura)³⁶

„I proto je mi strašně líto, že už odešel Václav Havel. Nemám k němu sentiment jako k ‘otci zakladateli’. Nejvíc mi chybí jeho vtip. Dokázal v každé chvíli přesně analyzovat situaci...“ (Tomáš Šponar)³⁷

„Chybí pořád vzor typu Havel, který sjednocuje a který ty hodnoty dává najevo. On třeba nikdy nepřijal na Hradě komunisty. Prostě tahle zásadní gesta. Přijal dalajlámu.“ (Yvona Kreuzmannová)³⁸

... případně jako punc „záruky“:

„Celá opoziční smlouva byl podle mě zločin. My jsme si na začátku těch devadesátých let furt říkali: tak počkejte, tohle jsme si ale nedomluvili. Ale pak jsme si řekli: no, je tam Havel, tak snad se nemůže nic stát...“ (Martin Konečný)³⁹

34 Záznam rozhovoru s Rebekou Bartůňkovou, rozenou Křižanovou, interview vedla Petra Schindler-Wisten 25.4.2018 v Praze (*Sbírky COH ÚSD AV ČR, v.v.i.*).

35 Záznam rozhovoru s Jiřím Černickým, interview vedla Petra Schindler-Wisten 26.1.2018 v Praze (*tamtéž*).

36 Záznam rozhovoru s Janem Malurou, interview vedla Veronika Pehe 23.1.2018 v Ostravě (*tamtéž*).

37 Záznam rozhovoru s Tomášem Šponarem, interview vedla Petra Schindler-Wisten 15.5.2018 v Praze (*tamtéž*).

38 Záznam rozhovoru s Yvonou Kreuzmannovou, interview vedl Miroslav Vaněk 12.7.2018 v Praze (*tamtéž*).

39 Záznam rozhovoru s Martinem Konečným, interview vedla Pavlína Havlová 28.6.2017 v Praze (*tamtéž*).

„Z návratu komunismu jsem opravdu strach měl málokdy. Chvilku po revoluci možná. Ale jak byl Havel na Hradě, měl jsem pocit, že už nám nehrozí vůbec nic.“ (Miloš Korhoň)⁴⁰

Většinově pozitivní, pouze jinak formulovaný vztah k Václavu Havlovi lze rozpoznat i u třetí skupiny narátorů, kteří nemají příliš tendenci své spojení s revolucí či Havlem manifestovat veřejně. Své angažmá sice všeobecně pojmují s větším odstupem, nicméně kladné motivy či vzpomínky v tomto ohledu si v nitru uchovávají:

„Slavil jsem padesátiny a udělali mi jednu takovou radost. Našli starou fotku, jak jsme seděli v Janáčkově divadle s Havlem. To mi udělalo radost, že mi udělali velkou fotku. To mě potěšilo. Ale to je všechno. To bylo třicet let zpátky, to se nemá cenu v tom babrat. Já vím, co jsem dělal, a nepotřebuju o tom mluvit a přesvědčovat lidi.“ (Jindřich Juříček)⁴¹

„Pozval mě, toho si vážím, v roce 1999 Václav Havel na Hrad, kde bylo setkání asi deseti tisíc lidí. (...) A pak to skončilo a všichni se tam vrhli na rauty. Rozloučil jsem se a šel jsem domů.“ (Petr Veselý)⁴²

Dokonce i již zmíněný Havlův kritik a zastánce názoru, že revoluce byla nějakým způsobem připravená předem, Martin Mejstřík ve svém *Deníku* v roce 2010 (tedy ještě za Havlova života) napsal, že koncem devadesátých let, v období výzev typu „Děkujeme, odejděte!“, ještě Havlovi „téměř bezvýhradně věřili“, načež záhy dospěl k uvědomění, že Havel musel o dohodách vědět. Přesto přese všechno jej zařadil mezi své tři „svým způsobem oblíbené“ historické postavy, „muže tragických osudů, tragických dilemat“ – vedle Václava IV. a Edvarda Beneše.⁴³

Tato mnohá další podobná vyjádření dokazují, že pro někdejší studentské revolucionáře je dodnes osobnost Václava Havla v naprosté většině pozitivní a že je silně symbolicky spjata právě se zážitkem sametové revoluce. Nakolik však někdejší studenty a studentky konkrétně ovlivnily myšlenky Václava Havla v bezprostřední návaznosti na jejich prožitek revoluce?

40 Záznam rozhovoru s Milošem Korhoňem, interview vedla Veronika Pehe 25.5.2017 v Olomouci (*tamtéž*).

41 Záznam rozhovoru s Jindřichem Juříčkem, interview vedla Jana Wohlmuth Markupová 31.8.2017 v Brně (*tamtéž*).

42 Záznam rozhovoru s Petrem Veselým, interview vedla Jana Wohlmuth Markupová 25.5.2018 v Břeclavi (*tamtéž*).

43 MEJSTŘÍK, Martin. *Deník: [Řekněte jim, že sametová--]*. Brno, Computer Press 2010, s. 340.

Mezi občanskou společností a nepolitickou politikou

Když je řeč o myšlenkovém vlivu či dědictví Václava Havla v české politice po listopadu 1989, dvěma klíčovými pojmy jsou občanská společnost a nepolitická politika.⁴⁴ Pro účely tohoto článku není nutné nořit se do jejich dlouhé historie a probírat se škálou teoretických konceptů. Připomeňme jen, že v českém prostředí tradice nepolitické politiky jako teoreticky vyargumentovaného přístupu sahá přinejmenším do devadesátých let 19. století, kdy se o konceptualizaci „apolitické politiky“, v pojetí odkazujícím na Karla Havlíčka Borovského, pokusil Tomáš Garrigue Masaryk v *České otázce*.⁴⁵ V daném kontextu je však nejdůležitější, jak o nepolitické politice přemýšlel Václav Havel, a to již dávno před rokem 1989. Nepolitická politika se totiž (spolu s konceptem paralelní polis Václava Bendy) postupem času stala jakýmsi *modem vivendi* českého disentu. Havlovo pojetí shrnuje Miloš Havelka:

„S úvahami, že ‘nepolitické věci’ otevírají možnost jiného přístupu k politice, se pak u Václava Havla můžeme setkat také v období ‘pražského jara’. A v období ‘normalizace’ znova, byť se zřetelnou snahou, aby vlastní pojetí ‘antipolitické politiky’ demarkoval od původní perspektivy Masarykovy, jehož ‘nepolitická’, ‘drobná práce ... pro národ’ už podle Havla v pookupační situaci normalizace nemůže sloužit ani systému, ani bližnímu a pro antipolitický boj s politikou normalizace se stala vlastně irelevantní.

‘Antipolitickou politiku’ Václav Havel kladl do blízkosti sféry ‘předpolitické’, případně aktivit ‘zdola’ a rozuměl jí politiku nikoli ‘jako technologie moci a manipulace s ní nebo jako kybernetické řízení lidí nebo jako umění účelovosti, praktik a intrik’, ale byla pro něj politikou rostoucí ‘z naléhavosti občanství’ ... jedním ze způsobů, ‘jak hledat a dobývat v životě smysl; jak ho chránit a jak mu sloužit’. Zde šlo o politiku jako ‘praktikovanou mravnost’ a jako ‘službu pravdě’...“⁴⁶

Těmto idejím zůstával Havel věrný i po listopadu 1989, i když tehdy postupně už častěji mluvil o občanské společnosti. Mezi obojím pro něj nebyl nějaký rozpor, spíše se mu oba koncepty vzájemně doplňovaly či určitým způsobem překrývaly,⁴⁷ ale podle Havelky jsou *de facto* asymetrické: „Rozmach jednoho (antipolitické politiky) souvisí s absencí druhého, případně existence jednoho (občanské společnosti) vlastně nevyžaduje druhé (antipolitickou politiku), neboť v ní nevystává potřeba

44 Záměrem následujícího výkladu není kvantitativní „průzkum tendencí k občanské angažovanosti“ mezi stovkou našich narátorů, ale naopak kvalitativní vysvětlení těchto tendencí mezi nimi ve vztahu k zážitku sametové revoluce. Kvantitativní analýzu ochoty občanský se angažovat v české společnosti v roce 2015 provedlo Centrum občanského vzdělávání (Občanská angažovanost 2015 – nový výzkum. In: Centrum občanského vzdělávání [online]. 04.06.2015 [cit. 2019-03-14]. Dostupné z: <http://www.obcanskevzdelavani.cz/obcanska-angazovanost-2015-novy-vyzkum>).

45 Blíže viz HAVELKA, Miloš: „Nepolitická politika“: Kontexty a tradice. In: *Sociologický časopis*, roč. 34, č. 4 (1998), s. 455–466.

46 Tamtéž, s. 462. Havelkovy citace pocházejí z textů Václava Havla.

47 Pro kritiku Havlova myšlení o politice viz např. MANDLER, Emanuel: *Oba moji prezidenti: Václav Havel, Václav Klaus*. Praha, Libri 2004; REZEK, Petr: *Filozofie a politika kýče*. Praha, Ztichlá klika 2007 (2., upravené a rozšířené vydání).

Václav Havel byl zvolen československým prezidentem s jednoznačnou podporou revolučního studentstva (foto Alan Pajer, soukromý archiv Moniky MacDonagh Pajerové)

budovat ‘paralelní kulturu’ jako obranu proti utlačujícím oficiálním strukturám.⁴⁸ V souladu s tímto rozlišením a v zájmu jasnosti výkladu nyní ponechám spolu s Milanem Otáhal⁴⁹ nepolitickou politiku jako fenomén charakteristický pro období před listopadem 1989 stranou a dále se budu věnovat vztahu někdejších studentských revolucionářů a Václava Havla v kontextu jejich představ o občanské společnosti. Není ostatně náhoda, že právě odkaz na ni je obsažen v názvu Občanského fóra⁵⁰ a že samo toto hnutí mělo mít od počátku *nadstranický*, „fundamentálně“ občanský charakter, jak dokládá citát Václava Havla z 23. prosince 1989, zachycený v edici Jiřího Suka: „Nezapomeňte na to, že v OF je naprostá většina lidí, kteří v žádné straně být nechtějí, kteří chtějí jen lepší život.“⁵¹

Samotný pojem občanské společnosti je historicky zakořeněn ještě daleko hlouběji než nepolitická politika, nicméně po dlouhé období od antiky po 18. století

48 HAVELKA, M.: „Nepolitická politika“, s. 463.

49 OTÁHAL, Milan: O nepolitické politice. In: *Sociologický časopis*, roč. 34, č. 4 (1998), s. 467–476.

50 Blíže ke koncepci Občanského fóra viz např. SUK, J.: *Labyrintem revoluce*, kapitola „Hledání vlastní totožnosti: alfa i omega Občanského fóra“ (viz pozn. 21).

51 TÝŽ (ed.): *Občanské fórum: Listopad–prosinec 1989*, sv. 2: *Dokumenty*. Praha – Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk 1998, s. 281.

představoval „synonymum pro politickou společnost či stát“.⁵² Vystupovat ze stínu státu a nabývat dnešního obecného významu jako svébytně utvářené vůle a aktivit občanů nezávislých na státu začala pozvolna v tradici spjaté s politickou filosofií Johna Locka, Charlese Louise Montesquieu, Georga Wilhelma Friedricha Hegela a Alexise de Tocquevilla, tedy od 17. do první poloviny 19. století. V politické teorii dvacátého století se občanská společnost stala jedním z nejfrekventovanějších témat a tomu odpovídá také množství jejích definicí a akcentů. Zkoumat krystalizaci Havlova pojetí občanské společnosti v jeho starších textech z doby disentu na tomto myšlenkovém pozadí by bylo zajímavým úkolem pro speciální studii, s ohledem na omezený záměr, kterého se drží tento článek, to však není nutné, a dokonce se to nezdá ani příliš relevantní.⁵³ Z vyjádření našich narátorů totiž vyplývá, že většinou před listopadem 1989 práce Václava Havla neznali (s výjimkou jednotlivců z disidentských rodin), že se Havlovými představami o občanské společnosti nikterak hlouběji nezaobírali a přijímali jeho teze spíše intuitivně, převážně z veřejných vystoupení na konci roku 1989 a poté, kdy k němu měli vesměs nejbliže:

„V podstatě jsem neměl konkrétní politické představy nebo hodnoty. Já je vlastně neměl ani v roce 1989. Komunismus jsem neměl rád, ale jinak jsem neměl jasné představy, spíš se mi ty postoje spojovaly s konkrétními osobnostmi a názory. To byl určitě Havel. Naprosto zásadní vliv na mě měly jeho projevy a první období Havla jako politika.“ (Jan Malura)⁵⁴

„Tenkrát se to neslo na nějaké vlně a pak samozřejmě muselo přijít nějaké, nechci říct, vystřízlivění, ale taková ta normální doba vytváření občanské společnosti. Ta naše generace, která byla na jedné vlně, měli jsme ideu občanské společnosti pana Václava Havla a za tím jsme šli. To bylo to, co nás drželo.“ (Ivo Luňák)⁵⁵

Obecně lze říci, že občanská společnost je dnes ve většině demokratických zemí přijímána nikoli jako synonymum, nebo naopak apriorní protivník státu, ale jako jeho integrální součást.⁵⁶ V širokém pojetí může být chápána jako síť občanských sdružení a iniciativ, které jsou nepolitické tím, že neusilují o moc. Zároveň však může být pojímána „jako celková suma občanské angažovanosti, která nezasahuje

52 MÜLLER, Karel B.: *Češi a občanská společnost: Pojem, problémy, východiska*. Praha, Triton 2003, s. 24.

53 Vztahem Václava Havla k fenoménu občanské společnosti se mj. zabývá americký politický vědec James F. Pontuso v knize *Václav Havel: Civic Responsibility in the Postmodern Age* (Lanham (Maryland), Rowman & Littlefield 2004).

54 Záznam rozhovoru s Janem Malurou, interview vedla Veronika Pehe 21.4.2017 v Ostravě (*Sbírky COH ÚSD AV ČR*, v.v.i.).

55 Záznam rozhovoru s Ivo Luňákem, interview vedla Petra Schindler-Wisten 18.1.2018 v Praze (*tamtéž*).

56 Viz MÜLLER, Karel: Koncept občanské společnosti: Pokus o komplementární přístup. Tocquevillovské dědictví a giddensovská perspektiva. In: *Sociologický časopis*, roč. 39, č. 5 (2003), s. 607–624.

jenom občanská sdružení, iniciativy, skupiny, asociace, tedy institucionalizované aktivity, ale je to celková suma občanské aktivity vůbec. Do občanské společnosti tak patří i například organizování petic, demonstrací, diskusních shromáždění, diskusních fór, jednorázových akcí, které občané organizují a kterých se účastní jako občané (ne jako jedinci sledující jen svůj osobní prospěch).⁵⁷

V českém prostředí se od počátku devadesátých let století sváděl zápas o to, kolik prostoru občanské společnosti poskytnout, a to zejména právě mezi Václavem Havlem jakožto prezidentem a Václavem Klausem jako ministrem financí a posléze premiérem. Havel, jak je zřejmé, vyhrazoval občanské společnosti nezastupitelné místo mezi jednotlivcem a státem, zatímco Klaus ji naopak považoval v podstatě za „nesmysl“.⁵⁸ V tomto sporu pro bývalé studentské revolucionáře nebylo jednoznačného vítěze, třebaže jejich sympatie byly většinou spíše na straně Havla:

„Myslím si, že čas různých občanských iniciativ a hnutí umřel s Občanským hnutím, nebo respektive s rozpadem Občanského fóra. A jestli dneska chce někdo něco politicky měnit a prosadit, tak si myslím, že je legitimní cesta přes politické strany, a až ve sporu Václav Klaus – Václav Havel vždycky budu stoupencem občanské společnosti Václava Havla, tak na druhou stranu si myslím, že v tomto ohledu mají politické strany ve společnosti své důležité a nezastupitelné místo. Nicméně nemyslím si, že by měly mít monopol. Já se budu vždycky spíš angažovat v té společnosti občanské, v nějaké činnosti řekněme spolkové, v neziskovkách, v dobrovolnictví a budu spíš podporovat tenhle segment společnosti. Nemyslím si ale, že by neziskovky a občanská společnost měly suplovat politické strany nebo je nahrazovat. Každý má své pole působnosti. Neměly by ale na sebe navzájem útočit a zpochybňovat jedna druhou.“ (Radek Kotlaba)⁵⁹

Pro tento text je však nejpodstatnější, jak sám Havel občanskou společnost tematizoval ve svém nejranějším prezidentském období, kdy mohly jeho teze zanechat nejsilnější pečeť v myslích našich narátorů. Témata, která nastolil ve svém prvním novoročním projevu, prostupují stejně jako přímé odkazy k občanské společnosti většinu jeho tehdejších vystoupení. Jejich těžištěm je odpovědnost jednotlivce a jeho aktivní zájem o obecné dění, který v případě nutnosti je ochoten i veřejně projevit. V projevu k dvaadvacátému výročí srpnové okupace například prohlásil: „Nelze se však spoléhat pouze na parlament a vládu, případně na prezidenta. Je třeba, aby všichni občané přispěli ke společnému dílu. V každé obci, v každém podniku se lidé musí odvážit riskovat, musí využít všech právních a politických možností, které mají k dispozici. Dneska už mají přece občané vliv na to, kdo je v čele družstva

57 PEHE, Jiří: Občanská společnost v soudobé diskusi. In: NEKVAPIL, Václav V. (ed.): *Impuls pro občanskou společnost: Eseje o třetím rozměru demokracie*. Praha, Evropský literární klub 2003, s. 33–52, zde s. 34. Dostupné také online z: <http://www.pehe.cz/clanky/2004/obcanska-spolecnost-v-soudobe-diskusi>.

58 Tamtéž.

59 Záznam rozhovoru s Radkem Kotlabou, interview vedla Petra Schindler-Wisten 15.5.2017 v Mladé Boleslavi (*Sbírky COH ÚSD AV ČR*, v.v.i.).

nebo kdo je v čele podniku. (...) Apeluji především na mladou generaci, aby se nebála vstoupit do politického života a převzít politickou odpovědnost. Naší zemí by měl zavanout čerstvý vítr.“⁶⁰

A o patnáct měsíců později v situaci rozjitřené státoprávní krize apeloval v podobném duchu: „Není nutné, abyste každý den manifestovali. Je nutné, abyste zůstali probuzeni do své odpovědnosti za věc celku a abyste bedlivě sledovali naše počínání – říkám-li naše, myslím tím všechny nás, kteří jsme převzali politické a ústavní funkce. Bez uvědomělé, sebevědomé a odpovědné občanské společnosti nevybudují ani ti nejlepší politici vskutku spořádaný demokratický stát.“⁶¹ Naléhavý a svébytný je zde v kontextu nově utvářené demokratické společnosti Havlův důraz na to, aby občané nepřenašeli celou zodpovědnost na volené politiky a aby zaplňovali veřejný prostor vlastními iniciativami, jejichž prostřednictvím mohou prosazovat své autentické cíle, a to nejen na lokální úrovni, ale i na úrovni celospolečenské.

Každopádně platí, že pro Havla se občanství zdaleka nevyčerpávalo tím, že lidé jednou za čas přijdou k volbám, ale mělo mnohem rozmanitější podoby a permanentnější povahu. Občanská společnost byla pro Havla zásadní podmínkou pro vybudování skutečné fungující demokracie – tedy toho, s čím si někdejší stávkující studenti a studentky spojovali hlavní smysl sametové revoluce. Jak se tedy projeví na přelomu osmdesátých a devadesátých let „občanské apely“ Václava Havla, k němuž vzhlíželi jako k autoritě, v jejich dnešním subjektivním osmyslování vlastních životů a práce?

Ozvěny revoluce a jejího nejhlasitějšího mluvčího

Stále se opakující téma zodpovědnosti, které již bylo zmíněno v charakteristikách jednotlivých skupin narátorů, u nich nabývalo postupem času různé podoby. Obecně se dá říci, že zatímco ve svém mladém věku jako vysokoškolští studenti a studentky, kteří se účastnili revoluce, ještě zřejmě nepocitovali příliš morální zodpovědnost za minulý komunistický režim, jak o ní mluvil Havel ve svém prvním novoročním projevu⁶² (tou dobou většinou ani neměli stálé zaměstnání a voleb se mohli účastnit maximálně několik let), ve své dospělosti už vnímají sami sebe jako spolutvůrce poměrů, jak se vyvíjely od počátku devadesátých let, a přijímají za ně tedy zodpovědnost.

Havel se svými apely na občanské svědomí a zodpovědnost snažil probudit zájem a péči občanů o svět kolem nich, který by přesahoval jejich soukromou sféru, vyburcovat je k občanské angažovanosti a tím přispět k vytvoření občanské společnosti. Zatímco však jeho velice konkrétní volání po tom, aby mladí lidé

60 22. výročí srpnové okupace: Praha 21. 8. 1990. In: HAVEL, V.: *Projevy z let 1990–1992; Letní přemítání*, s. 247 (viz pozn. 23).

61 Manifestace na podporu „Výzvy občanů“: Praha 21. 11. 1991. In: *Tamtéž*, s. 596.

62 Jedná se spíše o hypotézu, explicitně jsme tuto otázku našim narátorům nekladli. Z rozhovorů v obou fázích tohoto výzkumu, tj. nyní i v 90. letech, však žádnou výraznější stopu takového úvah či pocitů nelze vyčíst.

vstupovali do politiky, vyslyšeli mezi někdejšími studentskými revolucionáři jen někteří, abstraktnější principy jednání se v jejich uvažování ujaly postupem času lépe. Charakteristické je třeba vyjádření Ivo Luňáka, jaké hodnoty si především spojuje s listopadem 1989:

„Tak asi ta nejsilnější [hodnota], která to celé provází, celou tu dobu je svoboda volného pohybu, volného myšlení, vyjadřování, názorů, v podstatě i svoboda podnikání, všechno s tím spojené. To je asi to nejsilnější, co tam bylo. A samozřejmě ta, nechci to nazvat přímo statečnost, ale občanská odvaha. Ta občanská odvaha být angažován, něco dělat, za něčím jít a mít kontinuitu, to je to nejsilnější, co je.“⁶³

Tendence veřejně projevit svůj názor, demonstrovat, pořádat či podepisovat petice, zakládat občanská sdružení či vystupovat na veřejnosti k různým tématům je přirozeně nejčastější v první skupině narátorů, tedy u těch, kteří na základě své revoluční zkušenosti pociťují víceméně za svůj závazek se v případě nutnosti nějak občansky angažovat.

Za první kolektivní veřejné vystoupení studentů, kteří patřili k hybatelům listopadové stávky na vysokých školách, lze pravděpodobně považovat provolání k prvnímu výročí této události uveřejněné ve *Studentských listech*. Dvoustránkový text, pod nímž byli podepsáni Igor Chaun, Jan Hřebejk, Petr Jarchovský, Martin Mejstřík, Pavel Lagner, Zdeněk Fencel, Igor Volný a Pavel Žáček, obsahoval teze, k nimž bychom snadno našli paralely u Václava Havla: „Zárukou svobodné společnosti musí být vždy svoboda jednotlivce. Každý občan nese odpovědnost sám za sebe. Teprve pak se odpovídá celku, teprve pak jej celek může volat k odpovědnosti.“⁶⁴

Především však již den po vydání tohoto prohlášení vyšlo v *Lidových novinách* poděkování autorů občanům, „kteří jejich stanovisku vyjádřili podporu. V poděkování se praví, že v naprosté většině dopisů, které studentům přišly, občané doslova burcují k aktivitě a morální i společenské soudržnosti. ‘Šťastně konstatujeme,’ píší studenti, ‘že občané vůbec neupadli do apatie a politického spánku, jak je jejich nynější stav často nazýván. Projevují naopak jasný smysl pro realitu, pojmenovávají chyby, kterých jsme se za uplynulý rok dopustili, volají po nápravě a navrhuji jasné a konkrétní způsoby řešení.’“⁶⁵ Již zde je patrné, že se autoři provolání pasovali nejen do role angažovaných občanů, ale též mediátorů, zástupců či mluvčích občanů, respektive občanské společnosti.

Na tu se obrátili i o deset let později, v listopadu 1999 v prohlášení „Děkujeme, odejděte!“, kde explicitně praví: „Toto je naše výzva. Výzva obsahující naději, že jsme stále ještě silná občanská společnost, ve které dřímá netušená síla a která

63 Záznam rozhovoru s Ivo Luňákem, interview vedla Petra Schindler-Wisten 10.7.2018 v Praze (*Sbírky COH ÚSD AV ČR, v.v.i.*).

64 Provolání VŠ studentů k výročí 17. listopadu. In: *Studentské listy: Nezávislý časopis vysokolských studentů*, zvláštní příloha: *Ukradená revoluce*, roč. 1, č. 20 (listopad 1990), s. 2.

65 Revoluci jsme si ukradli sami. In: *Lidové noviny* (7.11.1990), s. 2.

se vypořádá s tím, co ji zalehlo a dusí.⁶⁶ Již ze samotného pádného názvu, mířícího na politické vůdce, je zřejmé, že se autoři textu – Josef Brož, Igor Chaun, Vlastimil Ježek, Martin Mejstřík, Šimon Pánek a Vráťa Řehák – stavějí do pozice kritiků a vyzvatelů k nápravě pořádků. Nenabízejí však, že iniciativu převezmou do vlastních rukou a veřejné věci zkusí napravit sami (což dodnes jiná část našich narátorů kritizuje). Autoři se sice obrátili i k řadovým členům politických stran, drželi si ale zřetelný odstup: „Žádáme prosté straníky i stranické sekretariáty hlavních politických stran, aby obnovili svou původní demokratickou identitu a našli představitele, kteří obstojí v dynamických podmínkách třetího tisíciletí.“⁶⁷ Politici, sdružení ve stranách, zde byli „oni“, zatímco „nás“, se kterými se ztotožňovali autoři, definovali jednoznačně jako občany: „Předpoklady morální a duchovní obrody naší společnosti jsou dva: je to slib vnitřní slušnosti každého z nás, a je to odchod zprofanovaných politiků, kteří se v průběhu deseti let opotřebovali a neuvěřitelným způsobem proměnili své chování.“⁶⁸ V obdobném duchu se poté nesla i iniciativa „Impuls 99“, která na výzvu „Děkujeme, odejděte!“ navazovala a byla explicitně apolitická.⁶⁹

Všechny společné akce bývalých studentských vůdců z devadesátých let tedy spojuje jedno: většinově se projevovali jako angažovaní občané a jako protiváha politiků. Takřka by se dalo dodat: přesně v duchu havlovsky nadstranického Občanského fóra. Projevovali se zkrátka jako ti, kdo se k veřejnému dění nevyjadřují kontinuálně, nýbrž pouze tehdy, když to uznají za vhodné. Někteří z nich sami považují takto situačně podmíněný, nárazový charakter vlastního veřejného angažmá dokonce za konstitutivní rys své revoluční zkušenosti:

„Já nás vnímám jako takovou spící buňku, že to, co jsme prožili v roce 1989 a za co jsme bojovali, nás nějakým způsobem spojuje, a když jsou věci tak nějak jakžtakž, tak spíme, protože máme každý svou práci, máme své rodiny a tak dále. A když je pak nějaký průšvih, tak se ti lidé začínají objevovat.“ (Jarmila Levko)⁷⁰

Pakliže budou mít dojem, že jsou ohroženy demokratické svobody a státní zřízení, které je zajišťuje, pravděpodobně proti tomu budou protestovat a podněcovat ducha odporu. Stejně tak budou zřejmě ochotni jako angažovaní občané bojovat proti různým jevům na lokální úrovni, se kterými nesouhlasí, a působit na své okolí v souhlase s vlastním přesvědčením. Zdánlivě paradoxně, ale zcela v logice

66 Děkujeme, odejděte! Prohlášení bývalých studentů k desátému výročí 17. listopadu 1989. In: Ceskapolitika.cz [online]. [Cit. 2019-03-14]. Dostupné z: <http://www.ceskapolitika.cz/Provolani/Dekujeme.html>.

67 Tamtéž.

68 Tamtéž.

69 Viz Impuls 99 měl být apolitický. In: *Ihned.cz* [online], 17.02.2000 [cit. 2019-03-14]. Dostupné z: <https://archiv.ihned.cz/c1-743123-impuls-99-mel-byt-apoliticky>.

70 Záznam rozhovoru s Jarmilou Levko, interview vedla Petra Schindler-Wisten 10.7.2018 v Liberci (*Sbírky COH ÚSD AV ČR, v.v.i.*).

nepolitické politiky v tom mohou dokonce spatřovat jádro skutečné politiky, ztožněné s občanskou společností:

„Ale co znamená politicky se angažovat? Myslím, že když má někdo stranickou knížku, chodí na schůze a pak hlasuje, jak mu doporučili, tak se politicky neangažuje. Já začal dělat to, že když jedu ve vlaku nebo sedím v hospodě, tak nedržím hubu. Když slyším někoho, jak začne vykřikovat, že za bolševika máslo bylo za deset korun, to jsme se měli, tak se s ním začnu bavit, protože už jsme mlčeli moc dlouho. Tohle je pro mě angažovanost. Já považuju za důležitější než politické strany občanskou společnost (strany jsou jen její malou součástí).“ (Jiří Křečan)⁷¹

Klíčem k pochopení, proč většina občansky angažovaných někdejších studentských revolucionářů stále nechce naplno vkročit do politiky a učinit ji svým zaměstnáním, proč raději zůstávají ve svých současných povoláních, je možná právě v tom, že si až příliš cení svobody – hodnoty, kterou naplňují sametovou revoluci jako symbolické centrum – a to nejen svobody společenské, ale i osobní. Nechtějí o ni přijít a uvědomují si přitom, že politika na plný úvazek (přinejmenším ta celostátní) by jim vzala čas na rodinu i současné povolání. Tak hovořil Jiří Voráč v roce 2018 o situaci studentů v devadesátých letech, svým způsobem je ale toto vysvětlení platné i pro dnešek:

„To, že naše generace tu [politickou] odpovědnost nebyla schopná... možná spíš schopná než ochotná přijmout, to možná bylo dáno tím, že si příliš vážila té svobody a nechtěla se spouštět v nějakých politických strukturách, procedurách a mechanismech, že jí to zkrátka a dobře bylo trochu protivné a že si chtěla užívat svobody a dělat si to, co jsme vlastně chtěli a co jsme třeba předtím nemohli.“⁷²

Obdobně vzpomíná i Tomáš Zábranský:

„...uvažuju, že moje generace byla vlastně přinucená převzít zodpovědnost a do značné míry nějakou manažerskou roli ... dřív, než by bylo přirozené za normálních okolností... Vlastně nás to přinutilo se té zodpovědnosti ujmout a za pochodu dozrát, skoro bych řekl rychleji, než by bylo normální. A to si nutně neseme s sebou, že jsme zažili – a teď mluvím o všech studentech, nejenom o členech stávkových výborů nejrozličnějších úrovní – že jsme zažili ten okamžik, kdy jsme si řekli: ne, takhle to dál nejde. A ono to nešlo.“⁷³

71 Záznam rozhovoru s Jiřím Křečanem, interview vedla Veronika Pehe 20.9.2017 v Praze (*tamtéž*).

72 Záznam rozhovoru s Jiřím Voráčem, interview vedla Jana Wohlmuth Markupová 27.4.2018 v Brně (*tamtéž*).

73 Záznam rozhovoru s Tomášem Zábranským, interview vedl Miroslav Vaněk 6.11.2018 v Praze (*tamtéž*).

Vztah ke svobodě nejen jako k obecné hodnotě, ale i soukromému statku zdá se u našich narátorů přetrvává do dneška. A co je ještě důležitější, jednají tak, aby nemuseli jedno obětovat druhému, respektive aby mohli oba rozměry svobody přijatelně ve svých životech skloubit. Svoboda v zaměstnání jim umožňuje realizovat se nejen, pokud jde o osobní rozvoj, ale též ve smyslu možnosti kultivovat prostor kolem sebe. Vzhledem k tématu tohoto článku považuji za vypovídající průřez profesemi, které naši narátoři a narátorky dnes zastávají: učitel(ka) (od základní po vysokou školu), lékař, dramaturg(yně), vědec/vědkyně, velvyslanec/velvyslankyně, humanitární pracovník, (spolu)zakladatel(ka) neziskové organizace, diplomat, fyzioterapeut, programový pracovník v muzeu, archivářka, vydavatel časopisu, publicista, pořadatel výstav, podnikatel(ka), filmař, autorský redaktor v rozhlase, novinář(ka), ředitelka divadla, duchovní, kouč, vizuální umělec, právník, politický komentátor, poslanec, senátor...

Tímto výčtem nechci demonstrovat, že kariérně se jedná o úspěšné jedince, nýbrž naznačit, že bývalí studenti a studentky z listopadu 1989 většinou dnes zastávají nezávislá, tvůrčí či svobodná povolání, ve kterých mohou být často pány (a dáma-mi) svého času. Samozřejmě že k těmto pozicím je predisponuje už samotný fakt, že vystudovali vysokou školu. V rozhovorech s našimi narátory se ovšem vyjevuje, že tato volba profesí rovněž souvisí s tím, jakou důležitost přikládají svobodě, a že si svých profesí váží také proto, že v nich mohou – bez ohledu na konkrétní rozdíly – kultivovat, ovlivňovat či utvářet prostředí, které je obklopuje. Jelikož souvislost tohoto motivu s intencí článku nemusí být nápadná, nechám zaznít více hlasů:

„Takže jsem ráda, že i v té práci [dramaturgyně] můžu občas udělat něco, co přispěje k obecné vzdělanosti.“ (Rebeka Bartůňková)⁷⁴

„Je to [zaměstnání archivářky] hodně zajímavé, protože se snažíte těm lidem pomoci.“ (Darja Kocábová)⁷⁵

„Já se politikou zabývám, ale v tom mém oboru [umění]. ...v životě do politiky nikdy nepůjdu. Spíš namaluju obraz, který bude nadčasový – dělám teď takovou sérii, třeba *Si Ťin-pching uklidňuje lidstvo*. (...) Vlastně jsem docílil docela smysluplný pozice, že učím na vysoké škole...“ (Jiří Černický)⁷⁶

„Vydělávat peníze je potřebné, ale není to náplň života. (...) Takže od kořistění a urvání a vydělávání za každou cenu vidím posun k odpovědnosti za to, co vydáváme, a že nemusíme na všem vydělat. ...teď můžu ovlivnit děti, můžu

74 Záznam rozhovoru s Rebekou Bartůňkovou, rozenou Křižanovou, interview vedla Petra Schindler-Wisten 25.4.2018 v Praze (*tamtéž*).

75 Záznam rozhovoru s Darjou Kocábovou, rozenou Golkovou, interview vedla Jana Wohlmuth Markupová 26.7.2017 v Mikulově (*tamtéž*).

76 Záznam rozhovoru s Jiřím Černickým, interview vedla Petra Schindler-Wisten 26.1.2018 v Praze (*tamtéž*).

ovlivnit studenty, můžu ovlivnit lidi prostě tím, co vydávám a co jim spíš pomůžu, než aby je otráвило, že to je prostě špatný. (...) Je to služba. Politika je služba lidem, jo? Já se snažím sloužit lidem tím, že dělám ty knížky, co nejlíp umím, aby jim opravdu pomohly.“ (Stanislav Juhaňák)⁷⁷

„Myslím si, že to byl pro mě formativní zážitek, že jednak se člověk musí o svoje věci postarat sám a nemůže čekat na to, že mu někdo něco přinese na zlatém tácku. A jednak, budu mluvit frázovitě, svoboda a demokracie, to jsou pro mě nezpochybnitelné hodnoty, daleko důležitější než jakýkoliv finanční profit. Ostatně to, že zůstávám ve škole, s tím možná souvisí.“ (Radek Kotlaba)⁷⁸

Tyto výroky lze samozřejmě chápat jako poměrně obvyklou lidskou snahu dodat smysl své práci. Ve spojení s významem revoluce v životech bývalých studentských revolucionářů a s jejich různými občanskými aktivitami se však nabízí zamyšlení, zda se tu nejedná ještě o něco jiného, a sice o jednu podobu aktualizace a transformace konceptu „nepolitické politiky“ v demokratickém režimu. Jestliže se jednotlivec nechce z jakéhokoli důvodu zapojovat do politiky aktivně v onom tradičním smyslu (nechce vstupovat do strany a ucházet se o moc), ale zároveň nechce ani čekat, až mu skončí pracovní povinnosti, aby mohl ve volném čase v rámci svých občanských aktivit nějak ovlivňovat svět kolem sebe, nabízí se propojení profesní činnosti s takovouto nepragmatickou orientací jako logická volba. Rozpracování této otázky je spíše úkolem pro nějaké filozoficko-sociologické pojednání, prozatím si však dovoluji alespoň říci, že nejsilnější je tato tendence opět v první, případně druhé skupině – tedy mezi narátory spíše idealističtějšími (jeden z nich v citovaném výroku mimochodem přímo opakoval Havlovu proslulou sentenci o politice jako službě) – zatímco ve třetí skupině, kterou lze označit za pragmatičtější a skeptičtější a jejíž vztah k sametové revoluci je svým způsobem nejslabší, se i poměr k zaměstnání jeví odlišně. Hlavní prioritou tu sice opět může být určitá míra svobody v práci, ale na rozdíl od „idealistů“ tito „pragmatici“ neřeší primárně pocit smysluplnosti svého konání, ale spíše materiální zabezpečení, které jim přináší.

Vraťme se však k otázce explicitně politického, respektive stranického angažmá u studentů a studentek z listopadu 1989. Ve výše citovaném úryvku z rozhovoru s Jiřím Voráčem zazněla domněnka, že se po revoluci nebyli schopni či ochotni zařadit do politických struktur, jelikož si chtěli hlavně užívat svobody. Jiní narátoři jdou ještě dále. René Hába na dotaz, zda si myslí, že by on a další bývalí studentští revolucionáři měli hrát nějakou roli v politice, odpověděl:

„To je těžká otázka. My, ti iniciátoři? Dneska jsme padesátníci. Tak *de facto* teď bysme měli takzvaně vyžrát a být... Ale bohužel my jsme prostě do té politiky

77 Záznam rozhovoru se Stanislavem Juhaňákem, interview vedla Lenka Krátká 28.2.2018 v Praze (*tamtéž*).

78 Záznam rozhovoru s Radkem Kotlabou, interview vedla Petra Schindler-Wisten 28.5.2018 v Mladé Boleslavi (*tamtéž*).

nastoupili moc brzy. A dokonce i před tím věkem pětadvaceti let, když byl rok 1989, takže ten okruh, který já znám ... my už toho máme prostě opravdu nad hlavu.“ (René Hába)⁷⁹

Tato kombinace významu svobody a zároveň možná příliš rané zkušenosti s politikou – zkušenosti silné natolik, že v politice narátoři nechtěli (minimálně na celostátní úrovni) příliš dlouho setrvat – se vine velkou částí rozhovorů, takže by se mohlo až zdát, že Havlovo volání po zapojení do politiky u studentských revolucionářů z listopadu 1989 vyznělo do prázdna. Ukazuje se však, že je tomu spíše obráceně: Havel přece volal zejména po tom, aby se lidé zapojovali do místní samosprávy, aby budovali demokracii odspoda. A to je naopak princip, který se u našich narátorů očividně ujal velmi dobře. Není to vlastně ani tak překvapivé, neboť jim umožňuje daleko lépe skloubit politické působení s vlastním zaměstnáním a kultivací svého okolí:

„Člověk pochopitelně vnímal všechno to, co se dělo v politice, možná to tak měla většina nás studentů, kteří jsme prošli listopadem 1989 a nějak se třeba zpočátku angažovali i v místech svých bydlišť. (...) Vlastně dodnes jsou to ti [první studenti narátorky], kteří se výborně prosadili a kteří pro ten region opravdu něco udělali. A protože jsem v tom viděla velice smysluplnou věc, byla to pro mě motivace se tomu věnovat a zůstat tady [v Ústí nad Labem].“ (Michaela Hrubá)⁸⁰

„Protože jsem měl pocit, že té obci něco můžu dát, tak jsem na to kývl a byl jsem dva a půl roku místostarostou.“ (Miloš Korhoň)⁸¹

„Já se musím věnovat politice, nebo spíš té společenské angažovanosti zezdola. To znamená, že já si tady hovím v Praze 6, vydávám si tady svůj leták, svůj časopis, vydávám si tady jeho internetovou verzi, což je zpravodaj, který přináší zprávy, které v jiných médiích buď jsou velmi malým písmem na velmi zadních stranách, nebo tam nejsou vůbec.“ (Milan Podobský)⁸²

„Tehdy jsem byl v zastupitelstvu obce, měl jsem pocit, že pro to děláme, co se dá, na té úrovni, co můžete ovlivnit jako občan, člen, obyvatel. A to ve mně

79 Záznam rozhovoru s René Hábou, interview vedla Veronika Pehe 13.9.2018 v Praze (*tamtéž*).

80 Záznam rozhovoru s Michaelou Hrubou, interview vedla Petra Schinbler-Wisten 8.8.2018 v Ústí nad Labem (*tamtéž*).

81 Záznam rozhovoru s Milošem Korhoňem, interview vedla Veronika Pehe 25.5.2017 v Olomouci (*tamtéž*).

82 Záznam rozhovoru s Milanem Podobským, interview vedla Pavlína Havlová 12.9.2017 v Praze (*tamtéž*).

Studentští revolucionáři z listopadu 1989 na akci „Deset let poté“ v pražském Rock Café. Zleva Jan Bubeník, Igor Chaun a Martin Mejstřík (Sbírky Centra orální historie ÚSD AV ČR, v.v.i. v Praze)

zůstalo. Ale opadla mně ta odpovědnost, [jako že jsem] nositel revoluce, nositel svobody. Ale měl jsem to v sobě, máte pravdu, bylo to tak.“ (Ivo Luňák)⁸³

Většinová nelibost vůči aktivnímu angažmá v celostátní stranické politice a mnohem větší příklon k nesvazující občanské společnosti a případně politice na místní úrovni pod vlivem myšlenek Václava Havla se ostatně projevil už v předchozích pokusech našich narátorů a narátorek nějakým způsobem navázat na studentskou aktivitu z roku 1989. Nejmarkantnější je to v případě výzvy „Děkujeme, odejděte!“, následného „Impulsu 99“ a malých stran Cesta změny a Naděje, které se zrodily o dva roky později. Tyto iniciativy se nesly na vlně znechucení z takzvané opoziční smlouvy mezi Zemanovou sociální demokracií a Klausovou Občanskou demokratickou stranou, která v očích mnohých zosobňovala nešvary tradičního politického stranictví, a touhy po restituci morálních kritérií i občanského étosu v politice. K nápravě obecných poměrů měla tehdy mimo jiné dopomoci kandidatura nezávislých,

⁸³ Záznam rozhovoru s Ivo Luňákem, interview vedla Petra Schindler-Wisten 10.7.2018 v Praze (*tamtéž*).

nestrannických osobností do Poslanecké sněmovny i Senátu, případně jejich angažmá ve vládních funkcích. Avšak podobně jako když se v roce 1989 studentští aktivisté spojili proti společnému nepříteli a posléze se v rámci demokratické plurality názorově rozešli, bylo tomu tak i o zhruba desetiletí později, kdy své představy a veřejný zápal nedokázali přetvořit v životaschopný politický projekt:

„Ono to bylo v médiích stejné jako ve společnosti – v roce 1989 jsme se všichni shodli, že nechceme to, co je. Myslím, že to nechtěl vůbec nikdo, ani levičáci ne, aspoň ne v té podobě. A pak najednou nastala nutnost formulovat, co chceme, a najednou jsme začali s překvapením zjišťovat, že každý chce něco jiného.“ (Vlastimil Ježek)⁸⁴

„Ale úplně to (že nevytvořili úspěšnou politickou stranu na základě manifestu ‘Děkujeme, odejděte!’ – pozn. autorky) nevnímám jako chybu, protože si myslím, že my skutečně asi nejsme moc utváření pro to, abychom dělali standardní stranické struktury. Asi to nebudeme nikdy umět. My to jsme schopní vymyslet, občas zazlobit, občas někde něco provést nebo upozornit.“ (Leoš Motl)⁸⁵

A zdá se, že ani dnes, vpředvečer třicátého výročí sametové revoluce, kdy v jejím připomínání zřejmě bude citelně rezonovat současné napětí ve společnosti, není společný jmenovatel, který by někdejší studentské revolucionáře – pokud by se k tomu odhodlali – svedl dohromady a na němž by mohli založit nějakou společnou politickou platformu. Na jedné straně přitom vyjadřují naději, že společnost načerpala od původního impulzu v listopadu 1989 dost protilátek, aby se mobilizovala v případě skutečného ohrožení demokracie. Na druhé straně ale pociťují (se sebekritickým akcentem) obavy, že jen příležitostné vzepětí občanské aktivity by nemuselo stačit:

„Já nechci být falešný optimista, ale myslím si, že odkaz je v tom, že lidé se sami stanou ‘blanickými rytíři’, že když je zle, tak udělají změnu sami. To si myslím. Proto jsem také říkal, že jsem dnes optimista, protože už vidím zárodky toho, že se možná opravdu začíná něco měnit. Ještě jsme neklesli tak hluboko, aby se společnost aktivizovala masově. Zatím jsou to jenom takové náznaky.“ (Marek Pivovar)⁸⁶

84 Záznam rozhovoru s Vlastimilem Ježkem, interview vedla Veronika Pehe 4.4.2017 v Praze (*tamtéž*).

85 Záznam rozhovoru s Leošem Motlem, interview vedla Lucie Marková 20.3.2017 v Plzni (*tamtéž*).

86 Záznam rozhovoru s Markem Pivovarem, interview vedla Jana Wohlmuth Markupová 20.2.2018 v Praze (*tamtéž*).

„Prokletí celé naší generace je pohodlnost. My si říkáme, že zasáhneme, až bude potřeba. Aby ale nebylo pozdě.“ (Jiří Křečan)⁸⁷

Mezi našimi narátory a narátorkami lze bezesporu nalézt i výjimky: Marek Benda zasedá v Poslanecké sněmovně již od roku 1990 (s krátkou přestávkou mezi lety 2002 a 2004), Jiří Dienstbier mladší je senátorem, a dokonce kandidoval na prezidenta v první přímé volbě. Je ale nutné dodat, že oba pocházejí z disidentských rodin a sametová revoluce pro ně neznamenal na rozdíl od většiny ostatních první vážnější kontakt s politikou. Pavel Žáček je poslancem od roku 2017, v týchž volbách kandidoval za Občanskou demokratickou stranu i Michal Sedláček a Jarmila Levko za Starosty a nezávislé. Ivan Langer byl v letech 1996 až 2010 poslancem a současně v určitých letech ministrem vnitra, místopředsedou ODS i Poslanecké sněmovny. Dana Běrová byla ministryní informatiky v letech 2005 a 2006, Martin Mejstřík senátorem v letech 2002 až 2008. Monika MacDonagh-Pajerová byla v roce 2002 zvolena předsedkyní již zmíněné strany Naděje.

Přesto přese všechno se jedná o ojedinělé případy politických kariér a až na několik výjimek spíše o krátkodobější pokusy zakotvit v politice. V současnosti se – až na první tři zmíněné – naši narátoři aktivní celostátní politice vyhýbají; a přestože s ní nejsou většinou spokojeni a vstup do ní v různé míře čas od času (zejména příslušníci první skupiny) zvažují, stále jako by jim v tom něco bránilo. Jako by nechtěli riskovat ztrátu svobody a nezávislosti, ale také jako by nechtěli podruhé přejímat tak viditelnou a důsaznou společenskou zodpovědnost, když už si ji tak či onak s sebou nesou již od sametové revoluce.

Jako by jim zkrátka stále více vyhovovalo vystupovat jako strážce (občan) než jako strážný (politik).

Závěrem

Na počátku tohoto výzkumu mě zajímalo, jaký může mít úspěšná snaha o změnu společenských poměrů vliv na životy jednotlivců, kteří ji iniciovali. Sama jsem se přitom původně domnívala, že vliv této zkušenosti – o to významnější, že přišla už na prahu jejich dospělosti – bude patrný zejména v individuální rovině. Jinak řečeno: že někdejší studenti a studentky z listopadu 1989 budou v daleko větší míře zdůrazňovat možnosti, které se jim díky úspěchu sametové revoluce otevřely v osobním životě – ve studiu, profesním uplatnění, cestování a podobně – než ve sféře společenské a veřejné. Přestože v rozhovorech, které jsme s nimi vedli, žádná oblast jejich soukromého života nebyla opomenuta, bylo až překvapivé, jak často naši narátoři a narátorky hovořili o tom, že zkušenost revoluce pro ně v životě znamená téměř až závazek, aby se nadále zajímali o veřejné dění, vyslovovali se

87 Záznam rozhovoru s Jiřím Křečanem, interview vedla Veronika Pehe 20.9.2017 v Praze (tamtéž).

k němu a cítili zodpovědnost za jeho stav. K této zodpovědnosti se přitom hlásili, aniž by sami zastávali pozice, ze kterých by jej mohli přímo ovlivnit.

Tento rozpor je patrný nejen v rozhovorech, které jsme s bývalými studentskými revolucionáři pořídili, ale taktéž v jejich porevoluční (částečně) společné veřejné činnosti. Nejnapadnějším příkladem je tu iniciativa „Děkujeme, odejděte!“: v roce 1999 chtěli výrazněji ovlivnit politickou scénu, když vládnoucí establishment vyzvali k odchodu, ale zároveň se zdráhali předložit konkrétní politický program, který by mohl přinést změnu poměrů, jež kritizovali.

Nejinak tomu bylo i o necelých dvacet let později, když jsme rozhovory nahrávali. Většina našich narátorů a narátorek sice dávala najevo nespokojenost se stavem české politické scény, nicméně současně odmítala jakékoli vlastní politické angažmá, a tím i možnost věci měnit zevnitř. Daleko spíše jim vyhovovalo držet se mimo stranickou politiku a působit v rámci široce pojímané občanské společnosti, k níž se vesměs explicitně hlásili.

Na základě uskutečněných rozhovorů považuji za opodstatněnou hypotézu, že klíčovým inspirátorem těchto postojů, které někdejší studentští revolucionáři většinou dlouhodobě zastávají, byl Václav Havel jakožto určující osobnost sametové revoluce a jeho teze o silné občanské společnosti coby fundamentu politické demokracie. Jestliže však Havel vystupoval pro naše narátory a narátorky (zejména z první skupiny) mnohdy i jako vzor, jak si vysvětlit, že se jej nesnažili následovat v politické dráze, která byla završením jeho občanské angažovanosti z doby komunistického režimu? Sám Havel sice občanskou společnost vyzdvihoval i na úkor politických stran, nicméně sám koneckonců do politiky aktivně vstoupil a setrval v ní třináct let jako prezident, přičemž se musel naučit pohybovat v mantinelech daných stranickým politickým systémem.⁸⁸

Iniciační zážitek revoluce většině našich studentů a studentek na jedné straně dokázal, že usilovat o změnu společenských poměrů má smysl a že kolektivní odhodlání a vynaložená energie se mohou přetavit do historického vítězství. Na druhé straně se před nimi naplno rozevřel prostor osobní svobody, který poskytoval rozmanité možnosti seberealizace. Pocit odpovědnosti za další vývoj věcí obecných, který se v nich s revolucí zrodil, spolu s Havlovým konceptem aktivního občanství nemusel ústít do usilování o moc v politické soutěži, ale mohl se celkem přirozeně vtělit do výkonu občanského povolání, jehož smysl tkví mimo jiné v kultivaci okolního prostředí a jenž díky tomuto přesahu poskytuje vnitřní satisfakci. Naplnění revolučních ideálů a jejich praktické zajištění pak mohli účastníci studentské stávky z listopadu 1989 přenechat spíše svým starším „souputníkům“, zejména nedávným disidentům.

88 Rozbor myšlení a politické dráhy Václava Havla by mohl ukázat, nakolik dilema mezi nepolitickou a „politickou“ politikou bylo přítomné u něj samotného a jak se projevvalo v jeho konkrétních textech, strategiích a postojích, které nacházely odezvu také u někdejších studentských revolucionářů. Sledování této linie by však příliš vybočilo z hlavního tématu tohoto článku.

Když postupem času někdejší autority garantující revoluční ideály začaly z politiky odcházet, před studentskými revolucionáři o to naléhavěji vyvstávala otázka, zda by se neměli sami ucházet o jejich místa. Zároveň se však – alespoň dle dostupných pramenů soudě – začalo proměňovat jejich vnímání společenského vývoje. Zatímco vzpomínky našich narátorů na devadesátá léta prozrazují určité prvky fukuyamovského přesvědčení o konci dějin, o dvacet let později již chápou, že život v demokracii je složitější, než se krátce po revoluci domnívali. Uvědomují si, že demokracie není bez chyb a že ani osobnosti jako Václav Havel jim nedokázaly zcela zabránit.

Bývalí studenti a studentky se tak opět ocitají v situaci, kdy na jedné straně často hovoří o nutnosti havlovské občanské angažovanosti, na straně druhé ale jako by byli s Havlem v rozporu, když se politických funkcí záměrně – až na výjimky – straní. Sami si toto dilema dost možná uvědomují a nacházejí pomyslnou třetí cestu v o to silnější realizaci skrze své povolání. Téměř se nabízí interpretovat tento jejich přístup jako novou variaci na nepolitickou politiku v demokratickém režimu.

Z našich rozhovorů lze vyvodit nakonec ještě pravděpodobný vysvětlující závěr, že se ve studentech a studentkách z roku 1989 mísí dvojí zodpovědnost: zodpovědnost revoluční jakožto někdejších studentských aktivistů, iniciátorů změny starého režimu, a zodpovědnost občanská jako spolutvůrců nového režimu, která se formovala pod intelektuálním vlivem Václava Havla. A tato dvojí morálně-politická zkušenost je pro ně natolik silná, že již nechtějí do třetice přebírat zodpovědnost za věci veřejné a svůj pocítovaný „závazek vůči společnosti“ naplňují jinak.

V době rozhovorů, které jsme natáčeli v rámci tohoto časosběrného projektu, se naši narátoři a narátorky nacházeli zhruba ve věku Václava Havla, když se stal prezidentem. Jako historička sice nemohu predikovat, jakou cestou se v budoucnu vydají a zda si uchovají svou distanci od světa (velké) politiky, anebo je naopak příští události vtáhnou do jejích turbulencí. Jisté však je, že spolu s výzkumným týmem máme ambici jejich životní dráhy i napotřetí – po dalších patnácti či dvaceti letech – zaznamenat.

Studie vznikla v rámci řešení projektu Grantové agentury ČR 410/17-14167S „Studentská generace roku 1989 v časosběrné perspektivě: Životopisná interviews po dvaceti letech (2017–2019)“.

Degenerace homosexuálního fantazmatu v československé „normalizační“ kinematografii

Od „Labakana“ Václava Kršky (1956)

ke „Klukům z bronzu“ Stanislava Strnada (1980)*

Karol Szymański

Místo, jež zaujímá jedna epocha v dějinném procesu, je třeba důrazněji určovat z analýzy jejích neklamných povrchových projevů než ze soudů epochy o sobě samé. (...)

Povrchové projevy díky své neuvědomělosti uchovávají bezprostřední přístup k základnímu procesu stávajícího.

Siegfried Kracauer¹

Přestože jakákoliv forma přímé prezentace homosexuality a homosexuálů ve filmu byla v dobách komunismu nepředstavitelná a nemožná, jak to správně konstatoval Robin Griffiths ve vztahu k Československu, právě tuto zemi bychom přeci jen

* Poněkud delší polská verze této statě vyšla s názvem „Degeneracja fantazmatu homoseksualnego w znormalizowanej kinematografii czechosłowackiej: Od *Krawca i księcia* Václava Kršky (1956) do *Chłopaków z brązu* Stanislava Strnada“ v časopise *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, roč. 52, č. 2 (2017), s. 79–146. Text byl původně určen pro *Soudobé dějiny* s předpokladem pozdější či paralelní publikace v uvedeném polském časopise, v přípravě jeho české publikace však nastala delší prodleva.

1 KRACAUER, Siegfried: *Ornament masy*. In: TÝŽ: *Ornament masy: Eseje*. Z němčiny přeložil Milan Váňa. Praha, Academia 2008, s. 66.

do jisté míry mohli v rámci východního bloku považovat za výjimku.² Mimo jiné zde totiž působili František Čáp, Václav Krška a Petr Weigl – režiséři, kteří neskrývali svou homosexualitu a v jejichž tvorbě lze nalézt – pořád sice pouze příležitostné, ale poměrně výrazné – homosexuální inspirace. Paradoxem přitom zůstává, že prožívali své největší umělecké úspěchy a získávali za své filmy největší uznání nikoliv v čase nějakého uvolňování systému nebo svobody, ale v nejtěžších podmínkách totality: první za Protektorátu Čechy a Morava, druhý v období stalinismu a na konci padesátých let a poslední v éře husákovské „normalizace“.³

Homosexuální fantasmata prezentovaná na obrazovce či na plátně mohou být pro jejich tvůrce a diváky uklidňující a blahodárnou fantazií, vytvářet imaginativní prostor osobní svobody a představovat jediný dostupný nástroj odporu proti despoticke a tísnivé realitě. Přivlastní-li si je však vládnoucí režim, mohou se stát úplným protikladem⁴ – hrůzostrašným produktem zideologizované skutečnosti, děsivým nástrojem manipulace, prostředkem využívaným k dosahování uniformity a zbavení práva na svébytnost v oblasti intimity. Tato různá pojetí se snažím zachytit a ukázat na příkladu dvou děl československé kinematografie: filmů *Labakan* Václava Kršky z roku 1956 a *Kluci z bronzu* Stanislava Strnada z roku 1980. Tyto snímky dělí bezmála čtvrtstoletí, které v československých dějinách představuje celou jednu historickou epochu – poznamenanou nejprve odklonem od stalinismu a „táním“, zpočátku mnohem méně výrazným a pozvolnějším, než tomu bylo v jiných „lidovědemokratických“ zemích, poté vyvrcholením liberalizace a demokratizace během pražského jara 1968, ukončeného vpádem vojsk Varšavské smlouvy, a konečně „konsolidací“ a „normalizací“ komunistického systému za vlády Gustáva Husáka. V historii československé kinematografie toto čtvrtstoletí zahrnuje zejména následující události a trendy: první pokusy o odklon od doktríny a schématu socialistického realismu, hledání nových témat a výrazových prostředků, zejména u tvůrců „generace roku 1956“, a dočasné zablokování těchto snah stranickými funkcionáři na prvním československém filmovém festivalu v Banské Bystrici v únoru 1959; poté erupce a velký, i mezinárodní úspěch československé filmové nové vlny a s počátkem „konsolidace“ a „normalizace“ kinematografie, jež vyústily v popření zisků šedesátých let, posílení stranické kontroly a cenzury, znemožnění činnosti nejvýznamnějších tvůrců nové vlny.

Z perspektivy ohraničené pro potřeby následující studie lze na toto období nahlížet jako na etapu, u jejíž počátku stál film Václava Kršky *Stříbrný vítr* z roku 1954, který byl kvůli odvážným scénám koupajících se nahých gymnazistů zakázán cenzurou a na plátna kin se dostal teprve o dva roky později, a na jejímž konci naopak

2 GRIFFITHS, Robin: Bodies without borders? Queer cinema and sexuality after the fall. In: TÝŽ (ed.): *Queer cinema in Europe*. Bristol – Chicago, Intellect Books – The University of Chicago Press 2008, s. 131.

3 Viz PUTNA, Martin C.: Od Kršky do Trošky: Homosexualita a český film. In: TÝŽ a kol.: *Homosexualita v dějinách české kultury*. Praha, Academia 2013, s. 455 a 459.

4 Viz rozdělení vytvořené na základě literatury v práci Marie Janionové „Projekt krytyki fantazmatycznej“. In: TÁŽ: *Prace wybrane*, sv. 3: *Zło i fantazmaty*. Kraków, Universitas 2001, s. 180.

byly „normalizační“ filmy⁵ ze sedmdesátých a osmdesátých let, jejichž hrdinové nejenže většinou v postelových scénách vystupují oblečení, ale také do vany nebo pod sprchu chodí ve spodním prádle;⁶ mezitím se ovšem – v období „zlatých šedesátých“ – zrodila kinematografie, která (jak v rámci ambiciózních autorských projektů, tak i populární a žánrové produkce) představovala avantgardu světového významu co do zobrazování nahoty a sexuality, včetně mužské, bez prudérnosti. Rozmach filmové svobody v polovině padesátých let⁷ přinesl v období takzvané nové vlny řadu nových pohledů – někdy jemných a lyrických, častěji však satirických, bezohledných a krutých – na „český národ v posteli“. V posteli a pod peřinou odkrývali čeští filmoví tvůrci archetypy lidské existence⁸ a skrze analýzu toho, co je nejvíce intimní, zkoumali kulturně-společenskou a politickou skutečnost. Ideologický tlak po roce 1968 tyto průkopnické a nekonvenční pokusy nicméně překryl nejdříve vlnou žoviálnosti a lidové zábavy,⁹ načež je udusil banálními a prudérními „normalizačními“ a „normalizujícími“ schématy.

Sinusoida zde nastíněného vztahu československého filmu k nahotě a sexualitě v období mezi polovinou padesátých let a přelomem let sedmdesátých a osmdesátých byla funkcí politických, společenských, kulturních a ekonomických podmínek. Manifestací důsledků vlivu těchto podmínek na způsob utváření, prezentace a ideologického využití obrazů *mužské* nahoty a sexuality v československém filmu jsou – na začátku a na konci vymezeného období – dvě zvolená díla: *Labakan* a *Kluci z bronzu*. Nalezneme v nich svědectví nejen regrese, ale rovněž zásadní kvalitativní změny – ve způsobu zobrazování a sexualizace maskulinity, jakož i sublimace a přenosu homosexuálních představ na plátna kin – která se objevila v „normalizované“ československé kinematografii, paradoxně ve srovnání s jejími produkcemi vycházejícími ze stylu doby stalinismu a socialistického realismu.

Labakan se v tomto kontextu v rámci Krškovy tvorby jeví jako další, i když s ohledem na množství a intenzitu „mužského náboje“ výjimečné, zhmotnění autorských

5 Podle klasifikace Jaromíra Blažejovského, který v produkci československé kinematografie z let 1969–1989 rozlišuje tři úrovně: „filmy normalizačního období“, mezi kterými nalezneme mimo jiné „normalizační filmy“ (jež byly, ať už explicitně, nebo implicitně, nositeli „normalizační“ ideologie), a opět mezi nimi také „normalizující filmy“ (které vytvářely tvrdé jádro propagandy). (Viz BLAŽEJOVSKÝ, Jaromír: Normalizační film: In: *Cinepur*, č. 21 (2002), s. 8.)

6 Například ve Strnadově filmu *Můj brácha má prima bráchu* (1975) nebo v *Bloudění orientálního běžce* (1986) Júlia Matuly, které jsou pro nás o to zajímavější, že se jejich příběh – podobně jako v případě *Kluků z bronzu* – odehrává v období příprav na spartakiádu. Pomineme-li výjimky, jakými byly za „normalizace“ snímky Věry Chytilové nebo Juraje Herze, trval tento stav „pruderie“ a asexualitě – hovoříme-li o mužské nahotě – přinejmenším do natočení filmu Víta Olmera *Bony a klid* (1987).

7 Ten navazoval, podobně jako i v jiných oblastech rodící se soudobé kultury, na domácí meziválečné umělecké úspěchy: pokud jde o ženskou nahotu, byla to např. *Extáze* Gustava Machatého, u nahoty mužské např. Čápovo a Krškovo *Ohnivě léto*.

8 DUDA, Marek – FORMÁNKOVÁ, Barbora: Český národ v posteli. In: *Cinepur*, č. 22 (2002), s. 24.

9 Tamtéž, s. 25.

homosexuálních fantasií, na které – vzhledem k jejich únikovému charakteru – můžeme spolu s Michelem Foucaultem nahlížet jako na druh obrany proti represivním kulturním praktikám a společenským procesům.¹⁰ *Kluci z bronzu* naproti tomu odráží degeneraci tohoto typu fantazmatu v podmínkách „normalizované“ komunistické diktatury. A co víc, odhalují, že homosexuální imaginárium – přivlastněné, zmanipulované a do jisté míry využitě ve prospěch vládní moci (zejména prostřednictvím veřejných a masových prezentací při popření jeho původu a kontextů) – přestává být únikem a útočištěm (a tím spíše způsobem protestu) a stává se součástí represivní skutečnosti, sloužící utlačovacím procesům a systémovým „normalizačním“ praktikám.

Režisér Václav Krška

Václav Krška (1900–1969) je jednou z nejvýznamnějších a nejzajímavějších, ale také nejkontroverznějších postav českého filmu uplynulého století. Čtyři desítky let od narození prožil v magické jihočeské krajině, v rodném městě Písku a vsi Heřmaně.¹¹ Od raných let se věnoval literatuře a divadlu; po svém literárním debutu v roce 1916 vydal mimo jiné sedm novel, dvě dramata, sbírky sloupků a fejetonů, básně a další texty.¹² Téhož roku započal také své působení u divadla, které bylo nejintenzivnější a obdařené největšími úspěchy v letech 1920 až 1937, kdy vedl Kroužek divadelních ochotníků „Heyduk“ v Heřmaně. Krška jej sám založil, nejčastěji režíroval jeho inscenace a objevoval se také v hlavních rolích.

V roce 1939 Krška debutoval u filmu jako autor scénáře na námět vlastní novely a spolurežisér filmu *Ohnivě léto*. Po jeho uměleckém i komerčním úspěchu se následujícího roku přestěhoval nastálo do Prahy, nemohl však (především kvůli táhnoucím se soudním procesům, které byly proti němu vedeny za „smilstvo proti přírodě“)¹³ uskutečnit další své režisérské projekty – a to až do roku 1944, kdy společně s Jiřím Slavíčkem natočili dobrodružný, lehce nostalgický film pro mládež *Kluci na řece*. Od té doby se již cele věnoval filmu a vzdal se veškeré práce pro divadlo a literární tvorby (kromě psaní scénářů k vlastním filmům).¹⁴

Na konci období protektorátu a v prvních poválečných letech natočil Krška – již samostatně – nejprve poetický film *Řeka čaruje* (1945), později životopisný snímek o houslistovi a skladateli Josefu Slavíkovi s názvem *Housle a sen* (1946) a temné společensko-psychologické drama s tajuplným podtextem *Až se vrátíš...* (1947). Po komunistickém převratu v únoru 1948 se naopak Krška stal specialistou na doposud filmovými tvůrci spíše opomíjené, avšak soudobým potřebám kulturní politiky

10 Viz KOCHANOWSKI, Jacek: *Fantazmat zróżnicowany: Socjologiczne studium przemian tożsamości gejów*. Kraków, Universitas 2004, s. 218.

11 Viz ČERNÝ, Jiří: *Intimní divadlo Václava Kršky*. České Budějovice, Jih 1998, s. 5 n. a 11.

12 *Tamtéž*, s. 14.

13 Tyto procesy proti Krškovi se odehrávaly v letech 1934, 1939 a 1943 (viz NOZAR, Lukáš: *Momenty života a díla Václava Kršky do roku 1945*. In: PUTNA, M. C. a kol.: *Homosexualita v dějinách české kultury*, s. 395 – viz pozn. 3).

14 ČERNÝ, J.: *Intimní divadlo Václava Kršky*, s. 46.

Režisér Václav Krška (1900–1969)
na snímku z roku 1930 (repro
www.wikipedia.cs)

poplatné a dobově vysoce ceněné¹⁵ historické fresky (*Revoluční rok 1848–1949*) a životopisná dramata, v nichž sledoval osudy velkých umělců a vynálezců 19. století: *Posel úsvitu* (o Josefu Božkovi, 1950), *Mikoláš Aleš* (1951), *Mladá léta* (o Zdeňku Jiráskovi, 1952) a *Z mého života* (o Bedřichu Smetanovi, 1955). Kromě toho natočil ještě v letech 1953 a 1954 dva filmy na motivy děl Fráni Šrámka: *Měsíc nad řekou* a *Stříbrný vítr*. Ty na rozdíl od předešlých snímků nereagovaly na politickou a agitační poptávku v prostředí stalinské kultury a staly se díky tomu pro tehdejší publikum „hlasem z jiného světa“, a nadto záležitostí generační sebeidentifikace; pro samotného Kršku pak prostředkem nejosobitější umělecké výpovědi a vrcholnými díly jeho režisérské kariéry.¹⁶

V roce 1956 realizoval Krška v Bulharsku dvě poetické filmové superprodukce – *Legendu o lásce* a *Labakan*. Po návratu do Prahy následovalo filmové zpracování Smetanovy opery *Dalibor*. Konec padesátých let pak znamenal v Krškově tvorbě zá-

sadní změnu tematiky i stylu (do podoby „neiluzivního realismu“):¹⁷ svými tehdejšími filmy *Cesta zpátky* (1958), *Zde jsou lvi* (1958) a *Osení* (1960) se zařadil mezi autory jako Ladislav Helge, Ján Kadár a Elmar Klos, Zbyněk Brynych nebo Vojtěch Jasný, kteří se odkláněli od socialistického realismu, reformovali československou kinematografii a zahájili svými díly proces, který za několik málo let vyústil ve zrození filmové nové vlny. Nejprve však byly tyto tendence na filmové přehlídce v Banské Bystrici zkritizovány a umlčeny; do „exkluzivní“ skupiny zde odsouzených děl patřil i Krškův film *Zde jsou lvi*, který byl vyřazen z distribuce, a sám Krška po několik dalších let (pomineme-li realizaci filmu *Kde řeky mají slunce* z roku 1961) nacházel pracovní uplatnění pouze v dabingu zahraničních filmů. Po návratu k režisérské práci ještě Krška občas zpracovával společenská témata, jak tomu bylo v jedné ze tří novel snímku *Místo v houfu* (1964), v *Komedii s klikou* (1964) a *Dívce s třemi velbloudy* (1967). Nejvýznamnějším rysem jeho tehdejší tvorby je však změna ladění do melancholického a truchlivého tónu a spolu s tím dominance námětů spojených se stárnutím a životním bilancováním – v *Posledních růžích od Casanovy* (1966) a *Jarních vodách* (podle Turgeněvovy novely, 1968), a především ve dvou mistrovských televizních filmech: *Odcházeti s podzimem* (1965) a *Popel* (1969).

15 Viz LAUŠ, Jan: Václav Krška a jeho filmy: Řeky, životopisy a další. In: *Film a Video* [online]. 14.10.2013 [cit. 2019-02-01]. Dostupné z: <http://www.filmavideo.cz/index.php/co-jste-mozna-nevedeli/568-krska>.

16 Viz LUKEŠ, Jan: *Diagnózy času: Český a slovenský poválečný film (1945–2012)*. Praha, Slovart 2013, s. 52.

17 *Tamtéž*, s. 82.

Václav Krška bývá obvykle charakterizován (vedle toho, že dokonale ovládal filmové řemeslo a stal se odborníkem na biograficko-historické filmové črty) jako „básník filmového plátna“, jako pokračovatel, nebo dokonce tvůrce „poetické“ linie československé kinematografie.¹⁸ Objevují se pokusy zaškátulkovat ho, ať už s nálepkou lyrika, představitele ruralismu a vitalismu, naivního senzualisty a idealisty, mistra vizuální poetiky, nebo tvůrce „písní mladosti a lásky“.¹⁹ Krškovým dílům bývá vytýkána sentimentalita, exaltovanost a melodramatičnost, verbální i gestický patos, doslovnost a banalita, přehnaná stylizace a estetizace, užívání hybridních a extrémních výrazových prostředků; zdůrazňuje se, že jeho tvorbě chybí esprit a že je zatěžkána symbolikou literárního původu při současném nedostatku čistě filmových metafor a obrazových ekvivalentů pro autorovy poetické a filozofické koncepty.²⁰

Neméně jeho filmy dráždily svým specifickým sebevědomím a tím, že se objevily v „nesprávné době“ a jako by nebyly „na pořadu dne“; a to nejen tehdy, když – jako tomu bylo v padesátých letech – narušovaly estetické zásady socialistického realismu.²¹ Byl v nich určitý neklid, exkluzivita a bylo těžké je zařadit – opak „akademického chladu“ a „barrandovského praktikismu“.²² Režisér Jan Němec – čelný představitel nové vlny a Krškův žák na pražské Filmové akademii muzických umění i jeho asistent v počátcích tvůrčí dráhy – považoval *Měsíc nad řekou* za první československý film, ve kterém se přímo projevila osobnost režiséra, a samotného Krška za prvního tvůrce v dějinách českého filmu, který si vypracoval individuální styl a stal se přitom předchůdcem modernistického filmu a takových autorů, jako byl Michelangelo Antonioni, především v důkladné a úplné analýze pocitů.²³

Díla Václava Kršky – tohoto poety a lyrika – přesto prozrazují jeho „lví spár“,²⁴ který se projevil zejména v introspektivním charakteru jeho tvorby, kdy vnitřní svět filmových hrdinů sloužil režisérovi jako prostředek nekompromisní mentální

18 Viz DVOŘÁK, Jan: *Poetický svět Václava Kršky: Esej o tvorbě*. Praha, Československý filmový ústav 1989, s. 31.

19 Takový podtitul – *Píseň mládí a lásky* – nese film *Ohnivě léto*.

20 Viz DVOŘÁK, J.: *Poetický svět Václava Kršky*, s. 11, 16, 31, 39 a 45. Jan Žalman považuje Krška za nejtypičtějšího představitele „literárního“ rozměru filmové poetiky, za tvůrce, který ve filmu využíval pouze to, co již dříve objevila literatura (ŽALMAN, Jan: *Umlčený film*. Praha, KMa s.r.o. 2008, s. 157).

21 Viz BARTOVÁ, Hana: *Proměny novinářského diskurzu ve vztahu k vnímání poetického filmu Václava Kršky*. (Bakalářská diplomová práce. Olomouc, Univerzita Palackého 2012, s. 67.) Dobovou Krškovu pozici i způsob, jak byl vnímán, prozrazuje symptomatický detail, že jej všichni oslovovali „pane“, a nikoliv „soudruhu“ (viz LIEHM, Antonín J.: *Ostře sledované filmy: Československá zkušenost*. Praha, Národní filmový archiv 2001, s. 198).

22 DVOŘÁK, J.: *Poetický svět Václava Kršky*, s. 28. Současní kritici oceňují také Krškovy biografické filmy ze 40. a 50. let. Berou přitom v úvahu, že režisér do nich promítl – při zachování konvencí socialistického realismu – osobitou lyriku, symboliku, stylistické prostředky atd. (Viz PTÁČEK, Luboš (ed.): *Panorama českého filmu*. Olomouc, Rubico 2000, s. 318.)

23 V tomto duchu se vyjadřuje Němec např. v dokumentárním seriálu České televize *Zlatá šedesátá* (režie Martin Šulík, 2009); viz také ŠKVORECKÝ, Josef: *Všichni ti bystří mladí muži a ženy: Osobní historie českého filmu*. Praha, Horizont 1991, s. 122; HAMES, Peter: *The Czechoslovak New Wave*. London, Wallflower Press 2005, s. 167.

24 DVOŘÁK, J.: *Poetický svět Václava Kršky*, s. 11.

a emoční analýzy, a rovněž v neustálých pokusech o sladění protikladů. Podle Krškova životopisce Jana Dvořáka se jeho filmy rozvíjejí jakoby ve dvou rovinách, z nichž jedna je reprezentována výraznou akcí, postavami a zápletkami (často konvenčními), je realistická a epická, zatímco druhá naopak zavádí diváka do metaforické skutečnosti, pracuje s imaginací a „myšlenkovou nedořečeností“. Díky tomu jsou jeho díla kombinací psychologismu a dokumentarismu, či přímo naturalisticky vnímané skutečnosti s estetizací, stylizací a symbolismem; jednoduchost a upřímnost v nich byla zobrazována společně s temnými a tajemnými zákoutími lidské duše, lyričnost se pojila s intenzivní erotikou a mladistvým vitalitě s životní deziluzí a zklamáním. Prvky provinčního původu a lidových tradic se v nich objevovaly spolu s uměleckou estetizací a stesk po venkovském prostředí jižních Čech nebránil touze po exotických a imaginárních krajinách.²⁵

Za klíčový pro Krškova díla lze považovat konflikt mezi rozumem a citem, mládím a dospělostí, snůlkovstvím a zodpovědností, idealismem a pragmatismem. Zosobněním všech těchto antinomií jsou potom citliví, prvoplánově nevyhranění, „specificky druhoví“²⁶ a nejčastěji mladí muži, kteří se vymykají společenským vztahům a konvencím a jsou podrobováni zkouškám charakteru i snahám o jejich násilné zařazení do společensky akceptovaných pozic. Dokonalým vtělením takového hrdiny se stal gymnazista Jan Ratkin z filmu *Stříbrný vítr*, jehož boj se školou a rodinou jakožto reprezentanty společenských konvencí se stal bojem o nezávislost a právo na lásku.²⁷ Ideální hereckou a mužskou inkarnací Ratkina se potom stal Eduard Cupák – „věčný chlapec“, legenda pražské homosexuální komunity.²⁸ Krškova spolupráce s Cupákem, započatá v *Mladých létech* a vrcholící *Stříbrným větrem* a později *Labakanem*, byla pro oba tvůrce zlomová, přičemž pro režiséra znamenala úspěšné završení dosavadního hledání dokonalé herecké, typologické konkretizace jeho pojetí mládí, poetičnosti a smyslovosti.²⁹ Krška navíc v Cupákovi našel nejen svého herce, ale i typ muže, který mohl představovat generační vzor, přestože byl protikladem ideologických nároků doby³⁰ a obecně také standardů československého „lidovědemokratického“ filmu.

25 *Tamtéž*, s. 10 a 52.

26 Výraz *swoiście gatunkowi* použil Grzegorz Piotrowski ve stati „Podwójny świat: Uwagi o narracji i tożsamości w tekstach homoseksualnych Jarosława Iwaszkiewicza“ (in: TÝŻ: *Pre-teksty: Myśli czytelnika i widza*. Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek 2007, s. 19). Sám Krška tvrdil: „to jsem měl vždycky rád, ta podivná prostředí a podivné lidi“ (viz LIEHM, A. J.: *Ostře sledované filmy*, s. 197, zvýraznil autor).

27 Viz PTÁČEK, L. (ed.): *Panorama českého filmu*, s. 115. Jan Dvořák píše v tomto kontextu o podobnosti *Stříbrného větru* s filmem *Na východ od ráje* Elii Kazana (1954) a postav ztvárněných v těchto filmech Eduardem Cupákem a Jamesem Deanem (DVOŘÁK, J.: *Poetický svět Václava Kršky*, s. 25).

28 Viz PUTNA, M. C.: *Od Kršky do Trošky*, s. 456.

29 DVOŘÁK, J.: *Poetický svět Václava Kršky*, s. 20–25.

30 Viz BARTOVÁ, H.: *Proměny novinářského diskurzu ve vztahu k vnímání poetického filmu Václava Kršky*, s. 67; PŘÁDNÁ, Stanislava: *Poetika postav, typů, (ne)herců*. In: PŘÁDNÁ, Stanislava – ŠKAPOVÁ, Zdena – CIESLAR, Jiří: *Démanty všednosti: Český a slovenský film 60. let. Kapitoly o nové vlně*. Praha, Pražská scéna 2002, s. 152.

Krškovy filmy dráždily tím víc, že se vzhledem k neklidné a „nadměrně“ bohaté stylistice, slučování protikladů, emocionálnímu tónu a konstrukci postavy hlavního hrdiny nedaly jednoduše zaškatulkovat – kořenem toho všeho však mohlo být především nerozpoznání a/nebo nepřijetí jejich homotextuality.³¹

Krška se po celý život (přínejmenším ten dospělý, od počátku třicátých let) se svou homosexualitou neskrýval – Lukáš Nozar používá ve vztahu k němu znamenitého označení: *tajně slavný*.³² A od samého počátku se homosexuální prvky či tematika objevovaly i v jeho tvorbě – jak literární (například v povídkách *Klaris a šedesát věrných* nebo *Dionýsos s růží*), tak i divadelní (například v inscenaci *Nesmírný štít*).³³ Ke slovu se dostaly také v jeho filmovém debutu, který tuto formu převzal v tak sublimované podobě a natolik „hmatatelně“ a sugestivně, že se *Ohnivě léto* stalo na dlouhá desetiletí „nejhomoerotičtější“ českým filmem.³⁴

Hned na počátku je třeba zdůraznit, že v Krškových filmech nevystupují přímo homosexuální postavy, nenajdeme v nich také bezprostřední verbalizaci či otevřenou prezentaci

Polský plakát k filmu Václava Kršky *Stříbrný vítr*. Plakát vytvořil v roce 1957 Wiktor Górka (© Henryk a Aurelia Górkovi, repro Filмотeka Narodowa – Instytut Audiowizualny, Varšava)

- 31 Podle Tomasze Kitlińskiego a Pawła Leszkowicze „vzhledem k tomu, že homosexualita překračuje pravidla heterosexuální formy, je odsouzena k textualizaci. Textualizace označuje textové a vizuální maskování, nutnost fungování v rovině mnohovýznamovosti, dvojznačnost a rovněž nestabilitu v systému významů, zejména ve vztahu k pohlaví a sexualitě. Homosexualita je proto figurou textuálnosti.“ (KITLIŃSKI, Tomasz – LESZKOWICZ, Paweł: Homotekstualność: Homoseksualność i twórczość. In: DĄBROWSKI, Mieczysław – PRUSZCZYŃSKI, Robert (ed.): *Lektury inności: Antologia*. Warszawa, Dom Wydawniczy Elipsa 2007, s. 148.)
- 32 NOZAR, L.: Momenty života a díla Václava Kršky do roku 1945, s. 396 a 402 (viz pozn. 13); viz také ŠKVORECKÝ, J.: *Všichni ti bystrí mladí muži a ženy*, s. 39. Nicméně – jak tvrdil German Ritz – životopisné informace mohou být podnětem, ale nikoliv cílem homosexuálního čtení díla a nepředstavují dostatečný předpoklad k rozhodnutí o existenci homosexuální konstrukce (RITZ, German: Literatura w labiryncie pożądania: Homoseksualność a literatura polska. In: DĄBROWSKI, M. – PRUSZCZYŃSKI, R. (ed.): *Lektury inności*, s. 195).
- 33 Viz NOZAR, L.: Momenty života a díla Václava Kršky do roku 1945, s. 398; TÝŽ: Literát, divadelník a trestanec: Životní osudy Václava Kršky. In: *Dějiny a současnost* [online], roč. 29, č. 12, 2007 [cit. 2019-01-12]. Dostupné z: <http://dejinyasoucasnost.cz/archiv/2007/12/literat-divadelnik-a-trestanec/>; ČERNÝ, J.: *Intimní divadlo Václava Kršky*, s. 36–38.
- 34 PUTNA, M. C.: Od Kršky do Trošky, s. 455.

homosexuality; ústředním motivem většiny jeho filmů jsou více či méně konvenční a tradiční příběhy a objevují se v nich heterosexuální milenecké páry.³⁵ Pozorný divák si však povšimne nejen odvážné prezentace mužského sex-appealu a nahoty, ale také charakteristických scén a symptomatických zápletek, které ukazují téměř přímo a naplno – tedy bez zvláštní sublimace nebo maskování – to, co se v soudobém filmu zdálo nemožné prezentovat, nebo dokonce jen výrazněji naznačovat. Uvedme příklady: Hlavní hrdina *Ohnivého léta* Julio (Václav Sova) obdivuje při společné nahé koupeli v řece tělo Petra (Josef Stadler), ale zjevně s rozpaky nad svými pocity přiznává svému příteli, že by rád byl (heterosexuální?)³⁶ jako on. V *Osení* Lojza (Vít Olmer) přivede svého nejbližšího přítele Zdeňka (Jaroslav Satoranský) po neúspěšném pokusu o sebevraždu do podkrovního svého domu, kde mu připraví nocleh a kde se společně, promočeni deštěm, osušují ručníky; Zdeněk reaguje na milou laskavost přítele a ještě více na jeho nahotu zmateností a „telecímí“ pohledy skrz slzy. Konečně ve filmu *Až se vrátíš...* Vladimír (Václav Voska), který se toulá po Praze po útěku z vězení, si v kavárně vymění významný pohled se starším mužem, který mu nabídne oheň a potom za ním vyjde ven; následný filmový střih nicméně posouvá tuto vedlejší epizodu do pozice, ze které neovlivňuje hlavní dějovou linii příběhu a dovoluje divákovi pouze se domýšlet o dalším kroku tohoto muže (ale také o jeho vztahu s ústřední postavou outsidera).³⁷

Teprve v posledních letech se filmoví odborníci a publicisté začali zabývat homerotickým podtextem a konotacemi některých scén a motivů v Krškových filmech.³⁸ Konstatovali nicméně, že nelze hovořit o jejich plném *queer* charakteru, protože nepřekračovaly dobové konvence a byly spíše naplněny typickou rozporuplností: na jednu stranu se obracely proti tradiční hierarchii pohlaví, zviditelňovaly mužské tělo a podobně, na druhou stranu však potlačovaly korelace mezi erotikou a způsobem, jakým byla maskulinitě věnována pozornost, aby se vyhnuly podezření

35 SKUPA, Lukáš: Všechno je krásné (mezi námi kluky): Queer aspekty filmů Václava Kršky. In: *Cinepur*, č. 71 (2010), s. 20.

36 Viz STUHLÝ, Jaroslav: Milujem to, co ztrácíme... Téma – František Čáp: Ohnivě léto (1939): In: *25fps* [online]. 25.10.2011 [cit. 2018-02-08]. Dostupné z: <http://25fps.cz/2011/ohnive-leto/>.

37 Podobným způsobem – nepřímou, ale svobodně a neskrývaně – uváděl homosexuální postavy a motivy do svých filmů František Čáp. Například ve snímku podle Klostermannova románu *Mlhy na Blatech* (1943) Václav (Vladimír Salač) nalézá jednoznačné zalíbení ve Vojtovi (Rudolf Hrušínský), kterého Václavův otec přijal do služby, přičemž Václavova matka se strachuje, aby pacholek „nezkazil“ jejího syna.

38 Například Ewa Mazierská vidí ve *Stříbrném větru* „první socialistický campový film“ (k pojmu *camp* viz dále) a dodává, že Krška v něm stvořil svébytný romantický žánr, který byl na jedné straně přeplněn specifickou atmosférou hysterie, soustředil se spíše na mužské emoce než na ženské a byl zaměřen na intenzivní přátelství mezi muži (což by mohlo odrážet homosexuální city a potlačené chťiče), a na druhé straně byl charakterizován „dekadentní“ stylizací a přemírou – tyto prvky považuje autorka za konstitutivní pro *queer* estetiku (MAZIERSKÁ, Ewa: *Masculinities in Polish, Czech and Slovak cinema: Black Peters and men of Marble*. New York – Oxford, Berghahn Books 2010, s. 188 a 198).

z homosexuality.³⁹ Možná by se na Krškovu filmovou tvorbu daly aplikovat spíše poznatky týkající se jeho literárního díla:⁴⁰ podstatu „homotextuality“ by tak v Krškových filmech tvořilo „maskování“ a „skryté signály“ – režisér maskoval homosexuální téma a/nebo možné homosexuální interpretace, ale zároveň je nechtěl zakrývat úplně, a proto do svých děl zařazoval určité skryté znaky a signály.

Přitom je třeba mít na paměti, že Krškovy filmy jsou výtvoři předemancipační a předdiskurzivní éry. Jeho díla se za takových okolností obhájí jako „zjevné“ a „zřejmé“ homosexuální konstrukce⁴¹ – realizované do té míry, nakolik to bylo možné v rámci mainstreamové tvorby, nadto v prostředí totalitního systému. Krškova prezentace homosexuality nikdy nebyla „absolutní“ ani návodná nebo podvrtná – vždy byla sublimovaná, stylizovaná, kompromisní a opevněná dvojznačností, ale zároveň za všech okolností přítomná a do filmů vnášená všemi možnými způsoby.⁴² Na všech na Krškova díla můžeme navíc vztáhnout Nozarovu charakteristiku (vyslovenou v souvislosti s filmem *Řeka čaruje*) a spolu s ním prohlásit, že se jednalo o filmy *únikové*⁴³ – nikoliv však v tom smyslu, že by unikaly před některými tématy nebo problémy, ale spíše v užším slova smyslu, že se jednalo o filmy odvádějící od skutečnosti a umožňující únik z reality. V takovém případě lze na Krškovu tvorbu pohlížet jako na realizaci – v dané době a na daném místě – foucaultovského „umění žít“,⁴⁴ které by v podání českého režiséra bylo na jedné straně uplatněním odporu vůči heteronormativnímu a totalitnímu světu, realizovaného sublimovanou hrou s normami, a na druhé straně vytvářením fantazmatu jako prostoru osobní a umělecké svobody. Na jedné straně *pracuje* Krška s tím, co je svázáno se „skutečností“, co je „uvnitř“ a „zde“ – snaží se v kompromisu s daným řádem překračovat normy, využívat konvence ve svůj vlastní prospěch a přenášet do „tohoto světa“ svou homosexuální senzitivitu; na druhé straně skutečně *žije* „venku“ a „tam“⁴⁵ – v „jiném světě“, kde představy, fantazie a sny dovolují bezprostředněji a otevřeněji projevat homosexuální tužby.⁴⁶ V tomto kontextu je třeba Krškovu tvorbu vnímat mimo jiné jako fantazmatickou autobiografii – umělecky uspořádaný produkt uvolnění jeho homosexuálních fantazmat, zaměřený rovněž na jejich sebeuvědomění či osvobození u diváků.⁴⁷

39 SKUPA, L.: Všechno je krásné (mezi námi kluky).

40 Viz NOZAR, L.: Literát, divadelník a trestanec [online].

41 Jako druh výpovědi popsany Germanem Ritzem v práci „Literatura w labiryncie pożądania“, s. 195.

42 NOZAR, L.: Momenty života a díla Václava Kršky do roku 1945, s. 429.

43 Tamtéž, s. 428.

44 Viz KOCHANOWSKI, J.: *Fantazmat zróżnicowany*, s. 219 a 222 (viz pozn. 10).

45 Viz opozice formulované Marií Janionovou ve stati „Projekt krytyki fantazmatycznej“, s. 187 (viz pozn. 4).

46 Viz KOCHANOWSKI, J.: *Fantazmat zróżnicowany*, s. 218–221.

47 JANION, M.: Projekt krytyki fantazmatycznej, s. 172; TÁŽ: Próba teorii fascynacji filmem. In: TÁŽ: *Prace wybrane*, sv. 3, s. 337.

„Labakan“ a Krškovy estetizující inscenace mužské tělesnosti

Fantazmatický a únikový charakter Krškovy tvorby dospěl ke specifickému ztvárnění ve dvou filmech realizovaných v konvencích pohádky – navíc pohádky exotické – která má ze své podstaty iracionální, únikový a kompenzační charakter. Řeč je o výpravných dílech z roku 1956 natočených ve spolupráci s Bulharskem a v tamních exteriérech: *Legendě o lásce* a *Labakanovi*, které byly vůbec prvními filmovými koprodukcemi československé kinematografie po druhé světové válce.⁴⁸

Obě díla po premiéře negativně přijala československá filmová kritika, která spatřovala nedostatek v jejich údajně přehnaném důrazu na vizuální atraktivitu a také ve výrazném, osobitém stylu režiséra – „krškismu“, vůči němuž se vymezovala přinejmenším již od premiéry *Měsíce nad řekou*.⁴⁹ Kritizována byla zvláště *Legenda o lásce*, v níž – jak tvrdilo *Rudé právo* – ostentativnost a křiklavost uměleckých prostředků („pompézní, nadutý režisérismus“) potlačila ideovou výpověď a prostotu literární předlohy,⁵⁰ již byla divadelní hra z pera tureckého spisovatele a romantického komunisty Nazima Hikmeta. U československých diváků však oba filmy slavily velký úspěch: *Labakan* do konce roku 1995 zhlédly dva miliony 102 tisíce 800 diváků a *Legendu o lásce* jeden milion 969 tisíc 388 diváků; *Labakan* se tak stal jedním z nejnavštěvovanějších Krškových filmů.⁵¹

Po letech se oběma filmům dostalo rehabilitace a dnes jsou obvykle řazeny, spolu s dalšími Krškovými snímky *Stříbrný vítr* a *Měsíc nad řekou*, mezi přední díla české kinematografie padesátých let.⁵² Antonín a Mira Liehmovi v nich spatřovali – možná méně to platí v kontextu tehdejší československé produkce, ale tím spíše pro kinematografii bulharskou – první příznaky odklonu od Ždanovovy doktríny v poststalinické kulturní politice. Krška vnesl do „lidovědemokratické“ kinematografie prvky krásna, poetičnosti a lyrismu, jeho záměrem bylo diváka spíše zaujmout a pobavit než jej vychovávat.⁵³ Podle Liehmových byla skutečnost, že se v letech 1956 a 1957 na plátnech kin postupně objevovaly Krškovy filmy – jmenovitě *Stříbrný vítr* (jehož opožděná premiéra se konala v listopadu 1956), *Labakan* (v květnu 1957) a *Legenda*

48 Viz SKOPAL, Pavel: *Filmová kultura severního trojúhelníku: Filmy, kina a diváci českých zemí, NDR a Polska 1945–1970*. Brno, Host 2014, s. 29 n.

49 Viz LIEHM, A. J.: *Ostře sledované filmy*, s. 197 (viz pozn. 21).

50 *Tamtéž*. Dále srv. SKOPAL, Pavel: Svoboda pod dohledem: Zahájení koprodukčního modelu výroby v kinematografiích socialistických zemí na příkladu Barrandova (1954 až 1960). In: TÝŽ (ed.): *Naplánovaná kinematografie: Český filmový průmysl 1945 až 1960*. Praha, Academia 2013, s. 118.

51 Viz BŘEZINA, Václav: *Lexikon českého filmu: 2000 filmů 1930–1996*. Praha, Filmové nakladatelství Cinema 1996, s. 197 a 201.

52 Viz např. PTÁČEK, L. (ed.): *Panorama českého filmu*, s. 318 (viz pozn. 22).

53 LIEHM, Mira – LIEHM, Antonín J.: *The most important art: Eastern European film after 1945*. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press 1977, s. 138. Liehmovi zároveň upozorňují na „statickou kompozici“ a „vulgární odstíny“ v Krškových pohádkách a tvrdí, že nijak výrazně nevyčnívaly nad průměr československé filmové produkce své doby.

Davová scéna z filmu Václava Kršky Labakan (všechny filmové záběry reprodukovány v tomto textu jsou screenshoty z filmů dostupných na Youtube nebo na DVD, vydaných Filmexportem Home Video – North Video)

o lásce (v srpnu 1957) – dokladem toho, že československá kinematografie vkročila do nové etapy své existence a otevřely se před ní nové perspektivy.⁵⁴

Labakan vznikl na motivy jedné z dodnes velmi populárních a často filmově zpracovávaných pohádek německého romantického spisovatele Wilhelma Hauffa (1802–1827), která nese název *Das Märchen vom falschen Prinzen*.⁵⁵ Za rozhodnutím učinit námětem prestižního československo-bulharského koprodukčního projektu orientální pohádku mohl stát mimo jiné ohromný úspěch, který si v Německé demokratické republice získala adaptace jiné Hauffovy pohádky – *Die Geschichte vom kleinen Muck* (1953) režiséra Wolfganga Staudteho, líčící příhody malého chlapce Mucka, tam zhlédlo na třináct milionů diváků!⁵⁶ Ukázalo se tak, že filmová pohádka – pokud v sobě spojuje dobrodružný děj s exotickým prostředím, přidají-li se k tomu prvky komična a využije-li se plně potenciál barevného filmu – se stává

⁵⁴ *Tamtéž*, s. 111.

⁵⁵ Na Barrandově byla tato pohádka zfilmována ještě jednou, v roce 1984 v západoněmecké koprodukci. *Falešný princ* Dušana Rapoše však působí, zvláště ve srovnání s Krškovým dílem, jako nudný film zcela bez rafinovanosti a sex-appealu, nadto s prkenným ztvárněním dvou hlavních postav – Labakana a prince Omara (hráli je Jugoslávci Svetislav Gončić a Dušan Vojnović).

⁵⁶ Viz SHEN, Qinna: *The politics of magic: DEFA fairy-tale films*. Chicago, Wayne State University Press 2015, s. 3 n.

Polský plakát k filmu Václava Kršky Labakan. Plakát vytvořil v roce 1958 Wojciech Fangor (© Magdalena Fangořová, repro Filмотека Narodowa – Instytut Audiowizualny, Varšava)

znamením má být rodová emírská dýka. Labakan Omarovi v noci dýku ukradne a sám se dostaví na místo setkání s emírem, který jej přijme jako syna. Skutečný princ je naproti tomu po svém příjezdu ke dvoru považován za uzurpátora – podvodného krejčovského tovaryše – a je uvržen do vězení. Pouze jeho matka neuvěří, že Labakan je její skutečný syn, a lstí donutí emíra, aby mladíky podrobil zkoušce. Mají zhotovit korunovační roucho, což se samozřejmě podaří pouze Labakanovi, nikoliv pro válku a vládnutí vychovanému Omarovi. Tento důkaz se však emírovi nezdá dostatečně průkazný, a proto mladíky podrobí další zkoušce: tentokrát mají vybírat mezi dvěma kouzelnými skříňkami. Labakan zvolí tu, na níž je napsáno „štěstí a bohatství“, Omar skříňku s nápisem „čest a statečnost“. V první je ukryta jehla s nůžkami, ve druhé koruna – tímto způsobem se s konečnou platností ukáže, kdo je pravým synem emíra. Dav se Labakanovi vysmívá a lynčuje ho, zatímco on se obává vězení a kata. Naštěstí v té chvíli se krejčík... budí ze sna – nadobro vyléčený z nesmyslných přání a touhy po panském životě. Společně s krejčovou Fatmou (Jana Rybářová), která je do něj zamilovaná, a nezletilým kamarádem Alim (Aleš Košnar) vychází Labakan do ulic města vítat navracejícího se prince Omara.

atraktivní nejen pro dětskou, ale i pro širší, dospělou diváckou obec,⁵⁷ která po období pustu socialistického realismu prahla po okázalé, zábavné podívané. Krška se zatím chopil *Pohádky o falešném princ*i, aby vytvořil vlastní příběh – využil Hauffovu orientální pohádku jako prostředek osobité autorské výpovědi a osnovu pro ztvárnění individuálních fantazií.

Titulním hrdinou *Labakana* je lenivý krejčovský tovaryš s hlavou v oblacích (Eduard Cupák), který pohrdá obyčejným životem a prostými lidmi a touží po velkopanském životě, bohatství a přepychu. Jednoho dne si Labakan vyzkouší překrásný oděv ušitý na zakázku pro emíra, zálibně se v něm prohlíží v zrcadle, a když potom s uspokojením zjistí, že se mu lidé na ulici ponížene klanějí, jako by byl pán, rozhodne se chopit nabízené příležitosti, ukrást šaty a uprchnout z města. Na cestě potkává mládence, který se ukáže být princem Omarem (Karel Fiala), jenž byl vychováván v exilu, neboť podle věštby mu hrozila záhuba, kdyby vyrůstal na dvoře svých rodičů, a který se nyní inkognito navrácí domů. Jeho poznávacím

57 Viz SKOPAL, P.: *Filmová kultura severního trojúhelníku*, s. 203.

Davová scéna z filmu Labakan

Labakana můžeme podrobit „dvojímu výkladu“ a číst jej na různých úrovních. Již na úrovni příběhu v něm lze spatřovat rozpornost (anticipující poznatky současných genderových studií), která tkví ve zpochybnění stability, jednoznačnosti a samozřejmosti individuální identity. *Labakan* se může stát Omarem, Omar může být *Labakanem* – stačí pouze vyměnit šaty. V tomto ohledu můžeme zajít ještě dále a vnímat labilitu a performativnost *Labakanovy* identity jako parafrázi proměnlivosti a performativního charakteru jeho sexuální identity – zvláště zaměříme-li svou pozornost na láskyplný vztah pojící hrdinu s Alim a evidentní *hassliebe* s Fatmou či výraznou „chemii“ mezi ním a Omarem (jako možný odraz přitažlivosti mezi Cupákem a Fialou).

Labakan nadto polemizuje se starou lidovou moudrostí, že „šaty dělají člověka“. To se samozřejmě v *Krškově* pohádce děje – a jde tu nejen o mezilidské vztahy a společenské poměry, v jejichž rámci přece (ve shodě s jinou lidovou moudrostí) „jak tě vidí, tak tě malují“. *Labakan* se v převleku chce prezentovat jako pán, být tak přijímán ostatními, ale to není vše – rituál převleku má pro něj také hluboký vnitřní iniciační a transgresivní rozměr: změna identity se mu především stává prostředkem realizace přání být pánem svého osudu. *Labakan* touží překročit stín své skromné a nezajímavé existence, chápe se šance na otevření nových obzorů a chce vystoupit ze škatulky diktované společenskou situací.⁵⁸ Tímto způsobem *Krškův*

58 Charakteristické scény převlékání šatu, rituály oblékání (a svlékání), motiv snění o lepším oděvu a všechny s tím spojené paralely plní podobnou funkci také v jiných *Krškových* filmech. Například ve filmu *Řeka čaruje* hlavní hrdina Leopold Kohák, stárnoucí v nešťastném

Josef Stadler (vlevo) jako Petr a Václav Sova jako Julio ve filmu Václava Kršky *Ohnivě léto*

příběh na jedné straně splňuje požadavky soudobé ideologie, když demonstruje nadřazenost malého, prostého člověka práce nad prázdnou existencí potentáta, na druhé straně se vymyká standardním třídním interpretacím a přisuzuje plebejci neočekávanou hloubku myšlení, úroveň a duchaplnost, když se ukazuje, že Labakan může svou „šlechtickostí“ převyšovat šlechtice krve.⁵⁹

„Orientální pohádková komedie“ v sobě skrývá – podobně jako nějaký bildungsroman – ten nejzávažnější i „konečný“ příběh o hledání místa v životě a boji o individuální pojetí „šťěstí a bohatství“. Film to všechno pravdivě představuje v krajíně snění či fantazie, aby tak učinil zadost konvencím vyplývajícím z žánrové příslušnosti, avšak

nezastavuje se přitom u hodnocení Labakanova snového toužení jako plochého snůlkovství, a tím spíš z něj nevyvozuje moralizující příběh dozrávání k přijetí šedivé skutečnosti. Důsledky Labakanova snu o tom, že by měl udělat něco se svým životem, se jeví jako zcela reálné a „drsné“. Niterně závažný tón *Labakana* vypovídá o tom, že pro hlavního hrdinu je to hra o všechno, že tu jde – jako v dramatickém iniciačním příběhu – o jeho existenciální bytí, či nebytí. Konečné probuzení znamená nejen to, že sny jsou iluzorní, ale rovněž to, že překročení vlastní existence je nemožné. Labakan se paradoxně jeví jako tragická postava uvězněná mezi tím, kým je, a tím, kým by chtěl a mohl být.

Také fantazmaticčnost *Labakana* ukazuje svou dvojí tvář, dva doplňující se aspekty. Na jednu stranu představuje pro Labakana sen o emířském životě (podobně jako pro Kršku natáčení tohoto snímku v ponurých padesátých letech) způsob, jak si zpestřit život a uniknout přízemním faktům každodenní existence. Oba, krejčí díky snu a režisér díky tvůrčí filmové představivosti, se mohou ocitnout v jiném, lepším a krásnějším světě, ve kterém mohou bez překážek, svobodně realizovat své únikové touhy a prožívat zajímavější a intenzivnější životy. Na druhou stranu lze na fantazma vtělené jak do Labakanova snu, tak do Krškova filmu o něm

manželství a nenacházející uspokojení v práci, zázračně omládne a začíná nový život, poté co absolvuje nahý koupel v Sázavě a převlékne se do hadrů tuláka, kterého potkává u řeky. Anebo když se Fredy z filmu *Cesta zpátky* prochází před plánovanou loupeží po Praze, zastavuje se před výlohou obchodu a pozoruje luxusní obleky s kravatami, přičemž sní o lepším, pro něj nedosažitelném životě.

59 Viz ČERNÝ, Jiří: *Eduard Cupák*. Praha, Brána 1998, s. 55.

nahlížet jako na „druh vzpoury“ proti neuspokojivé a z jejich hlediska neakceptovatelné skutečnosti,⁶⁰ ba co více – jako na formu vedení aktivní války s „tímto světem“ prostřednictvím vytváření „jiných světů“ a v jejich rámci prostřednictvím projektování jiných podob sebe sama, jiného způsobu vlastní existence. Jacek Kochanowski považuje takové strategie za významné v případě homosexuálních tužeb, které nelze v reálném světě realizovat ani projevovat.⁶¹

Krška při ztvárnění a adaptaci fiktivního příběhu Hauffovy pohádky obratně a kreativně využil všechny prostředky, které German Ritz po letech definoval (v souvislosti s literárními texty)

jako charakteristické pro poetiku nevyřčené homosexuální touhy.⁶² V *Labakanovi* nacházíme navíc již vzpomenuté procesy týkající se identity, spojené především s narušením její jednoznačnosti a s její difuzí a projevující se multiplikací (duplikací) hrdinů, zdvojováním (skrže výměnu rolí) a předstíráním prožitého; v *Labakanově* snu nalezneme také Ritzem zmiňované znásobení či zmnožení světa (reálný svět se proměňuje ve svět onirický), zástupné děje a rovněž děj, který se nakonec ukáže být „nedějem“. Tyto charakteristiky umožňují pohlížet na Krškovu dílo jako na naplněné homosexuální fantazma, realizované v poetice nevyslovitelné touhy.

Formu *Labakana*, podobně jako jeho sesterského filmu *Legenda o lásce*, charakterizuje „zbytnělá“ výrazovost a vizuální atraktivita, neboli (svého času haněný) estetismus. Krška vytváří (mimo jiné společně se svým stálým spolupracovníkem, kameramanem Ferdinandem Pečenkou) neskutečný, pohádkový svět, jakoby orientální, plný přepychu a krásy. Při natáčení davových scén byly využity zástupy komparzistů. Kostýmy na emírově dvoře jsou propracované a honosné, ale i prostý lid je oděn odpovídajícím způsobem, pěkně a barevně. Palácové sály a zahrady jsou okázalé, luxusní a zařízené s pompou, ani interiérum krejčovské dílny či krčmy však nechybí nápaditost, vkus a výstavnost. Impozantní přírodní kulisu sluncem rozzářeného pobřeží i hor či malebných uliček a hradeb starého města zajistil bulharský Nesebar, ležící na skalnatém poloostrově v Černém moři, který je zapsán na Seznamu světového kulturního dědictví UNESCO.

Eduard Cupák (vlevo) jako student Jan Rátkin s Ladislavem Trojanem ve filmu Václava Kršky *Stříbrný vítr*

60 Srv. KOCHANOWSKI, J.: *Fantazmat zróżnicowany*, s. 218–221 (viz pozn. 10); JAGIELSKI, Sebastian: *Maskarady męskości: Pragnienie homospołeczne w polskim kinie fabularnym*. Kraków, Universitas 2013, s. 154.

61 KOCHANOWSKI, J.: *Fantazmat zróżnicowany*, s. 218 n.

62 RITZ, G.: *Literatura w labiryncie pożądania*, s. 197 (viz pozn. 32).

To vše působí dohromady úžasně na barevném filmovém materiálu – *Labakan* je efektní, monumentální a honosné dílo. Jeho styl lze označit za „příliš nápadný“ a manýristický, plný okázalosti a pompéznosti, často oslňující, přestylizovaný a extravagantní; charakterizuje jej jistá vyumělkovanost, teatrálnost a možná i přehnaně aristokratické způsoby, gesta a ceremonie. Výčet uvedených charakteristik přímo dokonale svádí k tomu, aby byl Krškovi přisouzen pohled z pozice stylu *camp*; to by však „paracampový“ styl *Labakana* – v protikladu ke *campu*⁶³ – nesměl postrádat smysl pro ironii a humor (jeho styl je spíše diskrétní, vážný a povznesený), a především by musel celkově zastiňovat obsah, být důležitější než samotný příběh. Právě proto se zdá vhodnější ztotožnit Krškovu pohádku s žánry *glamour* a *splendour*, jejichž prvky jsou obecně spojovány s *queer* stylistikou.⁶⁴ Tak, či onak, jak uvedené formálně-stylistické prvky charakteristické pro *camp*, tak i se stylem *glamour* spojená rafinovanost, dojem luxusu, vznešenost, vizuální okázalost a smyslovost *Labakana* mohou být považovány za typické znaky estetiky odrážející Krškovu homosexuální senzitivitu. Celý vymyšlený orientální svět *Labakana*, který se ve srovnání se skutečností zdá zcela „nereálný“ a „falešný“, má svou „hodnotu v něčem jiném: v projevení fantazmatického života“ svého režiséra.⁶⁵

Avšak rudimentární, literárně pojednaný a z Hauffovy pohádky odvozený didaktický a konvenční smysl *Labakana* si zachovává svou platnost v omezené míře nejen proto, že Krška rozvíjí na jeho základě (v souladu s Hauffovým příběhem, nebo dokonce v protikladu k němu) existenciální a transgresivní historii překračování hranic vlastního společenského postavení a dobývání štěstí prostřednictvím změny identity, a nejen proto, že jej (při zachování žánrových konvencí pohádky) obdařil formou plnou *queer* rafinovanosti a manýrismu. Zachovává si omezenou platnost především proto, že pro Krškova díla je charakteristické a prvořadé cosi, co German Ritz popsal jako „komplex tělesnosti“⁶⁶ – skutečným předmětem zájmu a smyslem filmu je (všude) přítomnost mužského těla a jeho specifické zobrazení. Orientální pohádka se stává nástrojem nazírání na odhalená mužská těla⁶⁷ a příběh slouží jako záminka pro aranžování situací, v nichž se tato těla stávají objekty zvýšené pozornosti. Pohádkovou a „orientální“ (podobně jako každou jinou výraznou, například mytologicko-symbolickou či expresionistickou) stylizaci lze vnímat jako způsob,

63 Srv. SONTAGOVÁ, Susan: Poznámky o fenoménu camp. In: *Labyrint revue*, č. 7–8 (2000), s. 80–86.

64 Viz JAGIELSKI, S.: *Maskarady męskości*, s. 86.

65 JANION, M.: Projekt krytyki fantazmatycznej, s. 172 (viz pozn. 4).

66 Srv. RITZ, G.: *Literatura w labiryncie pożądania*, s. 196.

67 Podle klasifikace Kennetha Clarka a Johna Bergera odhalená těla nejsou pouze *naked*, ale také *nude*. Rozdíl spočívá ve způsobu, jakým je nahota nazírána a filmována: *to be naked* je prostě být bez šatů, zatímco *to be nude* je být viděn nahý jinými, jak je to vlastní umělecké formě zobrazení. (CLARK, Kenneth: *Akt: Studium idealnej formy*. Warszawa, Wydawnictwo Artystyczne i Filmowe – Wydawnictwo Naukowe PWN 1998, s. 9; BERGER, John: *Ways of seeing*. London, Penguin Books 1972 – reprodukováno podle: LEHMANN, Peter: *Running scared: Masculinity and the representation of the male body*. Detroit, Wayne State University Press 2007, s. 21.)

Apostol Karamičev jako chudý malíř Ferchad ve filmu Václava Kršky Legenda o lásce

jak zmírnit, či dokonce relativizovat homosexuální podtexty;⁶⁸ nicméně nadbytek polonahých mužů v komparzu, který není motivován potřebami příběhu, umožňuje „explozi nenormativních významů“⁶⁹ a iniciuje hlubší, od konvence odlišný výklad jak *Labakana*, tak *Legendy o lásce*. Podle Ritze totiž „komplex tělesnosti“ v takové formě, jako se vyskytuje například v Krškově pohádce – kdy se rodí „absolutní kvalita tělesnosti“, vyznačující se především krásou, estetizací a „nezaujatostí“ – je rozpoznávacím znamením toho, že obraz těla je homosexuální a jeho podoba je vytvářena skrze homosexuální nazírání a logiku touhy.⁷⁰

Takto pojmávaný „komplex tělesnosti“ ovšem nacházíme i v řadě dalších Krškových děl. Zatímco v pohádkách se objevuje a je prezentován v kulisách přestylizovaného a exotického Orientu, nejčastěji představuje fantazmatické jeviště pro přehlídku

68 Viz PIOTROWSKI, G.: *Podwójny świat*, s. 16 (viz pozn. 26).

69 JAGIELSKI, M.: *Maskarady męskości*, s. 47.

70 RITZ, G.: *Literatura w labiryncie pożądania*, s. 196 n. Že tomu tak nemusí být vždy – a to ani za shodných výchozích podmínek – dokládá o třináct let později natočený film režiséra Rangela Valčanova *Ezop*, opět v československo-bulharské koprodukcii. Přestože i zde nalezneme, podobně jako v Krškově díle, exotickou jižní krajinu (ostrov Samos), výraznou stylizaci (historickou – do období antiky), jistou volnost mravů a v rámci příběhu i samotného zpracování řadu záminek pro prezentaci (především) mužské nahoty, obejde se tento snímek bez jakékoli erotizace ve způsobu zachycení mužského těla. Nadto je symptomatický (porovnáme-li data vzniku obou snímků: 1956 a 1969) zcela odlišný způsob, jakým se poukazuje na soudobou realitu: u Kršky je to způsob únikový a zároveň subverzní, u Valčanova se naopak jedná o aluzi využívající symboly, narážky a „ezopskou mluvu“.

mužských těl jihočeská krajina – za letního slunečného dne, s řekou a bujnou přírodou. Takovéto přírodní scenerie a příroda vůbec vytvářely typické pozadí lyrických vyznání, milostných vzplanutí a erotického napětí pro řadu děl československé kinematografie (například předválečné drama *Řeka* Josefa Rovenského, slavnou *Extázi* Gustava Machatého nebo později v šedesátých letech *Romanci pro křídlovku* Otakara Vávry).⁷¹ Pro Krškovu tvorbu je přitom klíčový motiv řeky, jak v konkrétním slova smyslu, tak ve smyslu asociace: jak konstatuje filmový historik Jan Dvořák, řeka zde představuje čistý a neposkvrněný živel, věčně plynoucí, ničící i očišťující, předtuchu dálek a věčnosti – je jako život sám.⁷² U Kršky je motiv řeky zároveň spojen s motivy koupele, nahoty, erotiky, a především – mládí.⁷³ Tyto motivy jsou tak typické pro řadu jeho děl, že z hlediska tematiky je lze jednoduše charakterizovat slovy „mladí (muži) u řeky“. Tento druh sublimace Krškova homoerotismu⁷⁴ našel své největší uplatnění ve filmech jako *Ohnivě léto*, *Kluci na řece*, *Řeka čaruje*, *Stříbrný vítr* a *Cesta zpátky*. Celý děj či jednotlivé scény filmů odehrávající se na řece či u řeky, často v plném letním slunci, poskytují mnoho příležitostí pozorovat nahé muže a chlapce a nabízejí prostor pro erotizaci a apoteózu jejich těl. Krška vytváří různé scény spojené s odpočinkem i prací – koupání, výlety za město, zábavné a sportovní hry, rybolov, plavbu na loďce atd. – díky kterým můžeme sledovat, jak méně či více obnažení muži chodí a běhají, jak plavou a skáčou do vody, jak se baví, hrají si a jezdí na koních. Krška aranžuje „přirozený“ obraz maskulinity spíše v plenéru než v interiérech.

Nejvíce příznačné a odhalující jsou z hlediska popsané spleti motivů v Krškových dílech scény mužských koupelí, zvláště pak nahých koupelí, objevující se ve většině výše uvedených snímků, nejvýrazněji však ve *Stříbrném větru*. V tomto filmu se objevuje relativně rozsáhlá (i když pouze asi půlminutová) sekvence radostného „plácání“ v řece desítky úplně nahých gymnazistů, kteří se po škole „vrhli“ do lůna přírody, aby se bavili a hráli si ve vodě, dokud tuto idylu nenaruší výstražné zvolání: „Tam jsou ženské!“⁷⁵ Nahou koupel mužské dvojice lze spatřit také v *Ohnivém létě* a individuální koupání (zato dvojnásobné) ve filmu *Řeka čaruje*. Ve filmu *Kluci na řece*, označeném Dvořákem za „apoteózu řeky mladosti“,⁷⁶ v souladu s názvem

71 Viz SKUPA, L.: Všechno je krásné (mezi námi kluky) (viz pozn. 35).

72 DVOŘÁK, J.: *Poetický svět Václava Kršky*, s. 13 (viz pozn. 18).

73 Lukáš Nozar spojuje zmíněná témata, zejména v Krškově rané literární a filmové tvorbě, se společenskými hnutími „objevujícími lidské tělo“ pod heslem *youth, nudity and sunlight*, která se rozvíjela od přelomu 19. a 20. století (NOZAR, L.: *Momenty života a díla Václava Kršky do roku 1945*, s. 419, 426 a 428 – viz pozn. 13).

74 Srv. PUTNA, M. C.: *Od Kršky do Trošky*, s. 455.

75 Jak již bylo uvedeno, tato scéna se stala důvodem zákazu filmu v roce 1954. Krška se bezúspěšně pokoušel dopátrat příčiny, proč nebyl film puštěn na plátna kin. Když se při nějaké příležitosti dotázal tehdejšího ministra kultury Ladislava Štolla, odpověděla za něj režisérovi jeho žena: „My jsme to ještě s dalšími soudružkami viděly a řekly jsme: fuj, fuj, fuj!“ (Citováno podle: TAUSSIG, Pavel: *Filmový lyrik Václav Krška*. In: *Film a video* [online]. [Cit. 2019-02-01.] Dostupné z: <http://www.filmavideo.cz/index.php/osobnosti/236-vaclav-krska>.)

76 DVOŘÁK, J.: *Poetický svět Václava Kršky*, s. 18.

Jana Rybářová jako krásná princezna Širín v Krškově *Legendě o lásce*

díla zabírá kamera téměř po celou dobu polonahé náctileté hrdiny ve vodě nebo na vodě.

Objevuje-li se „komplex tělesnosti“ i v jiných Krškových dílech, pak se tak děje ve zcela odlišných kulisách a již ne tak spektakulárně; také záminky pro zobrazování atraktivních a neoblečených mužských těl mohou být velmi rozdílné. Mužské akty, ačkoliv v těchto dílech zůstávají jejich protagonisté nejčastěji „přirození a zahalení“, ⁷⁷ se současně stávají „imaginárními a odhalenými“. ⁷⁸ Například ve filmu *Až se vrátíš...* je krátká vedlejší scénka, v níž skupina chlapců oblečených pouze do sporých trenýrek či spodků hraje u řeky odbíjenou (tato sekvence začíná neobvykle detailním záběrem na hýždě jednoho z hrajících si chlapců). V *Houslích a snu* se příležitostí k uspořádání přehlídky polonahých mužských těl stává fantazmatická tříapůlminutová sekvence „divadla ve filmu“, to jest inscenace *ballet italien* z 19. století, v níž osmahlí svalnatí faunové, odění pouze v kožených bederních rouškách, prohánějí po polích a lesích pastýřky. Podobná baletní etuda se vyskytuje také v *Labakanovi*, když na emírově dvoře tři spoře odění mládenci (mezi nimi slavný český tanečník a choreograf Miroslav Kůra) více než minutu ohnivě tančí v choreografii jako od Ďagileva. V *Osení* naproti tomu můžeme obdivovat obnažené hrudníky hlavních hrdinů Lojzy a Zdeňka, když v rozevlátých košilích a zrosení

⁷⁷ Viz RITZ, G.: *Literatura w labiryncie pożądanía*, s. 197.

⁷⁸ Jediný případ úplné mužské nahoty (zepředu i zezadu) v Krškových filmech reprezentuje pohlavně dozrávající Jaroslav Liška v roli Střevlíka v *Ohnivém létě*.

potem při žních hledají osvěžení u řeky; jejich opálené, „esteticky výrazné“⁷⁹ tváře s nádechem erotiky upírají lehce nepřítomný pohled do dálky. V *Legendě o lásce* chudý malíř Ferchad (Apostol Karamičev) předvádí sošný trup a smyslná stehna, ať již zmáčený mořskou vodou a ošlehaný větrem při útěku s princeznou Širín, nebo poznamenaný ranami, zalitý potem a oděný pouze do potrhanej bederní roušky, když ho polapí a mučí vezírovi vojáci. Také v „seriózním“ biografickém dramatu *Mikoláš Aleš*, natočeném v době vrcholícího socialistického realismu, se Krškovi podařilo do scény odehrávající se v řezbářské dílně umístit mužskou nahotu *full-back* modela Drábka, již lze označit za tím spíše „progresivní“, že byla znázorněna tehdy třiašedesátiletým hercem Jaroslavem Vojtou.

Klíčové motivy přírody a řeky, mladosti a nahoty se v Krškově tvorbě spojovaly s kultem krásy a přátelství, navazujícím na tradici *músa paidiké*,⁸⁰ jehož hlubší vrstvy rezonují melancholickým názvukem ztracené Arkádie.⁸¹ V rámci přátelství či kamarádství se v řadě Krškových filmů objevují scény podněcující k „jinému“ výkladu, v nichž dochází k blízkým, často intenzivním tělesným interakcím mezi muži: na jedné straně jsou to ritualizované souboje jednotlivců či skupin, na druhé straně intimní *tête-à-tête*, plné rozmluv a vyznání, zasněných pohledů a citlivých, více či méně letmých dotyků.⁸² Například v *Ohnivém létě* je zdůrazněn fyzický kontakt mezi Juliem a Petrem – přáteli z dětských let (jejich škádlení a poplácávání, běhání a závodění, již připomínaná společná koupel) – a mezi Petrem a náctiletým Střevlíkem. V *Osení* se přátelství Lojzy a Zdeňka vyznačuje celou paletou různorodých vzájemných dotyků a tklivých gest. Ratkina ze *Stříbrného větru* naproti tomu pojí blízké, rovněž fyzické, vztahy s řadou mužů: se starším studentem Zachem, se strýcem Jiřím, se spolužákem z gymnázia Hugem, kterému recituje verše, a zvláště s Majerem, s nímž se objímá, boxuje, pere a válí se po zemi před skokem do řeky. Na souboje a proplétání těl dojde rovněž v *Cestě zpátky*: po pokusu o krádež Dan (Josef Vinklář) honí Fredyho (Eduard Cupák), povalí ho na zem a potýká se s ním, přitom jej drží zezadu, dokud si navzájem nepohlédnou hluboko do očí a nepoznají se; ve stejném filmu se objevují také symbolická a rituální gesta podobného významu, jako když Dan zapaluje cigaretu a podává ji do úst Fredymu.

Netypická stylizace a vědomá erotizace mužského těla se v Krškových filmech váže také k prezentaci mužských postav coby objektů pohledů žen stejně jako mužů. Lukáš Skupa uvádí, že muži v těchto dílech přejímají atributy připisované v klasických filmech výhradně ženským hrdinkám – stávají se projekcí i předmětem erotické

79 Viz SKUPA, L.: Všechno je krásné (mezi námi kluky).

80 Viz NOZAR, L.: Literát, divadelník a trestanec [online] (viz pozn. 33).

81 V některých Krškových filmech nabývá glorifikace vzájemného přátelství podobu efebofilie; tematizace takového důvěrného vztahu mezi (mladým) mužem a chlapcem je jasně přítomná v *Ohnivém létě* i v *Labakanovi* (motiv dospívajícího chlapce konfrontovaného s dospělým homosexuálním mužem patřil ke klíčovým také v Krškově literární tvorbě – viz NOZAR, L.: Momenty života a díla Václava Kršky do roku 1945, s. 414).

82 Viz SKUPA, L.: Všechno je krásné (mezi námi kluky). Autor odkazuje na podtexty definované Vitem Russem v díle *The celluloid closet: Homosexuality in the movies* (New York, Harper & Row 1981).

Eduard Cupák jako falešný princ Omar v Krškově pohádce Labakan

touhy, když se proměňují (užijeme-li terminologie Laury Mulveyové) v postavy *to-be-looked-at-ness*.⁸³ Obzvláště výrazný příklad tohoto fenoménu představuje film *Měsíc nad řekou*, v němž jednadvacetiletý Cupák – jehož partnerkou v příběhu rodící se erotické přitažlivosti a milostných citů je třiatřicetiletá Dana Medřická – funguje jako maskot, fetiš, objekt touhy. V již vzpomenuté scéně nahé koupele Petra a Julia v *Ohnivém létě* se zas v roli voyeurů netradičně objevuje žena – Rosa, ztvárněná filmovou hvězdou Lídou Baarovou. V *Dívce s třemi velbloudy* je objektem intenzivního pozorování svlékající se Milouš (Vladimír Pospíšil), v *Legendě o lásce* zase dvě sestry – princezny Širín (Jana Rybářová) a Mechemene Banu (Vlasta Fialová) – provázejí řadou fascinovaných pohledů malíře Ferchada, když jej poprvé uzří. Humoristickou verzi této voyeurské tematiky nalezneme v *Mikoláši Alšovi*, kde jsou v připomenuté scéně z řezbářské dílny jako pozorovatelky mužské nahoty v satirickém duchu představeny tři domyšlivé německé matrony – pohoršené a neschopné odtrhnout zrak od nahého modela.

Prezentace mužského těla jako objektu zájmu byla navíc umocněna tím, že Krška do rolí hlavních hrdinů obsazoval herce platící za mužské idoly své doby,⁸⁴ za svého druhu (socialistické) mužské *pin-up*: Svatopluka Beneše, Františka Hanusa, Václava Vosku, Vladimíra Ráže, Eduarda Cupáka či Víta Olmera. S neobvykle nápadnou fetišizací a erotizací idolu se setkáváme v *Cestě zpátky*, v níž se Cupák, který prakticky po celou dobu filmu nezmizí z plátna, stává objektem zájmu jak

83 Tamtéž.

84 Tamtéž.

ze strany žen (zamilovaná Tonka), tak mužů (přítel Dan). Cupákovo fotogenické tělo je v tomto díle inscenováno a nazíráno prostřednictvím „zamilované“ kamery doslova spektakulárním způsobem: v úkrytu na lodi leží herec roztažený na palubě na seně, ve smyslném světle, pouze v krátkých šortkách, jako Adonis, nebo ještě lépe jako Jane Russellová. Po lodi se zase pohybuje pouze v plavkách nebo ve velmi vypasovaných dlouhých kalhotách a stejně přiléhavém triku bez rukávů...

Pro *Labakana* – v porovnání se všemi ostatními Krškovými filmy – je charakteristické, že se kamera mnohem méně věnuje tělu hlavního hrdiny či individuálním tělům jiných hlavních postav a zaměřuje se především na těla *en masse*. S hojností obnažené mužské tělesnosti ozářené sluncem pracuje Krška také v *Legendě o lásce*. Hlavní protagonista Ferchad se zde rovněž většinou předvádí polonahý, vystavuje na odív opálenou svalnatou hrud' a muskulaturu ramen a stehen, jak při umělecké práci, tak při těžké dřině či ve vězení. Labakan naproti tomu – ať již převlečený za prince, či jako krejčík předvádějící svou chlapeckou figuru v obtažených bílých kalhotách a vestičce z ústřížků oblečené na holém těle – zůstává po celý film v zásadě zcela oblečený. I kdybychom přijali Dvořákův názor, že se Cupák v orientálním převleku necítí jistě,⁸⁵ je nutné konstatovat, že jej ani jednou nesundává. Plně oblečen zůstává také princ Omar. Většina mužů obklopujících oba hlavní hrdiny je ale naopak polonahá a film tak na jejich pozadí nezaújatě ukazuje přitažlivá těla. Doplňme ještě, že jde většinou o mládež a muže v nejlepších letech, pocházející z „lidu“ a dotvářející prostředí „města“, „vsi“ či „přístavu“ – zatímco staří muži a také muži spravující vládní záležitosti, výše postavení a spjatí s dvorem jsou, podobně jako ostatně všechny ženy, kompletně oblečení. Obnažená mužská těla se v *Labakanovi* (podobně jako v *Legendě o lásce*) stávají všudypřítomným elementem inscenace, který lze jen do určité míry ospravedlnit klimatem. Pohlední, osmahlí, hbití a štíhlí muži představují dekorativní těla-objekty, konstantní součást scénografie. Sloužící a strážé v paláci, rybáři a řemeslníci v přístavu, čeledíni v krejčovské dílně, emírova svita a vojáci v jeho průvodu, tanečníci vystupující u dvora a podobně – ti všichni jsou pod orientálním sluncem obnažení, často nosí pouze krátké otrhané kalhoty nebo jakési bederní roušky a závoje na hlavách. Naopak ti oblečení mají na sobě vyzývavě obtažené kalhoty a uvolněně rozepjaté košile nebo skromné vesty.

Většina chlapců a mládenců je v Krškových pohádkách zastoupena podobným typem: „východním“ či „byzantským“. Štíhlí, harmonicky svalnatí snědí bruneti s černýma očima a bílými zuby, spíše plebejských rysů ve tváři a prostého vzezření – podobní takovým, kteří vystupují v *Dekameronu* a *Kytici z Tisíce a jedné noci* Piera Paola Pasoliniho. Jejich krása je směsicí orientálního imaginária, klasické ikonografie i „řeckých“ ideálů Johanna Winckelmannna. V Krškově stylizaci připomínají postavy z obrazů Caravaggia; například zpěvák, který v přístavišti zpívá píseň „Růže a jasmín“, vyhlíží jako Loutnista z Ermitáže nebo Bakchus z Galerie Borghese. Způsob, jakým Krška prezentuje tělesnost a aranžuje mužský živel do svého druhu smyslných *tableaux vivants*, evokuje také práce německého fotografa Wilhelma von Gloedena, fotografujícího na přelomu 19. a 20. století chlapce a mladíky na Sicílii.

85 DVOŘÁK, J.: *Poetický svět Václava Kršky*, s. 34.

Píseň „Růže a jasmín“ z filmu Labakan. Hudbu sloužil Jarmil Burghauser

Akty a inscenace mužské tělesnosti v *Labakanovi* a *Legendě o lásce* se, podobně jako u von Gloeden,⁸⁶ vyznačují čarovnou kýčovitostí, „špatným vkusem“ a vyumělkovanou „artističností“. Na druhé straně je v nich obsažena také určitá čistota (nepřítomnost pornografie), naivita, upřímnost (přes sublimační a maskovací strategie), kouzlo a poezie romantismu (v nostalgickém smyslu), a dokonce určitá „aristokratická kvalita“, posvátnost a naplněnost.⁸⁷

Celkově vzato se homosexuální „komplex tělesnosti“ v těchto dvou filmech v porovnání s jinými Krškovými díly materializuje nejintenzivněji a dochází v nich dokonalého naplnění. Hojnost odhalených mužských těl se v *Labakanovi* i *Legendě o lásce* jeví jako samoučelná, a nikoliv vyplývající z potřeb narace či „epického příběhu“.⁸⁸ Díky tomu nabývá orientální pohádka v Krškově podání jistého specifického, paneerotického nádechu vše ohraničující maskulinity a přenáší diváka do fantazmatického ráje, přesyceného intenzivní přítomností „exotických“ mláďenců. Krška nás bere na výpravu do světa krásné, průzračné a přístupné reality, o níž jsme možná snili...

86 Srv. ZANNIER, Italo: *L'archeologica, casta fotografia di von Gloeden*. In: TÝŽ (ed.): *Wilhelm von Gloeden: Fotografie. Nudi – paesaggi – scene di genere*. Firenze, Alinari 24 ORE 2008, s. 13.

87 Tamtéž. Ritz by možná konstatoval, že mužské akty jsou v Krškových pohádkách tak „absolutní“, svébytné a svobodné, že „ve své prostotě hraničí se stereotypem a kýčem“ (RITZ, G.: *Literatura w labiryntyce pożądania*, s. 197).

88 Tamtéž, s. 196.

Stanislav Strnad a „normalizační“ filmové formáty

O čtvrt století později, v době natáčení Strnadových *Kluků z bronzu*, byla výprava do takové vysněné reality, jakou stvořil na filmovém plátně Václav Krška, již z ideologických a politických důvodů naprosto nemyslitelná. Za Husáka totiž – jak konstatuje ve shodě s pragmatickou „normalizační“ rétorikou jedna z postav slavného prorežimního seriálu *Třicet případů majora Zemana* – „doba romantismu skončila“. ⁸⁹ Postupná liberalizace československého komunistického systému, která probíhala od počátku šedesátých let a vyvrcholila událostmi pražského jara, byla zastavena v srpnu 1968 invází vojsk Varšavské smlouvy. S nástupem Gustáva Husáka do funkce prvního tajemníka Komunistické strany Československa v květnu 1969 pak nastalo více než dvacetileté období prosazování tvrdého, neostalinistického a prosovětského kurzu v ideologii i politické praxi vládnoucí strany. Pro kinematografii, která ve „zlatých šedesátých“ zažívala rozkvět československé nové vlny, to mělo katastrofální důsledky. Následovaly další a další „mrtvé sezony“, v nichž vedle „normalizujících“ agitek (například z dílny Karla Steklého nebo Vojtěcha Trapla) zaplavovala plátna kin tendenční klišé a banální bezpohlavní zábava.

Produkce tohoto druhu – v populární, nezávazné a lehké formě, bez prvoplánového moralizování a politizování – vyvolávaly dojem, jako by byly „přímo ze života“ a předváděly „svět, který známe, a lidi, které potkáváme“. ⁹⁰ Takové byly divácky oblíbené a dodnes populární komedie z poloviny sedmdesátých let, jako například snímek Stanislava Strnada *Můj brácha má prima bráchu*, *Dva muži hlásí příchod* Václava Vorlíčka, *Romance za korunu* Zbyňka Brynycha nebo *Léto s kovbojem* Ivo Nováka. Ukazovaly svět, ve kterém nezbyvalo místo pro pochybnosti, jehož obraz nic nekomplikovalo a jehož základy nemohlo nic narušit. Dokonce i soudobá kritika konstatovala, že takové filmy jsou „milé“, ale pracují „mnohdy prostředky poněkud lacinými“ a někdy divákům dokonce i „nadbíhají“. ⁹¹ Současně ale působily jako implicitní nositelé „normalizace“ a zprostředkovávaly oficiální interpretaci současnosti i historie. Například takový šlágr, jakým byl vzpomenutý film *Můj brácha má prima bráchu*, ⁹² může i dnešní veřejnost považovat za vděčnou a sympatickou tradiční komedii, přestože ve skutečnosti prezentovala upravený a falešný obraz mládeže sedmdesátých let a obsahovala značný indoktrinační náboj. ⁹³

Tvůrcem tohoto filmu byl Stanislav Strnad (1930–2012), jeden z prominentních režimních režisérů, který se prosadil především jako autor populárních žánrových snímků. Jako absolvent moskevského Všesvazového státního institutu

89 Citováno podle: ČINÁTLOVÁ, Blanka: Dederon a stadion aneb Tělo poučené z krizového vývoje. In: BÍLEK, Petr A. – ČINÁTLOVÁ, Blanka (ed.): *Tesilová kavalérie: Popkulturní obrazy normalizace*. Příbram, Pistorius & Olšanská 2010, s. 128.

90 Zde cituji z českého textu, jehož totožnost už bohužel se značným časovým odstupem nejsem schopen dohledat. Jeho autorovi či autorce se tímto omlouvám.

91 ADAMCOVÁ, Tatiana: *Můj brácha má prima bráchu*. In: *Mladá fronta* (11.7.1975), s. 4.

92 Podle *Lexikonu českého filmu* film zhlédl jeden milion 393 tisíc 176 diváků (BŘEZINA, V.: *Lexikon českého filmu*, s. 233 – viz pozn. 51).

93 Viz BLAŽEJOVSKÝ, J.: *Normalizační film*, s. 8 (viz pozn. 5).

kinematografie začal svou kariéru na konci padesátých let na místě spolurežiséra nebo pomocného režiséra při realizaci prvních československo-sovětských koprodukcí, jakými byly filmy *V šest ráno na letišti* (režie Čeněk Duba, 1958) nebo *Májové hvězdy* (režie Stanislav Rostockij, 1959). Po samostatném celovečerním debutu *Zámek pro Barborku* z roku 1962 se věnoval práci v Československé televizi (kde již v roce 1959 spolu s Jaroslavem Dudkem režíroval první český seriál *Rodiina Bláhova*). Na velké plátno se vrátil až v roce 1975 zmíněným hitem *Můj brácha má prima bráchu*, k němuž o tři roky později natočil volné pokračování *Brácha za všechny peníze*. V mezidobí zaplatil daň Husákovu režimu, když pod názvem *Čas lásky a naděje* (1976) ve formě „barvotiskově melodramatické selanky“⁹⁴ zfilmoval román Antonína Zápotockého *Rozbřesk* o zrodu českého dělnického hnutí. Kromě toho byl Strnad tvůrcem dalších snímků ze současnosti dramatického i komediálního žánru, jako například *Běž, ať ti neuteče* (1976), *Poprask na silnici E4* (1979), *Sny o Zambezi* (1982), *Zátah* (v polsko-československé koprodukci, 1985) a *Není sirotek jako sirotek* (1986), a rovněž televizního seriálu *Stopy zločinu*, který se vysílal v osmdesátých letech. Po „sametové revoluci“ z roku 1989 se již za kameru nikdy nepostavil a nenatočil žádný film.

Dílem, které jsem mezi těmito snímky zvolil jako příznačný příklad proměny a reorientace filmové reprezentace homosexuálních fantazmat v podmínkách československého „reálného socialismu“, je komedie *Kluci z bronzu*. Strnad ji natočil v roce 1980, tedy již po opadnutí nejsilnější „normalizační“ vlny v československé kinematografii a v čase relativní stabilizace systému. Lze ji označit za typické, standardní „normalizační“ dílo, reprezentující „střední proud“ tehdejší filmové tvorby. Obsahuje charakteristické znaky „normalizačního stylu“⁹⁵ a současně – což je ještě důležitější – nezáměrně zachycuje faktické důsledky vlivu dobové ideologické „nadstavby“ na život společnosti i jedince.

Režisér Stanislav Strnad (1930–2013) na snímku z padesátých let (repro aukro.cz)

94 BŘEZINA, V.: *Lexikon českého filmu*, s. 64.

95 Viz např. kapitola „Normalizační film jako styl“ v článku Jaromíra Blažejovského „Normalizační film“, s. 11.

Kluci z bronzu jsou jedním z mnoha československých filmů, jejichž námětem se staly spartakiády – masová gymnastická cvičení organizovaná v pětiletých cyklech a vrcholící mohutnými přehlídkami na Strahovském stadionu v Praze, na nichž participovaly všechny sociální, profesní i věkové skupiny. Spartakiádní filmy lze považovat za jeden z „formátů“ „normalizační“ kinematografie, který byl hojně reprodukován a recyklován.⁹⁶ V různých oblastech umělecké tvorby a ve vztahu k různým cílovým skupinám byl přitom využíván předem vypracovaný a mocensky autorizovaný model. Výsledkem byla vedle spartakiádních filmů a televizních dokumentů⁹⁷ také díla určená dětskému publiku a mládeži (ve stylu snímku *Anna, sestra Jany* režiséra Jiřího Hanibala z roku 1975), morální dramata (jako výše zmíněné *Bloudění orientačního běžce*) nebo armádní komedie typu *Kluků z bronzu*. Strnadův film je zajímavým příkladem spojujícím v sobě dvě společensky klíčová témata pro československý komunistický režim a jeho propagandu: sport a armádu. Ve filmu se „spartakiádní formát“ prolíná s „formátem vojenským“, který byl rovněž velmi často využíván, aby idealizoval a oslavoval – obvykle ve značně nenáročné, komediální formě – přednosti základní vojenské služby, zobrazované za tím účelem jako jedna velká mužská zábava a zároveň organická součást vzoru „socialistického způsobu života“.⁹⁸

„*Kluci z bronzu*“ a Strnadovy kasárenské manifestace maskulinity

Kluci z bronzu jsou nekomplikovaným, „křečovitě optimistickým příběhem“⁹⁹ o skupině vojáků – správných chlapců, kteří po překonání počátečních překážek a předsudků s entuziasmem připravují obtížnou gymnastickou sestavu na celonárodní spartakiádu. Po efektním úvodním záběru, který z ptáčích perspektiv ukazuje panoramata stadionu na Strahově a představení různých skupin spartakiádních cvičenců, sledujeme skupinu vojáků, jejichž velkolepé gymnastické kompozice vzbuzují u publika velké nadšení a potlesk. Cvičence bedlivě sledují také jejich velitelé – majoři Melichar (Josef Langmiller) a Rybář (Bronislav Křížan); chybí však jejich kapitán Chmelař (Ladislav Mrkvička), který vojáky úspěšně připravil na vystoupení. A nebylo to vůbec jednoduché: choreografie sestavy byla náročná a komplikovaná, Melichar navíc cvičence neuvolnil z žádných rutinních armádních povinností. Po dobu tréninku byl Chmelař vystaven tlaku ze všech stran: jako když

96 Viz LUKEŠ, J.: *Diagnózy času*, s. 183 (viz pozn. 16).

97 Viz např. *Československá spartakiáda 1975* a *Čs. spartakiáda 1980* v režii Rudolfa Krejčíka.

98 Srv. PINKAS, Jaroslav: Reprezentace každodennosti tzv. normalizace v didaktické praxi. In: KOPAL, Petr (ed.): *Film a dějiny*, sv. 4: *Normalizace*. Praha, Casablanca – Ústav pro studium totalitních režimů 2014, s. 597; HULÍK, Štěpán: *Kinematografie zapomenutí: Počátky normalizace ve Filmovém studiu Barrandov (1968–1973)*. Praha, Academia 2012, s. 272. Příkladem „vojenského formátu“ jsou např. komedie *Dva muži hlásí příchod* a *Copak je to za vojáka...* (režie Petr Tuček, 1987) nebo televizní seriály *Velitel* (režie Zdeněk Kubeček, 1981) a *Chlapci a chlapi* (režie Evžen Sokolovský, 1988).

99 BŘEZINA, V.: *Lexikon českého filmu*, s. 177.

Ladislav Mrkvička (vlevo) jako kapitán Chmelař a Josef Langmiller jako major Melichar ve filmu Stanislava Strnada Kluci z bronzu

se například po schůzce se svou dívkou Evou (Jitka Smutná) opozdil v příchodu do kasáren, když si musel poradit s neshodami mezi vojáky, s káráním ze strany Melichara, a nadto ještě s problémy v rodině. Požádal proto o přeložení do jiné jednotky, jeho žádost ale byla zamítnuta. Vojáci, kteří obecně měli Chmelaře rádi a vážili si ho, měli radost z toho, že zůstává, a rozhodli se proto, že na trénincích ze sebe vydají všechno. Před vystoupením v Praze se dokonce bez reptání podrobili povinnému opalování... Avšak Chmelař měl na poslední chvíli smůlu – neočekávaně si zlomil nohu a mohl výkony svých svěřenců pozorovat pouze na televizní obrazovce v nemocnici. Nicméně, spokojený s výsledky své práce, změnil názor a rozhodl se, že se přeložit nenechá.¹⁰⁰

Již z tohoto lapidárního resumé je jasně patrné, že dominujícím živlem ve filmu *Kluci z bronzu* je maskulinita. Ta je vždy v prvním plánu, kolem ní se vše točí, je středobodem zjevného i skrytého poselství. Je to maskulinita „obyčejná“, „sdílená“

¹⁰⁰ Obsah filmu velmi dobře shrnuje kolektivní publikace *Český hraný film*, sv. 6: 1981–1993 / *Czech Feature Film*, sv. 6: 1981–1993. Praha, Národní filmový archiv 2010, s. 182 n.

a „každodenní“ – vepsaná do schématu, v němž je vzorem pospolitosti armáda a pojivem i hybnou silou utvářející vztahy mezi muži jsou gymnastické tréninky. Mužnost se ve Strnadově filmu manifestuje a dochází svého naplnění v „populistické topografii maskulinity“¹⁰¹ – především v zobrazení vzájemných vztahů v kasárnách a hromadných sportovních rituálů na bojištích a stadionech. To zde se utváří „normalizační“ model v každém ohledu „opravdových“ a „správných“ vztahů mezi muži a sloučení „formátu“ armádního a spartakiádního filmu do jednoho populárního útvaru mělo podle předpokladu produkce synergicky posílit přesvědčovací a regulační efekt tohoto vzorce.¹⁰²

Kluci z bronzu předvádějí, a navíc vyzvedávají blízké vztahy mezi muži, jaké existují jak v armádě, tak ve sportu – vztahy založené na spolupráci za účelem dosažení společných cílů, na vzájemné loajalitě, identifikaci a solidaritě mezi muži. Film afirmuje armádně-spartakiádní vazby tohoto druhu a současně se snaží neutralizovat všechna „nevhodná“, nenormativní podezření ve vztahu k nim. Hrdiny *Kluků z bronzu* pojí drsná intimita a důvěrná blízkost – také tělesná, která nalézala v kasárnách i na cvičišti tolik záminek a možností, jak se manifestovat – nesmí se však otevřeně projevit jejich erotický charakter. Mužský kolektiv vojáků, kteří se připravují na spartakiádu, nemůže být zatížen sexuálně motivovanými vztahy. Strnadův film tak lze považovat za příklad tendence – kterou popsala americká teoretička Eve Kosofská Sedgwicková a jež je podle ní charakteristická pro současné společnosti¹⁰³ (dodejme, že tím spíše to platí pro společnosti pod autoritativní vládou) – k radikálnímu zpochybňování vazby mezi mužskými touhami a veřejně uznávanými homosociálními vztahy a tím, co je homosexuální.

Na začátku filmu, dva měsíce před spartakiádou, jsou vojáci úplně nepřipravení – představují skupinu slabochů, povalečů a mamánků, kteří podle slov majora Melichara předvádějí „cirkus“ a „operetu“ namísto nácviku. Cvičení a tréninky z nich ale nakonec udělají „lidské bytosti“ a zformují je do řádné jednotky. Nebude to však žádná „báseň“, něco úžasného a báječného (možná také ve smyslu emocionálním a erotickým) – jak se pokouší, dokonce s jistým zasněním, komentovat představení na cvičišti major Rybár – ale prozaická „moje škola“ tupého a autoritativního Melichara. V takové perspektivě se má utvářet „opravdová“, „řádná“ a „správná“ maskulinita: prostřednictvím armády a sportu (a dodatečně také prostřednictvím jejich ideologicky zpracovaných emanací na filmovém plátně) se má uskutečňovat výchova k mužnosti – k tomu, co znamená být mužem na základě společenského

101 VINCEDEAU, Ginette: Od proletariusa do „ojca chrzestnego“: Jean Gabin i „paradygmat“ francuskiej męskości. In: OSTROWSKA, Elżbieta (ed.): *Gender w kinie europejskim i mediach*. Kraków, Rabid 2001, s. 190.

102 Diváci ovšem neoceňovali vždy populární formu s propagandistickým obsahem: *Kluci z bronzu* měli (v protikladu ke *Snům o Zambezi*) nejnižší diváckou návštěvnost ze všech Strnadových filmů – do konce roku 1995 film vidělo 102 810 diváků. Více diváků (190 225) dokonce zhlédlo i jeho propagandistický snímek *Čas lásky a naděje*. (Viz BŘEZINA, V.: *Lexikon českého filmu*.)

103 KOSOFSKY SEDGWICK, Eve: Męskie pragnienie homospołeczne i polityka seksualności. In: *Krytyka Polityczna*, roč. 4, č. 9–10 (2005), s. 176 a 180.

„Cirkus“ a „opereta“, neboli nácvik vojáků na spartakiádu ve Strnadově filmu Kluci z bronzu

i politického očekávání; produktem systému budou potom – řečí filmu – „dobří kluci“. Máme tu co do činění s formátem vytvořeným a využívaným již v kinematografii „reálného socialismu“ v padesátých letech, přeneseným ovšem do nových podmínek – se schématem brigády socialistické práce a potažmo moci kolektivu při formování politicky „uvědomělé“, vzorné jednotky.

Ale Strnadův film dokazuje, že šlo i o něco víc než prostě o vytvoření propagandistického vzoru „skutečné“ mužnosti. I když mechanismus moci neutralizuje erotická, zejména „pokřivená“ podezření, zároveň silně tematizuje oblast těla a tělesných potěšení.¹⁰⁴ Armáda a spartakiáda mají shodně za cíl vymodelování mužské tělesnosti a erotiky, tak aby namísto podryvání autority vládní moci podporovaly komunistický pořádek. Nejde tedy pouze o politickou a společenskou užitečnost, ale rovněž o sexuální ujařmení.¹⁰⁵ *Kluci z bronzu* jsou příkladem toho, jakým způsobem byla v Husákově Československu praktikována varianta foucaultovského „ovládání sexuality“. V rámci tohoto uspořádání se spartakiáda a armáda (za podpory filmových „formátů“) staly druhem užitečného všeobecného diskurzu – nejen politického a ideologického, ale i sexuálního. A tento diskurz (v součinnosti s jinými

104 Srv. WILLIAMS, Linda: „Hard core“: Władza, przyjemność i „szaleństwo widzialności“. Gdańsk, słowo/obraz terytoria 2010, s. 15.

105 Srv. KOCHANOWSKI, J.: *Fantazmat zróźnicowany*, s. 30 (viz pozn. 10).

diskurzy) měl institucionalizovat mužskou identitu,¹⁰⁶ včetně identity sexuální; jako pomyslná „police sex“¹⁰⁷ měl regulovat způsoby fungování a projevování mužské smyslnosti. Strnadův film navíc jen mimochodem odhaluje, že armáda a sport v podmínkách komunistického režimu období „normalizace“ nejenže plnily funkci nástrojů utváření vzorců maskulinity a „tradičních“ institucí mužské homosocializační touhy (podobně jako například nejrůznější bratrstva nebo skupiny vznikající při lovu či na fotbalových zápasech), které umožňují v bezpečné a společensky akceptovatelné podobě sublimovat (homo)sexuální fantazie a touhy – ale staly se rovněž elementy realizace nátlaku a sexuálního znevolnění, s jejichž pomocí byly také vztahy mezi muži tvarovány na míru ideologických požadavků a přizpůsobovány politickým cílům.

V parafrázi francouzského filozofa a historika Marka Ferra bychom mohli konstatovat, že kvintesence zmíněné ideologie i intence armádně-spartakiádního diskurzu se v *Klucích z bronz* objevují již „na úrovni stylu, na úrovni čistě ‘technického’ užitku plynoucího z použití kamery“.¹⁰⁸ Strnadovo dílo lze zařadit do určité skupiny „normalizačních“ filmů – protikladné mimo jiné k paralelnímu trendu „socialistického baroka“ – které byly charakterizovány řadou společných výrazových prostředků¹⁰⁹ a pracovaly s pseudoneutrálním (tedy „mužským“) stylem. Těmto produkcím lze rovněž přiřadit rysy „filmů nulového stylu“, které preferují obsah na úkor formy, jejichž jazyk je normální a průměrný a styl zcela neviditelný.¹¹⁰ Úsporná a neotesaná forma těchto snímků, působící tak trochu na způsob agitační telenovely, se jeví – užijeme-li slov Davida Bordwella – jako „příliš evidentní“ (*excessively obvious*).¹¹¹ Jako klíčová se mi v případě stylu *Kluků z bronz* jeví charakteristika, kterou na příkladu filmu *Beznadějný* (Szegénylegények, 1966) maďarského režiséra Miklóse Jancsó diagnostikoval americký historik Kevin B. Johnson:¹¹² nulový styl, estetika postrádající individuální tvůrčí filmový jazyk, a především „zamrzlá“ a neangažovaná (přesto současně „intimní“) kamera jsou ekvivalentem systému sledování, představují dobu, či dokonce rozšíření kontroly a dohledu, jak je provádějí mocenské orgány.

106 Srv. WILLIAMS, L.: „Hard core“, s. 15.

107 FOUCAULT, Michel: *Dějiny sexuality*, sv. 1: *Vůle k vědění*. Praha, Hermann & synové 1999, s. 32.

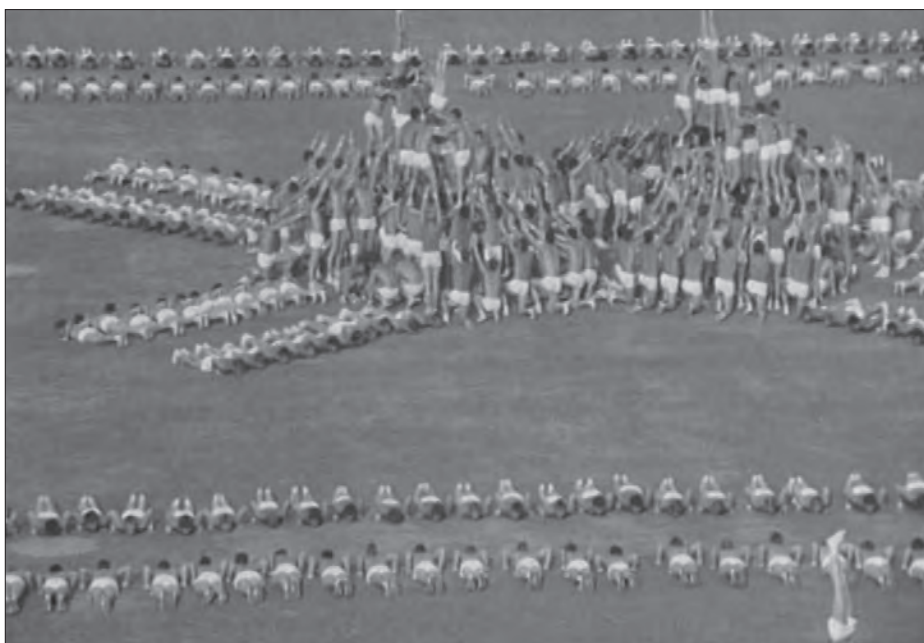
108 FERRO, Marc: Przenikanie obrazów w filmie „Żyd Süß“. In: TÝŽ: *Kino i historia*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN 2011, s. 156.

109 Podobné filmy (a je to i případ *Kluků z bronz*) začínaly většinou dost pateticky záběrem na panorama pražských Hradčan, jejich inscenace připomínala divadelní nebo televizní představení a nejdůležitější pravdy v nich byly sdělovány verbálně. Ideové poselství přitom posilovala správně vybraná hudba, či dokonce komentář („jako v severokorejských filmech“). (Srv. BLAŽEJOVSKÝ, J.: Normalizační film, s. 11 – viz pozn. 5.)

110 Viz PRZYLIPIAK, Mirosław: *Kino stylu zerowego: Z zagadnień estetyki filmu fabularnego*. Gdańsk, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne 1994, s. 58.

111 Viz BORDWELL, David – STAIGER, Janet – THOMPSON, Kristin: *The classical Hollywood cinema: Film style and mode of production to 1960*. New York, Routledge 1985, s. 3 n.

112 JOHNSON, Kevin B.: Eroticism, power, and fate in the cinema of Central Europe. In: HANÁKOVÁ, Petra – JOHNSON, Kevin B. (ed.): *Visegrad cinema: Points of contact from the New Wave to the present*. Praha, Casablanca 2010, s. 49.

Spartakiádní vystoupení vojáků na Strahovském stadionu ve Strnadově filmu *Kluci z bronzu*

„Normalizační“ armádně-spartakiádní diskurz se ukázal jako natolik absolutní a efektivní, že jakýkoli bezprostřední náznak homoerotismu byl z *Kluků z bronzu* vymazán. Neznamená to však, že queerová interpretace Strnadova díla je nemožná a že je nelze chápat jako specifický druh realizace homosexuálního fantazmatu. Právě naopak, s odvoláním na anglosaské badatele analyzující homoerotizaci v uměleckých výrazových formách socialistického realismu¹¹³ můžeme konstatovat, že cynická taktika odsunutí homosexuality ze zorného pole a povědomí vlastně paradoxně umožnila instrumentální využívání prvků homosexuální poetiky a estetiky.¹¹⁴ Dokladem takové homoerotizace v *Klucích z bronzu* je především již zmiňovaná dominance maskulinity (v každém smyslu toho označení se jedná o „mužský film“) a preference obnažené, obvyklým způsobem estetizované a idealizované mužské tělesnosti, která se v průběhu filmu projevuje v neobvyklé míře jako jedinečný „komplex tělesnosti“, a to současně za výrazné absence suverénního ženského

113 Srv. např. HOBBSAWM, Eric: Man and woman in socialist iconography. In: *History Workshop Journal*, roč. 3, č. 6 (1978), s. 121–138.

114 Sebastian Jagielski píše, že „homoerotická estetika mohla být propagandisticky využita jen proto, že jakákoli prezentace homosexuálů a homosexuality – fenoménů řazených mezi to, co je ‘nenormální’, cizí, co destabilizuje socialistický pořádek – byla vymazána z veřejného diskurzu, z kulturního prostředí obecně“ (JAGIELSKI, M.: *Maskarady męskości*, s. 257 – viz pozn. 60; zvýraznění textu K.S.).

elementu a s výraznými znaky misogynie.¹¹⁵ Je sice pravda, že ve Strnadově filmu se objevuje několik paralelních vztahů citového i erotického charakteru mezi mužem a ženou, ba dokonce i s nimi spojené „postelové scény“. Ty ale působí dosti mdle a nevýrazně, neboť z nich byly eliminovány jakékoli hmatatelné projevy lásky a sexu a ženské tělo – přestože v tomto případě patří mladým a atraktivním českým herečkám – v nich není ani odhalováno, ani výrazněji erotizováno (to mužští protagonisté „postelových scén“ ukazují výrazně „více“); zůstává v podstatě asexuální, objevuje se jaksí mimochodem a vlastně se neprojevuje; funguje pouze jako jakýsi „doplňek světa mužských povinností“.¹¹⁶

Příběh *Kluků z bronzu* se zdá být pouhým doplňkem připojeným k hlavnímu bodu programu, který v tomto případě představují autentické záběry z celonárodní československé spartakiády v roce 1980. Bezvýznamné a nijak zvlášť poutavé peripetie jednoho tankového pluku tvoří pouhé „periferní“ linie příběhu, zcela podřízené – na což bez výčitek upozorňovali dokonce již soudobí komentátoři – jedinému cíli: „prezentaci krásy velké sportovní manifestace“.¹¹⁷ Strnadův film je – pod rouškou sofistikovanosti – poměrně toporný: příběh skupiny vojáků připravujících se na spartakiádu je proložen dokumentárními sekvencemi autentického spartakiádního vystoupení na Strahově, včleněnými do příběhu ve formě futurospekce.¹¹⁸ Jedná se o záběry natočené speciálně pro potřeby filmu (či filmů, využity byly například také pro dokumenty Rudolfa Krejčíka v rámci dříve vzpomínané recyklace „formátu“) za podpory armády a spartakiádního organizačního výboru. Z našeho hlediska je podstatné, že tyto záběry v *Klucích z bronzu* obsahují především gymnastická vystoupení spartakiádních cvičenců-mužů (upozaděny jsou přitom jiné skupiny účastníků) a hlavní pozornost je soustředěna – s narůstající intenzitou v průběhu filmu – na vystoupení vojáků, jež uzavírala celou spartakiádu. Tyto pohledy ze Strahovského stadionu navíc anticipují to, co se odehrává v rámci sledovaného příběhu, čímž jej prakticky zbavují momentu překvapení a jakýchkoli znaků klasické konstrukce dějového napětí. V této epizodické a „nesouvislé vizuální zkušenosti“ Strnadova filmu však plní funkci spektakulárních popisných scén (*set pieces*),¹¹⁹

115 Kasárna *Kluků z bronzu* lze považovat za specificky socialistickou a pro potřeby filmu vytvořenou konkretizaci „mužského domu“ (*Männerhaus*), „v němž přebývají mládenci, kteří již dosáhli dospělosti, ale ještě se neoženili. (...) Vstup do mládeňského domu je celkově zapovězen ženám a dětem, zato vítána jsou zde mladá děvčata.“ (Charakteristika německého etnologa a historika Heinricha Schurtze je citována podle: BLÜHER, Hans: Teoria męskiej społeczności. In: KUNICKI, Wojciech (ed.): *Rewolucja konserwatywna w Niemczech, 1918–1933*. Poznań, Wydawnictwo Poznańskie 1999, s. 257.)

116 SKWARA, Anita: Film socrealistyczny – ciało ekranowe jako inskrypcja ideologii? In: STĘPIŃ, Krzysztof – PIECHOTA, Magdalena (ed.): *Socrealizm: Fabuły – komunikaty – ikony*. Lublin, Wydawnictwo UMCS 2006, s. 319.

117 hs [SMOLIŃSKA, H.]: Anna, siostra Jany. In: *Filmowy Serwis Prasowy*, roč. 23, č. 2 (1977), s. 15.

118 Je třeba dodat, že ve skupině cvičenců – vojáků, kteří se představují na Strahově – samozřejmě nenalezneme známé tváře hrdinů „příběhové“ části filmu.

119 Srv. ELSAESSER, Thomas: Nowa Historia Filmu jako archeologia mediów. In: *Kwartalnik Filmowy*, roč. 31, č. 67–68 (2009), s. 13.

Kapitán Chmelař v podání Ladislava Mrkvičky povzbuzuje své svěřence ke spartakiádnímu nácviku v dešti

vzbuzujících pocity oslnění a údivu. Jedná se o strukturu podobnou muzikálu, či ještě lépe – pornografickému snímku,¹²⁰ připustíme-li souvislost mezi způsobem zobrazení a umístěním scén spartakiádních vystoupení v *Klucích z bronzu* a posloupností sexuálních „čísel“ v pornografickém filmu. V uspořádání Strnadova filmu můžeme nadto rozpoznat charakteristické znaky popsané Richardem Dyerem v souvislosti s gay-pornografií – znaky struktury *coming-to-visual-climax*,¹²¹ v níž by ekvivalentem ejakulace *in sight* byly „živé trampolíny“, vystřelující (jako v orgiastickém vyvrcholení) ve finále spartakiádního vystoupení z masy polonahých vojáků, a ekvivalentem sexuální přede hry rutinní tréninky vojáků v kasárnách. Všechny zápletky příběhu by přitom plnily pouze funkci jakési výplně nezbytné pro předstírání akce a propojení jednotlivých po sobě následujících „čísel“.

120 Viz FARMER, Brett: *Spectacular passions: Cinema, fantasy, gay male spectatorships*. Durham (North Carolina), Duke University Press 2000, s. 85 n.; WILLIAMS, L.: „Hard core“, s. 147.

121 DYER, Richard: *Coming to terms: Gay pornography*. In: TÝŽ: *Only entertainment*. London – New York, Routledge 2002, s. 146 n.

To, co jsem označil za narativní „předehru“, nabízí některé charakteristické obrazy mužské tělesnosti. V *Klucích z bronzu* se vyskytuje především několik scén se záběry více či méně obnažených vojáků při přípravě na spartakiádu, které zachycují jejich tréninky či nácvik gymnastických figur na cvičišti. Zpočátku vojáci trénují v modrých, velmi vypasovaných dresech, zdůrazňujících kontury mužských tvarů, s košilemi rozhalenými na prsou, případně pouze v kalhotách od dresu a v bílých nátělnících.¹²² V jedné scéně se mužstvo zdráhá cvičit v silném dešti, načež kapitán Chmelař motivuje své svěřence tím, že demonstrativně svlékne svrchní část dresu (skutečným mužům přece nevádí žádné počasí!). Následuje sborový solidární striptýz do půli těla – od té chvíle cvičí vojáci pouze v krátkých bílých trenýrkách a bílých teniskách s obnaženými hrudníky i stehny. Konečně takto oděni nejenže trénují, ale také se pohybují po kasárnách, v krátkých gymnastických trenýrkách se opalují ve spartakiádním městěčku v Praze a pochodují v nich mezi davy diváků v ulicích hlavního města po úspěšně odcvičených finálních sestavách. (Oproti tomu ve Strnadově filmu absentují scény odehrávající se v šatně nebo pod sprchami, jinak časté a „samozřejmé“ ve filmech, jejichž hlavní děj je zasazen do prostředí kasáren či sportu.) Všechny tyto sekvence skupinově exponují mladá, přitažlivá a polonahá mužská těla v pohybu s jakýmsi „přebytkem“ – jako svého druhu atraktivní podívanou.

Těla trénujících vojáků jsou v *Klucích z bronzu* tímto způsobem vystavena na odív – ženám jen výjimečně, zato často jiným mužům – což vede k jejich erotizaci. Muži jsou samozřejmě i mezi diváky, kteří s entuziasmem pozorují spartakiádní cvičence z tribun stadionu i v pražských ulicích; a v nemocnici – společně s Chmelařem, který je neschopen pohybu kvůli zlomené noze – pouze muži (jako pacienti) sledují v televizi vojáky cvičící na Strahově, přičemž je s poněkud přehnaným, hraným nadšením povzbuzují. O něco více inspirující při hledání (homo)erotického potenciálu filmu mohou být záběry z kasáren, kdy vojáky cvičící v trenýrkách pozorují kamarádi z jednotky (mezi nimi také jeden spartakiádou výjimečně zaujatý, lehce karikатурně vylíčený kuchař) a kradmo zpoza záclony také major Rybár.

Vedle vojenských cvičení a nácviků spartakiádních sestav jsou v *Klucích z bronzu* také již vzpomenuté „postelové scény“, v nichž muži odhalují jednoznačně víc než jejich partnerky – je tu jen rozdíl, že zatímco v předešlých situacích mohli diváci sledovat vytrénovaná těla mladých vojáků, nyní přicházejí na řadu jejich velitelé, čili muži v balzakovském věku. Ladislav Mrkvička (41 let) v roli Chmelaře, a především Petr Skarke (37) ve vedlejší roli kapitána Krupičky obnažují svá plně zralá a dosud svěží těla bez rozpaků (druhý jmenovaný navíc dosti ostentativně), ačkoli jejich úplnou nahotu přeci jen zakrývají bavlněné slipy poměrně hrubého „socialistického“ střihu (Chmelař si je navléká pod peřinou, než opustí lůžko sdílené s Evou, Krupička zas vychází ve slipech ze sprchy). V Mrkvičkově případě je přitom těžké nezmínit se o jistém úpadku: herec, který se objevoval ve filmech nové vlny

122 Bílé nátělníky (stejně jako trička) mají v kinematografii při zdůraznění mužského sex-appealu dlouhou tradici (viz např. Marlon Brando v Kazanově adaptaci hry Tennesseeho Williamse *Tramvaj do stanice touha* z roku 1951).

Major Rybár (Bronislav Krížan, vlevo) s majorem Melicharem (Josef Langmiller) sledují inkognito cvičící vojáky v kasárnách

a jemuž bylo dáno prezentovat na svou dobu nezvyklým a nežádoucím způsobem nahotu a urostlé hýždě v *Panně zázračnici* Štefana Uhera (1966), oslňoval po letech svým sex-appealem ve vytaháných spodkách v „normalizačních“ filmech (nejen ve snímku *Kluci z bronzu*, ale rovněž například v seriálu *Třicet případů majora Zemana*). Tak, či onak, tělesná kondice a přitažlivost obou kapitánů je u Strnada srovnávána s kondicí a atraktivitou jejich mladších druhů. Toto sebevědomí dobře udržovaných čtyřicátníků, podpořené navíc jejich postavením, zkušeností, pevným charakterem a šarmem – tak přitažlivým pro mladé dívky, ale rovněž vzbuzujícím respekt u mladých mužů – lze považovat za příklad typické generační sebeprojekce prorožimných tvůrců, kterou popsal již Jaromír Blažejovský na příkladu jiného Strnadova filmu *Běž, ať ti neuteče*.¹²³

123 BLAŽEJOVSKÝ, J.: *Normalizační film*, s. 11 (viz pozn. 5).

Spartakiády a jejich (homo)sexuální disciplinace

Jak jsem již uvedl, vrcholem celého programu a hlavní atrakcí filmu *Kluci z bronzu* jsou autentické záběry z gymnastických cvičení reprezentantů Československé lidové armády, jimiž vyvrcholil program celonárodní spartakiády na Strahově v červnu 1980 a jež jsou do tkáně snímku vmontované na způsob „výpravných scén“.

Spartakiády, organizované od roku 1955, byly tradiční slavností a nejdůležitějším rituálem komunistické moci v Československu, jejím hlavním politickým „žánrem“,¹²⁴ zejména v období takzvané normalizace. Představovaly unikát ve světovém měřítku – nikde jinde nedosáhly přehlídky synchronizovaných gymnastických cvičení takových rozměrů a současně se nestaly předmětem podobné systematické politické manipulace a jedním z prvořadých nástrojů propagandy. Vzhledem ke svému masovému charakteru, cyklickému opakování a „dlouhému trvání“ – a také s ohledem na jejich mytizující potenciál, jehož se dovolával a který tvůrčím způsobem využíval režim – tvoří spartakiády pole, na němž se výjimečným způsobem setkávají a projevují soudobé politické, společenské, kulturní a sportovní fenomény.¹²⁵

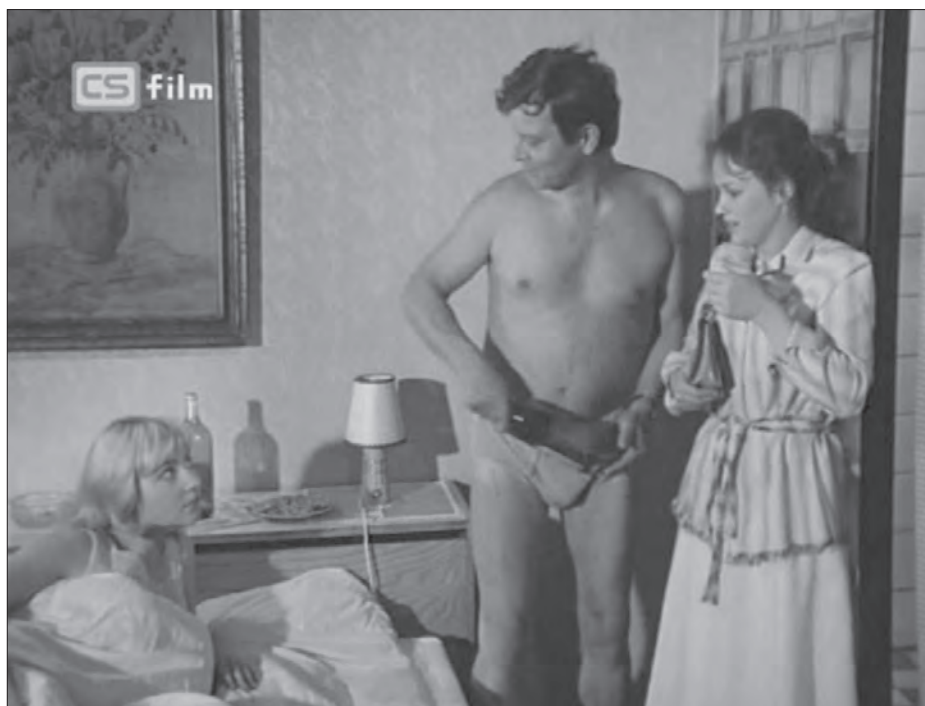
Spartakiády – ať již bezprostředně, či zprostředkovaně – navazovaly na středoevropskou kulturu veřejných cvičení a gymnastických vystoupení, jak se rozvíjela od druhé poloviny 19. století, především v podobě německého modelu *turnfestů* a původní tradice takzvaných sletů české národní organizace Sokol, založené v roce 1862. V těchto manifestacích se stovky cvičících těl (téměř výlučně mužských) stávaly symbolem jednotného, nebojácného a morálně i etnicky čistého národa, sborová gymnastická vystoupení mužů přitom fungovala jako nová forma národní komunikace.¹²⁶ Poválečné spartakiády měly především sloužit k artikulaci a demonstraci obrazu disciplinované, zdravé a šťastné socialistické společnosti za účelem utvrzení a legitimizace vlády jejích komunistických vůdců.¹²⁷ Legitimizaci

124 Viz ČINÁTLOVÁ, B.: Dederon a stadion, s. 124 (viz pozn. 89).

125 Srv. především ROUBAL, Petr: Jak ochutnat komunistický ráj: Dvojí tvář československých spartakiád. In: *Dějiny a současnost*, roč. 28, č. 6 (2006), s. 28–32; TÝŽ: Československé spartakiády. Praha, Academia 2016 (k této monografii viz recenze: SZYMAŃSKI, Karol: Československý Leviatan. In: *Soudobé dějiny*, roč. 24, č. 1–2 (2017), s. 207–217); ČINÁTLOVÁ, B.: Dederon a stadion, s. 125. Německý sociolog, kulturní kritik a teoretik Siegfried Kracauer analyzoval již v roce 1927 „ornamenty z lidské masy“ ve skupinových gymnastických vystoupeních jako „zrcadlení soudobé celospolečenské situace“; odvolával se přitom ale na zásady „kapitalistického výrobního procesu“, a nikoli na totalitní politické systémy (KRACAUER, S.: Ornament masy, s. 66–76 – viz pozn. 1).

126 Viz ROUBAL, P.: Jak ochutnat komunistický ráj; TÝŽ: Československé spartakiády, s. 22 aj.; TÝŽ: Politics of gymnastics: Mass gymnastic displays under communism in Central and Eastern Europe. In: *Body & Society*, roč. 9, č. 2 (2003), s. 1–25; TÝŽ: Krása a síla – genderový aspekt československých spartakiád. In: *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 6, č. 2 (2005), s. 10; FILIPOWICZ, Marcin: „Panowie, bądźmy Czechami, ale nikt nie musi o tym widzieć...“ *Wzorce męskości w kulturze czeskiej XIX wieku*. Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2013, s. 146.

127 Viz ROUBAL, Petr: Tělo národa: Československé spartakiády z pohledu genderu. In: HAVELKOVÁ, Hana – OATES-INDRUCHOVÁ, Libora (ed.): *Vyvláštěný hlas: Proměny genderové*

Petr Skarke jako kapitán Krupička v „postelové“ scéně Strnadova filmu Kluci z bronzu

takového druhu zoufale potřebovala Husákova „normalizační“ vláda, pro niž se tři po sobě následující spartakiády¹²⁸ staly nenahraditelným nástrojem: jednotícím a konsenzuálním ceremoniálem a zároveň ideologickou převodovkou i disciplinačním a ujařmujícím prostředkem. Z jiného úhlu pohledu lze konstatovat, že komunisté prostřednictvím spartakiád hledali ideální způsob vizualizace vztahů moci a disciplíny, který by se dal účinně využít také v jiných médiích a kanálech propagandy¹²⁹ (například právě ve filmových „formátech“).

Dlouhodobý a všeobíjající projekt spartakiád, v jehož rámci představovalo vystoupení na Strahově pouze pomyslný vrcholek pyramidy systematických a plánovitých činností zasahujících všechny věkové kategorie a společenské i profesní skupiny mužů a žen, je symptomatickým projevem toho, jak byla v praxi organizována

kultury české společnosti 1948–1989. Praha, Sociologické nakladatelství 2015, s. 320–351; TÝŽ: *Politics of gymnastics*.

128 V letech 1975, 1980 a 1985 (po invazi vojsk Varšavské smlouvy došlo k narušení pětiletého cyklu a v roce 1970 se celonárodní spartakiáda nekonala).

129 Viz THORNE, Vanda: *Těla v pohybu: Masová gymnastika jako kolektivní sociální představení*. In: *Sociální Studia / Social Studies*, roč. 8, č. 1 (2011), s. 110.

a strukturována společnost v dobách „reálného socialismu“.¹³⁰ Spartakiády odrážely touhu komunistického režimu vytvořit „nového socialistického člověka“ a novou společnost. O co více se v činnosti Sokola kladl důraz na jednotlivce a vyzdvihovaly se jeho individuální fyzické vlastnosti, o to více se ve spartakiádních vystoupeních v Československé socialistické republice uplatňovalo měřítko cvičící masy. Spartakiády se staly výrazem nového proklamovaného způsobu života, v němž – jak napsal Vladimír Macura – individualismus a osobitost představovaly nezdravý únik ze společnosti, v níž jedinec ustupoval před kolektivem, a ještě spíše dezerci a zradu; naproti tomu účast na spartakiádě – ať již na stadionu, či na tribunách – potvrzovala zapojení člověka ve společenských záležitostech, zejména pak při budování socialismu.¹³¹

Každý spartakiádní cvičenec měl na ploše Strahovského stadionu vlastní značku – konkrétní pozici v soustavě všech společně cvičících jedinců, místo v geometrické síti bodů pokrývajících celou rozlohu stadionu – a pohyboval se podle plánu ustanoveného „vyšší mocí“ v koordinaci s nejbližším okolím, ovládaný jednotnou myšlenkou jednoho „řídícího centra“.¹³² Filmové záběry cvičících lidských mas (i ve Strnadově filmu) ve výsledku podle tohoto schématu obsahují výraznou metaforu místa jednotlivce ve „znormalizované“ socialistické společnosti – jednotlivce zredukovaného na atom, jehož umístění v prostoru je specifikováno souřadnicemi x a y a jenž zaniká v mase dokonale podřízené logice celku, který ji přerůstá, a „vyššímu cíli“, který je pro ni z její pozice neviditelný, zato ale nejjasněji vystupuje při pohledu z hlavní tribuny. Petr Roubal, který československým spartakiádám věnoval knihu, v níž syntetizoval poznatky ze svých dřívějších článků, v tom shledává praktickou realizaci foucaultovské politické anatomie – uplatnění biopolitiky, v níž lidská existence ztrácí kontrolu nad svým tělem a pohybem a stává se plně „čitelnou“. Stejně důležitá je přitom uniformizace spartakiádních cvičenců, která dovoluje nahradit jednotlivce, aniž by se to jakkoli negativně odrazilo na atraktivitě skupinového těla,¹³³ a rovněž zrušit hranice mezi divákem a přímým účastníkem: všichni společně vytvářejí jednotu, všichni se podílejí na rituálu – tímto způsobem se na Strahově v průběhu spartakiády zhmotňovalo ideologické pojetí „lidu“.¹³⁴

Charakter spartakiád se během třiceti let měnil. První vystoupení v roce 1955 ovládal militantní a průmyslový étos socialistické výstavby, cvičenci představovali zástupce konkrétních společenských tříd bojujících za mír a nade vším se třepotaly

130 Viz ČINÁTL, Kamil: Poetika normalizace: Filmové obrazy Československa sedmdesátých a osmdesátých let v školním dějepisu. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. © ÚSTR 2008–2015 [cit. 2019-06-06]. Dostupné z: old.ustrcr.cz/cs/poetika-normalizace.

131 MACURA, Vladimír: Šťastný věk: Symboly, emblémy a mýty 1948–1989. In: TÝŽ: Šťastný věk (a jiné studie o socialistické kultuře). Ed. Karel Kouba, Vít Schmarc a Petr Šámal. Praha, Academia 2008, s. 147–165.

132 Viz ROUBAL, P.: Jak ochutnat komunistický ráj; THORNE, V.: Těla v pohybu, s. 113.

133 Viz FILIPOWICZ, M.: „Panowie, bądzmy Czechami, ale nikt nie musi o tym widzieć...“, s. 146.

134 Viz MACURA, V.: Šťastný věk, s. 151 n.; ČINÁTL, K.: Poetika normalizace [online]. Petr Roubal problematizuje dialektiku metafor a skutečnosti a zamýšlí se nad tím, do jaké míry se vládám dařilo přenášet totalitární spartakiádní projekt mimo území Strahovského stadionu, do jiných oblastí života společnosti, a do jaké míry si účastníci spartakiád přivlastňovali jejich rituály a přetvářeli je v bachtinovský karneval.

Nastoupení armádní cvičenci v propagačním filmu Československá spartakiáda 1980, který vznikl v režii Rudolfa Krejčíka

transparenty s hesly a standarty – celek spíše připomínal velkolepé divadelní inscenace s avantgardními choreografickými výstupy než sportovní akci, důraz spočíval spíše na vnější symbolice (kostýmech, uniformách, náradí, zbraních) než na vytrénovaných tělech sportovců, kterým připadla pouze funkce nositelů ideologických atributů.¹³⁵ V šedesátých letech došlo k proměně pojetí těla cvičících účastníků a jeho významového potenciálu. Spartakiádní cvičenci již nevystupovali v rolích pracujících dělníků, rolníků a vojáků – jejich místo postupně zaujaly pěkné ženy, silní muži a šťastné děti, jejichž obraz se stal emanací stejně obecného, ale důrazného poselství: v padesátých letech jsme bojovali proti nepříteli a budovali jsme vlast, nyní se však – v šedesátých, a především v sedmdesátých a osmdesátých letech – těšíme ve štěstí a míru z dobrodiní socialismu.¹³⁶ V aranžmá spartakiádních vystoupení se dominantními prvky stávají kategorie „krásy“ a „radosti“; čím dál víc nyní záleží na kvalitě provedení a dokonalosti výstupů, ve kterých už není místo pro spontaneitu a nepředvídatelnost ani pro chyby či náhodná přerušení (třeba kvůli únavě). „Normalizační“ spartakiády tonou v bezbřehé estetizaci,

¹³⁵ Viz ČINÁTL, K.: Poetika normalizace [online]; ROUBAL, P.: Tělo národa; ČINÁTLOVÁ, B.: Dederon a stadion, s. 125.

¹³⁶ Viz ČINÁTLOVÁ, B.: Dederon a stadion, s. 125 n.

na druhé straně však zůstávají podřízeny totální sémantizaci a ideologizaci.¹³⁷ Jako syntéza gymnastiky, tance a hudby s prvky výtvarného umění, literatury a divadla proměňují se spartakiády ve svého druhu *Gesamtkunstwerk*, skutečné „syntetické umění“.¹³⁸ Propaganda a sociální inženýrství přitom osvědčují rostoucí rafinovanost a vynalézavost: vytrácejí se explicitní slogany a symboly, mizejí výrazné dekorace a expresivní emblémy, aby do popředí vystoupilo „přirozené“ lidské tělo, samo o sobě představující mocný symbol.¹³⁹

Poslední československé spartakiády se staly především prostorem pro prezentaci tělesnosti. Potenciál lidského těla byl v jejich rámci znásoben a celý koncept hromadných cvičení byl přetvořen tak, aby bylo možné jej plně využít, zmonopolizovat a přivlastnit si jej. Ve výsledku lze „polyfonii těl“ na Strahově považovat za dokonalou metaforu komunistického systému, doslova – jak vyvozuje Roubal – za jeho ztělesnění.¹⁴⁰ Akcentuje se spíše tělo a jeho funkčnost (také v oblasti erotiky) než atributy a znaky, s tělem se zachází jako se středobodem celé sféry významů a odkazů. Jak již bylo řečeno, „normalizační“ spartakiády upíraly pozornost na cvičící masu, přičemž jednotlivá cvičící těla splyvala s davem a dav cvičenců se proměňoval v jedno, byť stále atomizované, kolektivní tělo. Národ a společnost se představují jako jeden – co nejvíce somatický – organismus. Narace gymnastických vystoupení získává „organickou“ podobu,¹⁴¹ zatímco masa lidských těl se stává ideologickým ornamentem. Lze říci, že v rámci posledního modelu „normalizačních“ spartakiád byl soubor všech dříve využívaných symbolů a odkazů na dokonalý socialistický společenský mechanismus rozšířen o metaforu organismu a obraz lidského shromáždění jako jednotného organického celku.

Toto kolektivní tělo, tento organismus nebyly ani bezpohlavní, ani oboupohlavní. Odlišnost mužských a ženských těl v mase nezanikla – právě naopak, zdůraznění rozdílů mezi pohlavími se stalo konstruktivním elementem spartakiádních vystoupení a gender lze považovat za jednu z klíčových kategorií vytvářejících celý rituál.¹⁴² Dokonce můžeme tento fenomén označit přímo za modelový příklad *instrumentalizace genderu*:¹⁴³ spartakiády přejaly a proměnily organizaci i symboliku odrážející tradiční pojetí rolí muže a ženy, které byly charakteristické pro turnerské slavnosti a sokolské slety, aby tak upevnily nejen patriarchální pořádek, ale i stabilitu komunistického režimu – skrze podporu jeho konzervativního pojetí sexuality.¹⁴⁴

137 Tamtéž, s. 125.

138 Viz ROUBAL, P.: Tělo národa.

139 Tamtéž.

140 Tamtéž; TÝŽ: Krása a síla – genderový aspekt československých spartakiád; TÝŽ: Jak ochutnat komunistický ráj; TÝŽ: *Československé spartakiády*.

141 TÝŽ: Tělo národa.

142 TÝŽ: Krása a síla – genderový aspekt československých spartakiád, s. 13.

143 Viz HAVELKOVÁ, Hana – OATES-INDRUCHOVÁ, Libora: Vylvlastněný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti v letech 1948–1989. In: TYTÉŽ (ed.): *Vylvlastněný hlas*, s. 7–42 (viz pozn. 127).

144 ROUBAL, P.: Krása a síla – genderový aspekt československých spartakiád, s. 13.

Záběr z filmu Rudolfa Krejčíka Československá spartakiáda 1980

Spartakiádní kolektivní tělo tak bylo dvojí. Přestože program nabízel společná vystoupení mužů a žen, chlapců s děvčaty, rodičů s dětmi i samotných dětí, převažovala cvičení skupin stejného pohlaví. Striktní rozdělení rolí bylo základem scénáře celého programu a výchozím bodem jeho narativního uspořádání. Nejen organizátoři spartakiád, ale rovněž různé poradní komise a dozorující orgány velmi dbaly na to, aby byl jasně patrný striktně ženský a striktně mužský charakter jednotlivých sestav a v případě nutnosti intervenovaly za jejich odpovídající „zženštění“ či „zmužštění“.¹⁴⁵ Vyhranily se tak dva cvičební styly, které dohromady vytvářely celistvé představení krásy, síly a štěstí, ale lišily se, ba dokonce silně kontrastovaly s ohledem na skladbu choreografie, charakter a způsob provedení, symboliku a rétoriku. Opíraly se přitom o specifickou a ideologicky podloženou interpretaci fyziologických a funkčních rozdílů mezi mužským a ženským tělem. Přílehuavě oba styly charakterizoval Petr Roubal: Vystoupení žen byla podle něj dynamičtější, expresivnější a výrazovější, jednotlivé cvičební prvky, z nichž se skládala, byly technicky náročnější, sofistikovanější a vertikálně orientované (od země vzhůru). Pohyby žen – neohraňované striktně sítí značek a uplatňující se svobodně na celé

¹⁴⁵ Tamtéž, s. 12 n.

ploše stadionu – byly plné energie, grácie a ladnosti, plynulé a hladké, ztělesněné především oblými formami, kruhy, vlnami a zakřivenými liniemi. Muži se naproti tomu většinou drželi svých značek a jejich pohyb po ploše geometricky utvářely přímé linie. Jejich vystoupení měla také mnohem přísnější ráz, byl v nich přítomen vojenský drill, disciplína a tradiční gymnastické cviky (na zemi); to vše mělo ztělesňovat zdraví, pohotovost a energii, demonstrovat fyzickou odolnost a tělesnou sílu.¹⁴⁶ Formativním rysem mužských vystoupení bylo odloučení od ženského elementu, odtaziť od jeho projevů a často i nepřítomnost či udržování odstupu od ženského těla ve smyslu spolupráce či partnerství v rámci cvičení, tak aby bylo zjevně demonstrováno, že těla mužů-gymnastů nejsou těly ženskými.

Právě v tomto rámci se mohla plně projevit a prezentovat svébytná „absolutní hodnota“ mužské fyzičnosti,¹⁴⁷ která byla dokladem specifického spojení erotizace mužského těla s ideologickými direktivami a politickými potřebami. Spolu se zmíněnou všeobecnou instrumentalizací genderu a erotiky došlo v rámci spartakiád také k instrumentalizaci kódů homosexuálního pohledu a tužeb i jim vlastního imaginária. V mužských vystoupeních, zvláště v závěrečných cvičeních vojáků, vládnoucí moc využívala homosexuálních fantazií (stejně jako vůbec sexuálních fantazií orientovaných na muže) za účelem „ovládání sexuality“ v souladu s potřebami „normalizační“ ideologie, přičemž současně docházelo k inverzi jejich znaků a neutralizaci „inverzních“ konotací. Výstupy mužů – vyznačující se především krásou, idealizací a estetizací, ale také symptomatickými choreografickými prvky, erotickou dialektikou zahalení a nahoty, mnohoznačnými pózami cvičenců a kondenzací stupňovaného napětí – byly bezprecedentní oslavou mužské fyzičnosti a smyslnosti. Sport a režimem posvěcený ceremoniál představovaly relevantní důvod pro intenzivní pozorování mužského těla a poskytovaly alibi zmenšující nepohodlí s tím spojené, neboť stíraly rozdíl mezi „vhodnými“ homosociálními vztahy a vztahy založenými více na sexualitě.¹⁴⁸

Na spartakiádách na Strahově představovaly sestavy mužů, jak ve skupinách stejného pohlaví, tak při cvičení s partnerkami, jeden z klíčových bodů programu. Stylizace mužských vystoupení ze zásady využívala implicitní symboliku zdravého těla, silných svalů, plnokrevného vzhledu a sexuální atraktivity. Vezměme rovněž v úvahu, že v protikladu k neutrálním, a nadto asexuálním úborům jiných skupin cvičenců včetně žen dresy mužů či mladých chlapců (i ve smyslu jejich absence) byly obvykle

146 TÝŽ: *Tělo národa*; TÝŽ: *Krása a síla – genderový aspekt československých spartakiád*, s. 11; TÝŽ: *Československé spartakiády*, s. 208–215.

147 RITZ, G.: *Literatura w labiryncie pożądania*, s. 196 n.

148 Politický záměr a ideologie umožnily popřít erotickou povahu spartakiádních představení a existenci homoerotických nuancí mužských gymnastických přehlídek (srv. McKINNON, Kenneth: *Love, tears, and the male spectator*. Madison (Wisconsin) – London, Fairleigh Dickinson University Press – Associated University Presses 2002, s. 109; NEALE, Steve: *Masculinity as spectacle: Reflections on men and mainstream cinema*. In: *Screen*, roč. 8, č. 6 (1983), s. 8).

Cvičící vojáci na zaplněném Strahovském stadionu ve Strnadově filmu Kluci z bronzu

odvážné, explicitně „smyslné“, odhalující (*revealing*)¹⁴⁹ a velmi sexuální. Například v programu z roku 1965 při společném vystoupení šestnácti tisíc chlapců a děvčat tančících cha-cha měli chlapci na sobě pouze odvážně vykrojené akvamarínové plavky; v roce 1975 jedna skupina mladých mužů cvičila v krátkých trenýrkách a tričkách, jiná zase v módních bílých kalhotách, na bedrech a stehnech obtažených a směrem dolů lehce se rozšiřujících, které spíše odpovídaly západní ležérnosti než socialistické přísnosti, a v bílých, na ramenou a prsou značně vykrojených nátělnících. Když muži vystupovali celí oblečení, jako například v roce 1980 svazarmovci, předvádějící lety ve vzduchu na velkých kovových houpačkách, tak jasně blankytná barva s bílým lemováním a kompletně futuristický styl jejich úborů, korunovaný hlubokým dekoltem ve tvaru V, natolik dokonale podtrhovaly jejich opálení a přiléhaly tak těsně k tělu, že cvičenci působili nadmíru smyslně. Žádní cvičenci se však neodhalovali tolik jako vojáci vystupující na závěr spartakiád v sedmdesátých a osmdesátých letech. A tato jejich částečná či téměř úplná nahota měla – jak konstatoval s určitou ironií Petr Roubal¹⁵⁰ – jen málo společného s prezentací sportovního či zdravého životního stylu... Vojáci vystavovali veřejnosti na odiv svá mladá, štíhlá a opálená těla¹⁵¹ pouze

149 Srv. BRONSKI, Michael: *The Pleasure Principle: Sex, Backlash, and the Struggle for Gay Freedom*. New York, St. Martin's Press 2000.

150 ROUBAL, P.: *Krása a síla – genderový aspekt československých spartakiád*, s. 11.

151 Vedle oficiální verze, podle které získávali vojáci opálení během vojenských cvičení a při tréninku, se nejčastěji opalovali na střechách domovských kasáren či (jak to ukazuje i film *Kluci z bronzu*) ve stanovém městečku bezprostředně před vypuknutím spartakiády. Aby se vyvarovali nežádoucího zarudnutí, ale také aby dosáhli efektnějšího zbarvení opálené kůže, natírali se ale vojáci také naftou (viz ŠIMANOVÁ, Hana: *Spartakiáda z aktérské perspektivy*. (Diplomová práce.) Plzeň, Západočeská univerzita, Fakulta filozofická, Katedra

ve velmi těsně obepnutých bílých trenýrkách a ve stejně bělostných teniskách, ponožkách a s bílými froté pásky na zápěstích. Cvičili nahoře bez. Při pohledu na ně se tajil dech¹⁵² a divákům „z toho úplně šel mráz po zádech“.¹⁵³

Vystoupení vojáků představovalo v rámci spartakiád kategorii samu pro sebe. Vojáci Československé lidové armády se objevili poprvé na druhé spartakiádě v roce 1960 a již tehdy se na základě stylu, struktury a klíčových prvků jejich vystoupení v podstatě vytvořilo s železnou pravidelností se opakující, i když obměňované schéma – konstantní průběh finále následujících spartakiád, neefektivnější a diváky nejvíce očekávaný. Pohledné sestavy masy polonahých vojáků představovaly pomyslnou „třešničku na dortu“ operace „spartakiáda“. Ve filmu *Kluci z bronzu* máme možnost sledovat chronologicky uspořádané (i když sestříhané a různě do děje včleněné) všechny nejdůležitější části takového vystoupení z roku 1980 v celkové délce asi dvaceti minut.

Scénář armádního vystoupení měl v té době promyšlenou dramaturgii se specifickou akčností – logicky promyšleným sledem cvičení a několikerou dramatickou kulminací. Vše začínalo hromadným sprintem davu mužů, kteří přibíhali ze všech čtyř světových stran na plochu úplně prázdného stadionu za pokřiku „Hurá!“ . Za čtyřicet pět sekund s dechberoucí prudkostí, rychlostí a efektní vitálností zaujalo 13 824 cvičenců svá místa „na značkách“ a zaplnilo tak celé prostranství (ve Strnadově filmu je tato ouvertura zachycena hlavně panoramatickými záběry z ptačí perspektivy). Na začátku také úplně chybí hudební podkres – slyšet je pouze frenetický řev a vidět je tělesnost kypící mužský živel rozlévající se po šesti hektarech plochy a pozvolna se proměňující v geometricky uspořádané lidské mraveniště.

Cvičení začíná předejrou – nenáročnými figurami a mírnými posuny po cvičišti. Aktéři provádějí shyby, dřepy a výpady jako při ranní rozcvičce; formace se pomalu otáčejí, posouvají a vzájemně se obcházejí; skupiny se k sobě přibližují z opačných směrů, prolínají se a slévají v jednoditou masu. Náročnost cviků nabírá na intenzitě. Cvičenci se stále dynamičtěji přeskupují, řady se přetvářejí v kruhy, hvězdy a vlnovky, formace se střídají čím dál rychleji. Živá masa mužských těl se stahuje a rozpíná. Spartakiádní cvičenci hromadně tančí, drží se za ruce, opírají se jeden o druhého, dělají přemety a stojky, z odhalených těl vytvářejí figury a malé pyramidy. Přitom lze pozorovat interakce různého druhu – těla se dotýkají, objímají, tisknou k sobě, otírají se... Dvojice předvádějí cviky, které by s jistou dávkou představitosti mohly připomínat pozice z *Kámasútry*. Muži se ukazují v rituálně soustředěných a napjatých pózách: vypínají se vzhůru s napřaženými pažemi, sklánějí se a znovu se natahují, ohýbají se v bocích, napínají bicepsy a prsní svalstvo – a všechno to

antropologie 2013, s. 56. Dostupné online z: <https://otik.zcu.cz/bitstream/11025/8532/1/DP%20Simanova%20Hana.pdf>).

152 Takové poznámky slyšíme z úst Karla Högera v dokumentárním filmu *Československá spartakiáda 1975*. Příznačné je přitom, že komentátory v Krejčíkových spartakiádních filmech byli herci, kteří náleželi mezi Krškovy oblíbence: Höger a (v *Československé spartakiádě 1980*) Vladimír Ráž.

153 ŠIMANOVÁ, H.: *Spartakiáda z aktérské perspektivy*, s. 56.

Záběr z filmu Rudolfa Krejčíka Československá spartakiáda 1975

dohromady vyvolává (řečeno s anglickým spisovatelem) „příjemný efekt napětí v [jejich] dobře vykrojených“ trenýrkách.¹⁵⁴

Diváci *Kluků z bronzu* mají oproti davu na tribunách výhodu, Strnadův film totiž poskytuje prostředky pro podrobné zkoumání fantazmatu realizujícího se na Strahově: kamery s transfokátory umožňují pohybovat se v davu cvičících mužů, „anonymně“ se mezi nimi přemísťovat, přibližovat se k nim a vzdalovat, zabírat cvičence z různých „nepřirozených“ perspektiv. Divák tak může kroužit mezi muži na stadionu, pohybovat se od těla k tělu. Každé z nich je atraktivní a žádoucí, ale je jich tak mnoho, že se zdají odosobněná a zaměnitelná. Vytváří se tak určitá hypertrofie a nadbytek, přesahující míru vzbuzující ještě přitažlivost a chtíč. To, co by se mohlo zdát fantastickým rájem promiskuity, poskytujícím ničím neomezený výběr a možnost nezávazného kolektivního uspokojení, se spíše začíná podobat tržišti a shromáždění ideologicky naprogramovaných sexuálních androidů či paradoxnímu „darkroomu“ v plném slunci pražského léta. Kvalita mužských těl se proměňuje v kvantitu. Ale nakonec i tato kvantita vytváří jistou kvalitu, když geometrické uspořádání figur začíná připomínat hollywoodské muzikály Busbyho Berkeleyho.

154 HOLLINGHURST, Alan: *Obce dziecko*. Warszawa, Muza 2012, s. 77.

Dav cvičících vojáků se mění v kolektivní tělo – extrakt mužského erotismu – v pansexuální ornament se špetkou specifického socialistického *glamouru*.

Po fázi *plateau* – prezentaci různých cvičebních sestav – nastává vyvrcholení celého výstupu. Muži přímo na stadionu, bez jakýchkoli mechanických opor, vytvářejí několikametrové lidské pyramidy, které se proměňují v trampolíny, či spíše odpalovací zařízení vystřelující každou chvíli těla gymnastů prudce a vysoko do povětří. Tyto orgiastické výskoky jsou doprovázeny „výstřely“ hudby Zdeňka Křížka. Stejná podívaná se odehrává současně na celé ploše Strahova, čímž se toto extatické zakončení spartakiády staví směle po bok finále Ravelova *Bolera*. Série výtrysků, fontány či ohňostroje do povětří vzlétajících postav představují závěrečný akt glorifikace mužského těla.

Po této eskalaci napětí nastupuje uklidnění: vojáci se vracejí na své výchozí pozice v pravidelné síti „značek“. V *Klucích z bronzu* to již nevidíme, ale skutečným zakončením vystoupení byl poměrně dlouhý moment, kdy udýchaní a zpocení cvičenci jen klidně stojí za burácení oslavného jásotu diváků. V krátkometrážní televizní *Spartakiádě* Stanislava Langra (1980) zabírá kamera nejprve hrudníky vojáků vzdouvající se po vysilujícím výkonu, aby se poté mohla plně soustředit na vyčerpaného, ale šťastím překypujícího a usměvavého blondýna (*post coitum non omne animal triste est*). Záběr na něj zakončuje tuto sekvenci – jako apoteóza spartakiády i mužnosti.

Ve Strnadově filmu nevidíme také to, co se v obecném povědomí stalo symbolem spartakiády v roce 1980: neuvěřitelně zablácené muže pokračující ve cvičení sestav podle původního plánu i poté, co se po bleskovém lijáku povrch Strahova proměnil v jednu velkou blátivou louži. Cvičení v dešti a blátě (všech skupin cvičenců!) se stalo výzvou a gestem vzdoru přírodě a silám osudu a současně také důkazem nadřazenosti režimu a ideologie nad nimi. Tyto momenty zachytily kamery reportérů a díky nim tak můžeme sledovat, jak se vojáci v promočených a umolousaných trenýrkách a teniskách plácali v blátě, běhali, skákali a lopotili se v kalužích. Jejich trenýrky byly tak mokré, že z dálky vypadali – zablácení po celém těle do hněda – jako úplně nazí. Pot, déšť a lepkavé bahno změnily jejich trenýrky na promočené, scvrklé hadry, zařezávající se mezi stehna a obepínající jejich bedra a genitálie. Když naopak cvičenci vytvářející pyramidu z lidských těl prováděli stoj na rukách, zplhlá látka úborů jim padala dolů a odhalovala jasně se bělající hýždě, kontrastující se zabláceným zbytkem těla. V podmračeném šeru tak na stadionu vznikal „op-artový“ vzor ze skvrn tělové barvy.

Toto vystoupení se blížilo spíše sadistickému vojenskému cvičení (mohou se přitom vybavit scény z filmu *Vlasy* Miloše Formana z roku 1978 s Claudem Bukowským na cvičišti) či závodům typu *men topless wrestling in the mud* než spontánním radovánkám v blátě na festivalu ve Woodstocku. Je cosi patologického, možná i ďábelského na obraze polonahých mužů, kteří se skupinově – ve jménu sportu – vrhají do louží a potom, celí ušpinění, po paměti tančí v kruzích. Jako vrchol zvrácenosti působí scenerie (vzbuzující zřetelné reminiscence na vize Leni Riefenstahlové), na níž se tisíce blátem pokrytých cvičenců hrdě dmou na pozadí velkého nápisu v horní části stadionu: „Za mír a socialismus“. A připomeňme nakonec ještě jeden

emblematický obraz: dlouhé zástupy vojáků – tak zablácených, že připomínají „divochy“ – padají na kolena s pažemi zdviženými do výšky, zatímco těla jejich druhů vystřelují obloukem z vrcholů lidských pyramid. S takovými hrůzo nahánějícími rituály se náhle ocitáme někde blízko *Srdci temnoty* Josepha Conrada nebo obrazů z Kurtzovy pevnosti v *Apokalypse* Francise Forda Coppoly (1979).

Determinanty degenerace homosexuálních fantazmat

Normy definující a regulující emoční a fyzickou blízkost mezi muži jsou historickými a kulturními kategoriemi.¹⁵⁵ Společnost jako celek i její jednotliví členové mohou těm samým projevům emocí a témuž jednání v různých kulturách, historických obdobích či fázích svého osobního života připisovat zcela odlišné významy. City a fyzické projevy mohou být sice podobné, ale sociální konstrukce jejich významu se hluboce liší.¹⁵⁶ S tím se pojí badatelské riziko a „potenciální regresivita interpretace“, která hrozí v případě příliš libovolné identifikace homosexuálních motivů a způsobů chování nebo hledání homosexuální formy ve filmech, jež vznikly v bližší či vzdálenější minulosti, neboť může docházet k prezentistickému přenášení kategorií současného diskurzu a k projektování soudobého chápání homosexuality na kulturu a dobu, v nichž byl vztahům mezi muži připisován zcela odlišný význam.

Na druhou stranu nelze úplně popřít význam intuice, představivosti a fantazie a zbavit je jejich legitimacy ve vědeckém výzkumu, zvláště při konfrontaci s uměleckými díly a tvorbou. Intuice a fantazie mohou být podnětným impulzem, svébytným „dalekozrakým“ badatelským prostředkem i rezervoárem analytické invence. To díky nim je možné pokoušet se zachytit a objektivizovat „třetí smysl“ filmů, tj. Rolandem Barthesem postulovanou „úroveň signifikance“. Tento smysl přesahuje rámec filmu, je otevřený a těžko zachytitelný, překračuje příběh i psychologii děl, jejich informační i symbolické sdělení. Diváky přitom angažuje individuálně a zároveň intersubjektivně, protože je „evidentní“ a „zřejmý“.¹⁵⁷ Díky potenciálu intuice a fantazie můžeme také dešifrovat ve filmech skryté „přebytky obsahu“,¹⁵⁸ které umožňují odhalit na první pohled nezachytitelné aspekty sociálně-politické skutečnosti, spojené s jejich vznikem. Film, jenž se nachází na hranici reálného a smyšleného světa, může být podle Marka Ferra pramenem pro historické bádání především proto, že je symptomem – příznakem dovolujícím „odkrýt to, co je ukryté, za zjevným, neviditelné prostřednictvím viditelného“.¹⁵⁹ Podle francouzského

155 Viz PIOTROWSKI, G.: *Podwójny świat*, s. 17 (viz pozn. 26).

156 Viz WEEKS, Jeffrey: *Discourse, desire and sexual deviance: Some problems in a history of homosexuality*. In: PARKER, Richard Guy – AGGLETO, Peter (ed.): *Culture, society and sexuality: A reader*. London – New York, Routledge 2014, s. 122.

157 BARTHES, Roland: *Třetí smysl: Poznámky z výzkumu několika fotogramů S. N. Ejzenštejna*. In: *Illuminace*, roč. 6, č. 1 (1994), s. 61–75, zde s. 62.

158 FERRO, Marc: *Film jako kontranaliza społeczeństwa?* In: TÝŽ: *Kino i historia*. Warszawa, Polskie Wydawnictwo Naukowe 2011, s. 59.

159 Tamtéž, s. 40.

historika kamera odhaluje nezáměrným způsobem „odvrácenou stranu“ společnosti a skutečné fungování institucí moci, když o nich prozrazuje více, než by samy chtěly.¹⁶⁰

Rozhodl jsem se proto *Labakana* a *Kluky z bronzu* analyzovat jako symptomy či „privilegované formy ‘zobrazení’“, ¹⁶¹ obnažující tajemství a „lapsy“ nejen svých vlastních tvůrců, ale také společnosti a moci – pro konkrétní místo a konkrétní dobu. Šlo mi přitom rozhodně spíše o odhalení něčeho, co objektivně existovalo a skutečně fungovalo, než o „intelektuální cvičení“ a vytváření dalšího diskurzu, který se více či méně shoduje s módním badatelským paradigmatem. Konstatoval jsem přitom, že tvůrčí fikce a invence i umělecké konstrukce Krškova a Strnadova filmu paradoxním způsobem odrážejí mentalitu své doby, nezáměrně a *au rebours* ilustrují její sociálně-politický kontext a působení ideologie na každodennost, „transkribují“¹⁶² do široce přístupných, „populárních“ kategorií jistý kus pravdy o skutečnosti v Československu padesátých až sedmdesátých let.

V souvislosti s tím vším jsem konsekventně dospěl k závěru, že do struktur a specifických rysů (komunistické) moci, chápaných jako „komplexní strategická situace v dané společnosti“, ¹⁶³ i do její proměňující se ideologie, praxe vládnutí a kontroly lze nahlédnout – způsobem sice poměrně netypickým, ale současně velmi příhodným – skrze dešifrování a konfrontaci homosexuálních obrazů, představ a fantazmat obsažených v Krškových a Strnadových dílech. Takovéto badatelské nastavení mi připadá zcela adekvátní ve vztahu k typu moci operující normou jako svým základním nástrojem, jejíž „úspěch je přímo úměrný tomu, nakolik se jí daří skrývat své mechanismy“¹⁶⁴ – včetně mechanismů rozhodujících o tom, co se zahrnuje pod pojem (homo)sexuality a jaké formy na sebe bere,¹⁶⁵ a definujících rozsah a způsoby využívání (homo)sexuality.

Chtěl jsem ukázat, že *Labakan* i *Kluci z bronzu* jsou – v pravém slova smyslu – „mužské filmy“: s dominujícím mužským živlem, s nazíráním na svět mužskou optikou, orientované na muže. Hlavním obsahem a skutečným předmětem a smyslem těchto děl se zdá být všudypřítomnost či nadbytek mužských těl, respektive – v souladu s logikou homosexuálního pohledu a homosexuálních tužeb – jejich předvádění. Specifický pansexualismus Krškových a Strnadových děl dovoluje, aby se projevil charakteristický „komplex tělesnosti“, v jehož rámci lze obraz mužského těla považovat za homosexuální.¹⁶⁶ Navíc v každém z těchto filmů najdeme výraz mužské touhy po jiných ideálních, přitažlivých mužích a také prostřednictvím filmového plátna zhmotněné fantazie o jedinečných, potenciálně vzrušujících situacích, příhodách

160 Tamtéž, s. 38.

161 Tamtéž, s. 40.

162 TÝŽ: Paradoxs „Pancernika Potiomkina“. In: TÝŽ: *Kino i historia*, s. 207.

163 FOUCAULT, M.: *Dějiny sexuality*, sv. 1, s. 109 (viz pozn. 107).

164 Tamtéž, s. 102.

165 Srv. KOSOFSKY SEDGWICK, E.: *Męskie pragnienie homospołeczne i polityka seksualności*, s. 177 (viz pozn. 103).

166 Viz RITZ, G.: *Literatura w labiryncie pożądania*, s. 196 (viz pozn. 32).

Záběr na Strahovský stadion s vybíhajícími armádními cvičenci ve Strnadově filmu Kluci z bronzu

a vztazích mezi muži – považuji to za konkretizaci homosexuálních představ a materializaci fragmentů homosexuálního imaginária.

Labakan a *Kluci z bronzu* se od sebe liší stylem i hodnotou, náleží také do odlišných kategorií a odvolávají se na různé estetické vzory (což *notabene* vyžadovalo využití různých přístupů: přímočařejší a „prvoplánovější“ čtení Krškova díla, odhlížení od vnějškových a domýšlení nesamozřejmých či opisovaných významů u Strnada). Obě tato díla představují jiný způsob ztvárnění „komplexu tělesnosti“, realizují různé variace fantazmatu a exponují poněkud jiná zákoutí světa homosexuální imaginace. V *Labakanovi* se ocitáme ve stylizovaném bezčasí Orientu, podněcujícím smyslné touhy a potlačené emoce; v *Klucích z bronzu* jsme naproti tomu vrženi do prostředí středoevropské metropole, do dosti plytké reality „reálného socialismu“, v níž se člověk musí tak jako tak potýkat se svými touhami a strastmi. První film je založen na exotických fantaziích o Cizím – milenci z východu a „prvotních“ společnostech s jejich „přirozeným“ přístupem k tělesnosti; druhý pracuje s mnohem přízemnějšími sportovně-armádními sny a homosexuálními fantaziemi o Vlastním – „obyčejném“,

„normálním“ muži (třebaže cvičenci armádního sboru) jakožto předmětu touhy.¹⁶⁷ V Krškově podání jsou tyto touhy rafinovanější a pocity extrémnější; Strnadovo zobrazení je oproti tomu prostější, hrubší a jeho film připomíná *softcore* inscenaci nevyumělkovaných historek z mužských šaten a kasáren. Nahota v *Labakanovi* či *Legendě o lásce* je jako z ilustrací v *Knize tisíce a jedné noci*; naopak spartakiádní cvičení v *Klucích z bronzu* místy připomíná obrázky z nějakého vydání markýze de Sade¹⁶⁸ a spíše než s filmy *Olympia* a *Triumf vůle* Leni Riefenstahlové je zde patrná spojitost se sovětskými sportovními fotografiemi Alexandra Rodčenka a Borise Ignatoviče nebo s německými filmy propagujícími hygienu a kulturu těla, jako byly například *Cesty k síle a kráse* (Wege zu Kraft und Schönheit, 1925) režiséra Wilhelma Pragera.

Více než specifičnost a osobitá hodnota obou snímků (zrcadlení individuality i doby ve statické perspektivě) mne zaujala jejich rozdílnost (odlišnost v dynamické perspektivě). Rozdíl mezi Krškovým a Strnadovým dílem – analýza toho, co se v nich, a zvláště „mezi“ nimi stalo s homosexuálními představami – totiž dovoluje zachytit fundamentální kvalitativní změnu, která se v Československu udála mezi druhou polovinou padesátých let a přelomem let sedmdesátých a osmdesátých, pokud jde o sublimaci a filmové zobrazování těchto představ i obecně při prezentaci a sexualizaci maskulinity na plátně. A tato rozdílnost a změna jsou dokladem regresu a degenerace,¹⁶⁹ k nimž došlo mimo jiné v důsledku instrumentalizace v zacházení s touto sférou lidské intimity. Na příkladu *Kluků z bronzu* (a také na obrazu spartakiád, jak je film podává) je vidět, jak byla homosexuální fantazmata – která pro Kršku mohla ještě znamenat stimulátor osobitého uměleckého vyjádření i způsob protestu, a přinejmenším jisté vnitřní útočiště a únik z reality – přivlastněna, přetvořena a instrumentalizována vládnoucí mocí, aby se tak stala součástí systémových „normalizačních“ procedur, nástrojem „ovládané sexuality“ v souladu s ideologickými záměry a politickými potřebami a prostředkem disciplinace. Rovněž lze konstatovat – aplikujeme-li na tuto oblast úvahy Josefa Kroutvora o významu kultury pro malý (český) národ¹⁷⁰ – že homosexuální fantazmata ve filmu či literatuře mohla představovat svébytnou politiku (sexuální) menšiny, poskytující opodstatnění její

167 Toto pojetí bylo v období realizace *Kluků z bronzu* ve shodě se soudobými trendy v oblasti homosexuální erotiky a pornografie (jak se projevovaly např. v 70. a na počátku 80. let v měsíčníku *Playgirl*), preferujícími především muže typu obyčejného „kluka odvedle“ (*boy-next-door*).

168 Tuto asociaci využil např. Jan Švankmajer v koláži z roku 1976 *Tělesná výchova ve službách erotismu a militarismu (hra analogií)*, která obsahovala ilustrace z děl markýze de Sade spolu s fotografiemi ze spartakiádního vystoupení vojáků v roce 1975.

169 Za symptomatické a reprezentativní dílo střední etapy tohoto procesu lze považovat film *Radúz a Mahulena* Petra Weigla z roku 1970. Vše to, co v *Labakanovi* bylo „lidové“, živé, přirozené a nenucené, se ve Weiglově filmu vyvinulo v elitářské, vyspekulované, přestylizované a vyumělkované. Krškovu strategii lze definovat jako snahu říci a ukázat v rámci vymezeného prostoru co nejvíce, zatímco Weiglova strategie spočívala spíše v sublimaci, kamufláži, zakrývání a zaměňování homosexuálních fantazmat za dekorum.

170 KROUTVOR, Josef: Potíže střední Evropy: Anekdota a dějiny. In: TÝŽ: *Potíže s dějinami: Eseje*. Praha, Prostor 1990, s. 75 n. aj.

„Kluci z bronzu“ ve Strnadově filmu děkují aplaudujícímu obecnstvu na Strahovském stadionu

existence a ulehčující její přežívání; za „normalizace“ se ovšem „despotické moci“ podařilo je ideologizovat a podřídit si je, „nalepit“ na ně oficiální štítek, a tím tuto menšinu fakticky zbavit jednoho (jediného možného?) politického prostředku.

Rozpoznání změny v této specifické oblasti odkazuje jako symptom k procesům a jevům mnohem obecnějším (spojeným například s „modernizací“ způsobu vládnutí, s redefinicí soukromé sféry apod.) a umožňuje pozorovat, i když jen v dílčím ohledu, „odvrácenou stranu“ společnosti vstupující údajně na cestu od socialismu ke komunismu. Můžeme tak rovněž charakterizovat odlišnou podobu komunistické moci v Československu ve dvou obdobích: v době tání a destalinizace v polovině padesátých let a v čase opětovného „zamrzání“ režimu – takzvané konsolidace a normalizace – v sedmdesátých letech.

Tímto způsobem (homo)sexualita rozhodně vystoupila z oblasti soukromých fantazií (která však v podmínkách komunistické kinematografie vždy nakonec v poslední instanci zůstávala politická)¹⁷¹ do arény politiky. O co více *Labakan*

¹⁷¹ Blíže viz SZYMAŃSKI, Karol: Film czechosłowacki odnaleziony. In: *Kwartalnik Filmowy*, roč. 33, č. 75–76 (2011), s. 327 n.

představoval svého druhu únik ze skutečnosti a sny i touhy transponoval *za realitu* – do jiného, lepšího světa – o to více něco takového v *Klucích z bronzu* nebylo dovoleno; homosexualita byla opět vtažena zpět *do reality*, zanořena do toho, co se dělo „tady a teď“, v konkrétním čase konkrétního sociálně-politického systému.

Znaky regrese a degenerace, které se zde popisují, vykazovaly Strnadův film z oblasti tvůrčího aktu a umění do oblasti ideologie a propagandy. „Normalizační“ filmy byly až v zarážejícím množství autorskými díly (to je rovněž případ několika Strnadových děl), zůstávaly přitom ale především výtvoři třídními a stranickými.¹⁷² Zato Krškova díla sice nesplňovala formální kritéria (autor například nebyl scenáristou), s ohledem na punc osobitosti tvůrce je však lze bez debat označit za autorská – byla na výsost individualistická a nestranická.

Převedeme-li to do terminologie švýcarského slavisty Germana Ritze z oblasti literatury,¹⁷³ lze konstatovat, že diskurz *Kluků z bronzu*, který se zdá být – adekvátně vzhledem k „nulovému stylu“ filmu – neutrální a obyčejný, je ve skutečnosti jen zdánlivě neutrální či pseudoneutrální, tak aby mohl simulovat mužský diskurz. Diskurz *Labakana* se naproti tomu přidržuje neutrality v jiném smyslu slova – chce zůstat bez nálepky (jako například film fantastický, erotický či emancipační) a nenechat se zaškátulkovat, aby mohl zaujmout rovnocenné postavení s dominantním (mužským) diskurzem. Tak můžeme vnímat Krškovy umělecké strategie jako vytváření vlastního *subjektivního jazyka* a jeho užívání jakožto rovnocenného s jinými, povinnými či dominantními jazyky. Naproti tomu u Strnada nastává *ztráta invence a autonomie jazyka* (také v oblasti vyjadřování tužeb a erotických představ), jeho „rozmlžení“ a „odzbrojení“, aby bylo možné kamuflovat hegemonní, zdánlivě neutrální (protože „politicky korektní“) mužský diskurz a podvolit se mu.

Oba filmy v souvislosti s tím reprezentují jiný stupeň či stadium orwellovského dvojho myšlení. U Kršky můžeme pozorovat ranější etapu, prozrazující ještě menší devastaci a také určitou strategii odporu, ve které máme co do činění s využíváním kreativní a dvojznačné stránky jazyka, k níž bylo možné unikat, a se skrýváním skutečných významů prostřednictvím fantazie, symbolů, aluzí, alegorií, hyperbol, stylizace... Strnadův film, a spolu s ním celý projekt spartakiád, již reprezentuje skutečný *doublethink* – s „přepisováním“ jevů, emocí, myšlenek a podobně pod diktátem moci a s vytvářením nové skutečnosti i historie, což bylo spojeno se značně paradoxní, možná i zvrácenou subverzí (v našem případě ve sféře homosexuálních představ): s opanováním významů a převrácením znaků, oddělováním pojmů a emocí od předmětů myšlení či citění, popíráním historické geneze i současného kontextu. V důsledku se *Labakan* jeví jako nekomická – protože niterně závažná – pohádka-nepohádka a film „o něčem jiném“, a *Kluci z bronzu* jako nekomická – protože nepovedená – kasárenská fraška a film *o ničem*.

172 Viz BLAŽEJOVSKÝ, J.: Normalizační film, s. 8 a 11 (viz pozn. 5).

173 RITZ, German: Iwaszkiewicz, Breza, Mach: Niewypowiedalne pożądanie a poetyka narracji. In: TÝŻ: *Nić w labiryncie pożądanja: Gender i pleć w literaturze polskiej od romantyzmu do modernizmu*. Warszawa, Wiedza Powszechna 2002, s. 177 n.

Hromadné vystoupení vojáků na Strahovském stadionu ve Strnadově filmu Kluci z bronzu

Pokud jde o styl, dvojice děl Kršky a Strnada odráží ambivalenci kontrastu, který je charakteristický pro kulturní politiku komunistických vlád: kýče a „progresivního umění“. Ukazuje se, že existuje dvojitý druh kýče. Kdybychom jej chtěli hledat v *Labakanovi* či *Legendě o lásce*, museli bychom uznat, že se tu jedná o kýč „normální“, „běžný“, který stojí na přebujelém estetismu a vizuálním přepychu, je plný pompéznosti a vyumělkovanosti, oplývá vzosnými city a teatrálními gesty (a tyto charakteristiky – jak jsem již uvedl – by Krškovu eventuální kýčovitost řadily spíše do oblasti *glamour* estetiky či *queer* stylistiky). „Tradiční“ kýčovitost těchto děl by spočívala rovněž ve vytváření krásných, neskutečných, vysněných světů a byla by zcela v protikladu ke všem realistickým či dokumentárním formám, v opojení pohádkovou a orientální malebností. Naproti tomu *Kluci z bronzu* můžeme považovat za typický případ „socialistického“ kýče – tedy jeho specifické formy, kterou filmový historik Jan Lukeš označil jako „normalizační kýč“.¹⁷⁴ Zatímco kýčovitost v Krškově filmu se projevovala jakoby ve vlnách – Hogarthových „liniích krásna“ – Strnadův

174 LUKEŠ, J.: *Diagnózy času*, s. 186 (viz pozn. 16).

kýč se manifestoval už jen v přímé linii.¹⁷⁵ Bezbarvá fabule *Kluků z bronzu*, působící jako telenovela, dobře ukazuje, co bylo podstatou onoho „socialistického kýče“ – nedostatek a úspornost, narativní i estetická přístupnost pro všechny vrstvy, absence imaginace a intelektu, deklarovaná prostota (ve skutečnosti jednoduchost) vkusu. Sekvence záběrů ze spartakiády zase ilustrují, jak to, co bylo teoreticky přirozené, realistické a dokumentární, změnilo v ideologické optice svou podstatu a jak se to proměnilo v hyperrealistický kýč (a v určitém smyslu také v kýč „monumentální“, blízký tvorbě Leni Riefenstahlové), který na zcela odlišných základech než Krškovy pohádky využíval vizuální pompéznost, stylizaci a estetizaci, když ve výsledku konstruoval opět neskutečný a vybájený (zde mocensky posvěcený) svět, odlišný od reality soudobého Československa. Status tohoto neskutečného světa, vytvořeného prostřednictvím „normalizační“ spartakiády, se však úplně lišil od statusu fantazmatických světů projektovaných Krškovou obrazotvorností.

Kýčovitost hyperrealismu spartakiádních cvičení dokonale vycítila Věra Chytilová, která záběry ze Strahovského stadionu z roku 1980 využila v jedné sekvenci svého dokumentárního filmu *Praha – neklidné srdce Evropy* (1984). Radikálně zrytmizovala montáž, zrychlila obraz a přidala k němu „kolovrátkovou“ hudbu s konvulzivním zpěvem Michaela Kocába, proměnila obraz tisíců cvičících těl z ptačí perspektivy na geometrické, abstraktní, pop-artové vzory.¹⁷⁶ Prostřednictvím drastické stylizace gymnastických vystoupení a dovedením jejich vizuálního rozměru do krajnosti se Chytilová osvobodila od přímých ideologických či politických konotací a zaútočila na projekt spartakiád z jiné strany: ukázala jeho fascinující a současně „podezřelou“ estetiku, přičemž odkryla jeho dvojznačný etický podtext. Nezesměšňovala jej, jen vynesla na světlo skutečnost, že za vzrušující a velkolepou fasádou se skrývá jak špatný vkus, tak autoritářské motivy; do krajnosti deformovaným zobrazením paradoxně nedeformovala, jen se dopracovala ke skutečné – monumentální, dehumanizované a ideálně zneužitelné – povaze spartakiád.

Spartakiádní kýč byl sourozencem kýče prvomájových pochodů a jiných masových událostí plných kolektivních emocí, inscenované radosti a energie i sdíleného optimismu. *Kluci z bronzu*, podobně jako i jiné filmy spartakiádního „formátu“ či obecně řada „normalizačních“ děl, měli být ekvivalentem a rozšířením tohoto druhu emocí i postav. V konfrontaci s takovým „socialistickým kýčem“ se musela kýčovitost Krškových filmů jevit jako „nepokroková“ a „reakční“. A kulturní politika komunistických vlád bojovala proti zpátečnickému kapitalistickému kýči, protože nebyl v souladu s edukačními a agitačními úkoly státní kinematografie, která byla oporou společnosti budující socialismus. Je třeba nicméně vzít v úvahu – ve shodě s Johnem Haynesem, který porovnával hollywoodské romance s hudebními

175 Siegfried Kracauer při popisu masové sportovní akce konstatuje, že „ornament je sebeúčelem. (...) ...masový pohyb girls stojí v prázdnu... (...) Jednotky girls trénují, aby vytvořily bezpočet paralelních čar... (...) Zavřeny zůstávají hypertrofie organických forem a paprsky duševního života.“ (KRACAUER, S.: Ornament z masy, s. 67 n. – viz pozn. 1.)

176 Viz PRÁDNÁ, Stanislava: Balancování na hraně možného: Tvorba Věry Chytilové v období normalizace. In: KOPAL, Petr (ed.): *Film a dějiny*, sv. 4: *Normalizace*. Praha, Casablanca – Ústav pro studium totalitních režimů 2014, s. 50.

komedii „reálného socialismu“ – že „socialistický kýč“ a „kapitalistický kýč“ plnily podobné funkce: oba stimulovaly touhu a udržovaly přesvědčení, že objekt této touhy (ať už je jím cokoli) je dosažitelný, a prostřednictvím toho napomáhaly udržovat sociálně-politický *status quo*.¹⁷⁷ K tomu je třeba ještě dodat, že jak zpátečnický „kapitalistický kýč“, k němuž můžeme případně zařadit *Labakana*, tak i pokrokové umění, jež se projevilo jako „socialistický kýč“ v *Klucích z bronzů*, souhlasně tvrdily, že utopie je dosažitelná již za našeho pozemského života. Šlo zde ovšem o diametrálně *odlišné utopie*. Krška prezentoval sentimentálně-nostalgickou verzi, velmi smyslnou a eskapistickou, která směřovala k vysněným a zidealizovaným světům jako prostorům osobní svobody a realizace tužeb. Nadto (analogicky jako například později trio James Ivory, Ismail Merchant a Ruth Praver Jhabwalaová, které vytvořilo nejprve mýtus Indie a později rovněž edvardiánské Anglie) Krška stvořil utopickou jihočeskou krajinu a potom – v *Labakanovi a Legendě o lásce* – mytický Orient, v němž se tvůrce a jeho diváci mohli naleznout a potkat, porozumět Cizímu a pochopit Jiné, a přitom překročit třídní, rasové, intelektuální a konečně i sexuální bariéry. Naproti tomu ve Strnadově filmu se ke slovu dostala spartakiádní utopie soudobé společnosti – společnosti temporální, pragmatické a uzavřené, glorifikující i zatracující sebe samu v honbě za zázrakem komunismu na úkor individuálních snů a cílů.

Filmy *Labakan* a *Kluci z bronzů* – jako zástupci populárního a mainstreamového žánru kinematografie – zobrazovaly povinné, a současně konstruovaly žádoucí ideály mužnosti. V tomto kontextu můžeme na obě díla nahlížet jako na svébytný projev konfrontace dvou naprosto odlišných vizí a vzorů mužnosti působících na poli české kultury i společenského života od 19. století a „vytvořených dvěma kanály masové kultury“ – mužnosti sokolské a lidové.¹⁷⁸ Sokolská mužnost – založená, podobně jako jiné takové formy, na antické tradici *kalokagathia*, tedy na spojení obdivu k fyzické kráse s kultem přátelství (propagovaným například v německém prostředí jako idea *Männerbund*) – byla českým nacionalismem využita k vytvoření národních symbolů a upevnění národní jednoty a sounáležitosti. Mužské tělo se v tomto symbolickém systému stalo kolektivním národním tělem – a poté v období „normalizace“ prodělalo změnu ke kolektivnímu tělu státnímu, či dokonce stranickému. Vůči hegemonnímu sokolskému vzoru se vymezoval vzor lidový, zpochybňující a dekonstruující jeho nárok a tlak a zosobněný (anti)hrdiny, nejčastěji plebejskými, obdařenými vlastnostmi stereotypně spojovanými s českými muži, respektive v širším smyslu s „malým českým člověkem“ – životním pragmatismem,

177 HAYNES, John: *New Soviet man: Gender and masculinity in Stalinist Soviet cinema*. Manchester, Manchester University Press 2003, s. 186. Vzhledem k tomu by buřičský či nonkonformní rozměr *Labakana* v zásadě zpochybňoval kýčovitost filmu.

178 FILIPOWICZ, M.: „*Panowie, bądzmy Czechami, ale nikt nie musi o tym widzieć...*“, s. 139 (viz pozn. 125). V tomto kontinuu lze spatřovat trvalou dichotomii romantismu a biedermeieru, jejímž výrazem bylo mimo jiné střetávání a současně prolínání dvou postav stvořených českou populární kulturou: romantického rebela a biedermeierovského šosáka (*tamtéž*, s. 70 n.).

individualismem, přízemností, hédonismem a podobně.¹⁷⁹ Hrdinové tohoto druhu zaujímali v kolektivním vědomí stále větší prostor.¹⁸⁰ Postavu Labakana můžeme považovat za jednu ze specifických mutací lidového vzoru mužnosti a Krškův film za jeden ze symptomů procesu střetávání a vzájemného popírání obou vzorů, jakož i sesazování hegemonního vzoru z pomyslného trůnu. To se projevovalo odklonem od maskulinity a tělesnosti národní, kolektivní, masové a expanzivní ve prospěch mužnosti a tělesnosti osobní, vlastní a individuální, introvertní a intimní. *Kluci z bronz* naopak svědčí o tom, že tato tendence se v období „normalizace“ obrátila a že v československé kultuře a sociálně-politickém životě se v této době znovu dostal do popředí vzor sokolský – modifikovaný, propagandisticky modernizovaný a nadekretovaný jako „jedině přijatelný“.

V Krškově světě homosexuální imaginace vytvářela prostor pro *individualizaci a budování svébytnosti*, ve Strnadově světě naopak představovala pole pro *odosobnění, kolektivizaci a odcizení* (či dokonce zvěcnění). Mužské touhy a fantazie v *Labakanovi* jsou determinovány životními ambicemi hlavního hrdiny, jeho společenskými i materiálními aspiracemi a impulzem ke změně vlastní pozice. Naproti tomu *Kluci z bronz* se – kromě sportovního tématu – distancují od veškerých asociací s individuálními ambicemi i úspěchy či od vzájemného porovnávání a soupeření, jakožto rysů patrně příliš připomínajících konkurenční prostředí západního stříhu. Spartakiádní výsledky zůstávají u Strnada spojeny spíše s kolektivní socialistickou prací a správnou organizací, se spoluprací celé skupiny a odpovědností za tým¹⁸¹ než s „kapitalistickými“ tréninky, rozvíjením individuálních schopností, soupeřením a vítězstvím jednotlivce. Posun zde můžeme spatřit také v porovnání s projektem mužnosti v sokolské tradici, když místo individualizovaného kolektivu zaujala ve spartakiádách kolektivizovaná jednotka.¹⁸² Pro Krškova hrdinu jsou jeho vlastní potřeby a tužby tím nejdůležitějším, neváhá kvůli nim překračovat společenské a morální normy. Strnadovi hrdinové se zato obětují v zájmu celku i spartakiádní myšlenky – zapojují se do komunistického systému, přenášejí mezi spoluobčany jeho propagandistický obraz a normy (svázané rovněž s mocensky adaptovanými „nelegitimními“ sexuálními představami) a stávají se přitom nástroji „společenské ‘samo-totality’“.¹⁸³ Zde popisované protiklady by mohly být vyjádřeny syntetickou zkratkou, kdy proti sobě stojí obraz jedince uvězněného mezi tím, kým je, a tím, kým by nejenže chtěl, ale i mohl být (v Krškově filmu) – a obraz jedince uvězněného mezi tím, kým je, a tím, kým je povinen a nucen být (u Strnada).

Dějové linie obou filmů jsou příběhem překonávání překážek na cestě k realizaci některých mužských záměrů a cílů. O co více Labakanovy peripetie v Krškově díle představují svébytnou „školu pocitů“ – formativní edukaci sentimentální, sociální, morální i existenciální – o to více vojáci podílející se na spartakiádním projektu

179 *Tamtéž*, s. 175.

180 Viz *tamtéž*, s. 255 n.

181 Srv. ČINÁTLVÁ, B.: Dederon a stadion, s. 124 n. (viz pozn. 89).

182 Viz THORNE, V.: Těla v pohybu, s. 106 (viz pozn. 129).

183 Srv. HAVEL, Václav: Moc bezmocných. In: TÝŽ: *Spisy*, sv. 4: *Eseje a jiné texty z let 1970–1989; Dálkový výslech*. Ed. Jan Šulc. Praha, Torst 1999, s. 224–331, zde s. 243 n.

Vrcholné číslo armádního vystoupení na Strahovském stadionu ve filmu Rudolfa Krejčíka Československá spartakiáda 1975

u Strnada budují něco na způsob brigády socialistické práce, procházejí kolektivizujícím *táborovým režimem* a jsou vystaveni vymývání těl i mozků, aniž by to pro ně mělo nějaký zřejmý individuální přínos a přispívalo k jejich osobnímu rozvoji. Nezakoušejí ani náznak „nesnesitelné lehkosti bytí“, jejíž břímě jak se zdá Labakan pocítil. Pointu obou filmů lze redukovat na schéma „proměny žáby v prince“, avšak s podstatným rozdílem v jeho konkrétním naplnění: U Kršky vysněná metamorfóza krejčíka v emírova syna poměrně realisticky vede k proměně hlavního hrdiny v sice hořce zklamaného a obratem událostí zasaženého, ale současně nezdolně energického a sebevědomého pána svého osudu („prince-samovládce“). U Strnada se vojáci sice stávají „hvězdami jednoho představení“ (vládnoucí moc jim dovolí zažít svých „pět minut slávy“ na stadionu a poté se blýsknout v roli „princů-soudruhů“ při průvodu mezi davy v pražských ulicích s aureolou dobře splněné povinnosti), nezískávají tím však žádné zvláštní životní poznání a zůstávají pouhými loutkami, pasivními a „zdravými“ pojítky kolektivu a „kolečky v systému“, zbavenými možnosti sebepoznání. O co více lze Krškovu pohádku o Labakanovi považovat za demonstraci svébytného (a pro homosexuální zkušenost charakteristického) procesu *porozumění vlastní existenci „skrze tělo“* a nabytí vůle rozhodovat o svém osudu, o to více těla vojáků „povyšených“ na aktéry spartakiády zůstávají redukována

na obraz předmětu a znak oběti. „Ornamentální charakter rukopisu“ spartakiád-ních vystoupení vtiskuje – podle názoru Blanky Činátlové – do cvičících těl jakousi apriorní vinu a činí z nich oběti (za vše individuální a osobité) skládané na oltář vládnoucí moci a strany.¹⁸⁴

V dané souvislosti je zajímavé, že v Krškově pohádce není mužské tělo vůbec zobrazováno ve fragmentarizované podobě, přestože sexualizace bývá často úzce spojena právě s fragmentarizací.¹⁸⁵ Naproti tomu pro Strnadův film je (zvláště v ukázkách ze spartakiád-ních vystoupení) charakteristické spojení erotizující fragmentarizace s multiplikací, monumentalizací a „bronzováním“ těl. Pro *Labakana* je totiž mimo jiné příznačná bezpodmínečná adorace, fascinace a oslava mužského těla (v celku), zatímco pro *Kluky z bronzu* spíše jeho banalizace a trivializace (jimž nemůže zabránit ani zmíněná monumentalizace a „bronzování“). V prvním filmu je mužské tělo přijímáno jako dekorativní, ale autonomní *objet d'art*, ve druhém se setkáváme již pouze s tělem jako (přinejlepším autonomní) součástí ornamentu.

V *Labakanovi* se o slovo hlásí přesvědčení o *performativní a labilní povaze identity*, hledané a naplňované k osobnímu prospěchu; naproti tomu identita spartakiád-ních cvičenců – zformovaná, typizovaná a *redukovaná na zideologizované tělo* – pracuje především ve prospěch „intencí systému“.¹⁸⁶ To se týká i sexuální identity a pří-náležitosti k určitému pohlaví. Sexuální identita Labakana se jeví jako nejasná, nejednoznačná a nestabilní – tímto svým performativním rozměrem destabilizuje genderové hranice a spolu s tím rozkládá (v tomto případě totalitární) sociálně-politický řád. Sexuální identita „chlapců z bronzu“ – „performovaná“ způsobem kompatibilním s homosexuálními představami a tužbami – se naproti tomu vzdá-lila prostoru intimní svobody a ztratila svůj subverzivní potenciál skrze skupino-vé tréninky, veřejné vystupování a masové manifestace pod diktátem vládnoucí moci. Toto následné a povrchní kročení a potlačování nepříliš jasně a jednoznačně vyhraněné sexuální identity a její usměrnění do podoby sociálně i politicky nor-movaných vztahů mezi muži v kasárnách i ve sportu paradoxně umožňuje využít homosexuální fantazmata k upevnění řádu a „vede ke stabilizaci křehkých hranic, aby ... byl chráněn systém zevnitř“.¹⁸⁷ Zatímco jedinečné a osobité fantazma v *Labakanovi* plní emancipační a osvobozující funkci, má transgresivní a buřičský rozměr, s ním pokrevně spřízněné fantazma ve Strnadově světě se ve své opano-vané, instrumentalizované a zdegenerované podobě stává nástrojem sociálního inženýrství, přejímá represivní, kontrolní, „konsolidující“ a „normalizující“ funkci. Krška sublimuje homosexuální fantazie a vytváří na jejich základě film, který je při všech ohledech ke konvenci dílem subverzivním (tuto strategii bych označil jako *sublimatio ad liberatum*). Strnad naopak využívá homosexuální představy a kódy pro dosažení účinku opačného a hluboce konformistického.

184 ČINÁTLOVÁ, B.: Dederon a stadion, s. 126.

185 Viz např. postřehy Petera Lehmana na téma fragmentarizace těla Richarda Gera ve filmu *Americký gigolo* Paula Schradera z roku 1980 (LEHMAN, P.: *Running scared*, s. 14–19 – viz pozn. 67).

186 Viz HAVEL, V.: Moc bezmocných, s. 234 n.

187 JAGIELSKI, S.: *Maskarady męskości*, s. 22 (viz pozn. 60).

Krškovy „panerotické stylizace“¹⁸⁸ jsou performancí samy o sobě – nezaujatou přehlídkou (*spectacle*)¹⁸⁹ mužnosti. V *Labakanovi*, podobně jako v jiných Krškových filmech, může divák zakoušet voyeuristické potěšení ze sledování a kontemplování mužskosti na pozadí krajiny nebo v rámci krásné scénografie. Někdy je sexuální náboj vytvořený kumulací mužských těl či přítomností charismatických a přitažlivých protagonistů tak silný, že – slovy Laury Mulveyové – „zamrzne děj ve chvílích erotické kontemplace“ a přenesení film do „země nikoho ... mimo čas a prostor“.¹⁹⁰ *Labakan* se – jako příklad fascinovaného pohledu „mužů milujících muže“¹⁹¹ – za těchto podmínek stává artikulací homosexuality. Naopak *Kluky z bronzu*, v nichž máme co do činění s lépe kontrolovaným „komplexem tělesnosti“, lze považovat za reprezentaci pohledu „mužů podporujících zájmy mužů“¹⁹² (kteří jsou zároveň „muži třímajícími ve svých rukách moc“), tedy za artikulaci „homospolečensví“. Spektákl mužských těl v kasárnách a na stadionu zde neslouží ani tak „kontemplaci“ jako „konzumaci“¹⁹³ a narativem produkovaným mocí není ani tak popřen jako spíš s ním propleten a jemu podřízen. Tím, že slouží reprodukci žádoucí a propagované podoby maskulinity, „posiluje roli moci jakožto správce skutečnosti“¹⁹⁴ a upevňuje „normalizační“ systém.

O co více se v Krškově tvorbě objevuje erotizace přirozenosti a korelativní „naturalizace“ erotiky, o to více jsme v *Klucích z bronzu* svědky erotizace ideologie a odpovídající ideologizace erotiky. Jelikož „normalizační“ moc nemohla kontrolovat myšlení svých občanů, ve spartakiádách oddělila jejich těla od myslí a důraz položila na kontrolu těl.¹⁹⁵ Záměrem bylo dosáhnout kontroly mysli nikoli skrze negaci těla, ale skrze jeho řízení, včetně (a možná především) jeho sexuality. Zaprážení sexuality jako spojence do zpředmětnění a znevolnění mělo vést k vytvoření „nového mechanického člověka“ – v daném případě „nového znormalizovaného člověka“. Americký historik John Haynes tvrdí (s odvoláním na sovětského sociologa a filozofa Igora Kona),¹⁹⁶ že jedním ze způsobů, jak se sovětská moc pokoušela oslabit osobní autonomii svých poddaných a odindividualizovat individuální, byla diskreditace a vykořenění všeho, co je v lidské povaze erotické (a nadto možná všeho, co je fyziologické a biologické).¹⁹⁷ Proto například interpretuje absenci jakéhokoli sexuálního napětí a erotických prvků v hudebních komediích Ivana Pyrjeva jako

188 Jak to označuje Lukáš Nozar (Momenty života a díla Václava Kršky do roku 1945, s. 429 – viz pozn. 11).

189 Viz MULVEY, Laura: Przyjemność wzrokowa a kino narracyjne. In: HELMAN, Alicja (ed.): *Panorama współczesnej myśli filmowej*. Kraków, Universitas 1992, s. 101 n.

190 Tamtéž, s. 100.

191 Srv. KOSOFSKY SEDGWICK, E.: Męskie pragnienie homospołeczne i polityka seksualności, s. 180 (viz pozn. 103).

192 Tamtéž.

193 Viz JAGIELSKI, S.: *Maskarady męskości*, s. 44.

194 Viz MULVEY, L.: Przyjemność wzrokowa a kino narracyjne, s. 101.

195 Viz THORNE, V.: Těla v pohybu, s. 100 a 114 (viz pozn. 129).

196 HAYNES, J.: *New Soviet man*, s. 185 (viz pozn. 177).

197 Srv. SKWARA, A.: Film socrealistyczny – ciało ekranowe jako inskrypcja ideologii?, s. 316 (viz pozn. 116).

funkci absence subjektivismu a individuální osobitosti u *homo sovieticus*. Konsekvantně bychom mohli v Krškově panerotismu a jeho heterogenních homosexuálních fantazmatech spatřovat naopak *obrannou strategii před sovětizací* a výraz utvrzení recipientů v *individualizaci a suverenitě*.

Na *Kluky z bronzu* a spartakiádní projekty můžeme naopak nahlížet jako na doklad *strategie deindividualizace a deautonomizace*, avšak zcela odlišné od té, kterou popsali Kon a Haynes. Namísto znevažování a vykořeňování totiž intenzivně využívá potenciálu sexualizace a erotických představ, včetně homosexuálních (což bych v dané souvislosti označil jako *condensatio ad absurdum*, či spíše *elephantiasis*). Výsledek tohoto zneužívání erotiky je paradoxní, avšak v souladu s totalitárními mocenskými cíli. Konkrétně na spartakiádách (ale rovněž ve vzorových kasárnách Strnadova filmu) jsou exponována apollónská – mladá, harmonická a zdravím kypící – těla, jež jsou intenzivně erotizována, zároveň jsou však proměněna v těla standardizovaná a zbavená vášně, a navzdory tomu, že se sama stávají objekty touhy, v odosobněné a bezduché předměty. Je možné popsat to slovy francouzského filozofa Yvesa Michauda jako „bizarní všudypřítomnost sexu, ale bez touhy, fantazmatu a vášně“, jako život bez života, v němž „převažuje jakýsi ledový materialismus – tam, kde bylo (jako například u Kršky – pozn. autora) vědomí, duše, fantazma a touha, je nyní už jen tělo a jeho znamení“.¹⁹⁸ Spartakiády se tak staly systémem, který (řečeno se Siegfriedem Kracauerem) „už nemá na mysli nic erotického, nýbrž každopádně označuje místo toho erotického“.¹⁹⁹ Kdybychom chtěli hledat odrazy tohoto fenoménu – protikladné ke vzpomenutým Pyrjevovým hudebním komediím – v sovětské mainstreamové produkci, paralelou ke *Klukům z bronzu* by mohla být série sportovních filmů z konce dvacátých a z třicátých let (na způsob *Nesmlouvavého chlapce* (Strogij junosa) Abrama Rooma z roku 1935), v nichž se pohyb a mužská tělesnost nasycená homoerotickými podtexty – obojí vtělené do bezduchých a „automatizovaných“ objektů – staly nástroji vytváření komunistického řádu a *homo sovieticus*.²⁰⁰

Konečně, v rozdílu mezi tím, jak se homosexuální fantazma realizuje a promlouvá v *Labakanovi* a jak v *Klucích z bronzu*, můžeme spatřovat vtělení odvěké *dichotomie Erotu a Thanatu*. Thanatos je mimo jiné v povaze systémů, ve kterých jsou osobní touhy a vášně podřízeny zájmům kolektivních institucí a moci, a zahrnuje také

198 MICHAUD, Yves: Wizualizacje: Ciało i sztuki wizualne. In: COURTINE, Jean-Jacques (ed.): *Historia ciała*, sv. 3: *Różne spojrzenia. Wiek XX*. Gdańsk, słowo/obraz terytoria 2014, s. 409.

199 KRACAUER, S.: Ornament masy, s. 67.

200 Viz SHEMBEL, Daria: The spectacle of masculinity in sports and dance: Grigorii Alexandrov's 'The Circus' and Abram Room's 'A stern young man' – a paradigm and a pariah. In: *Blok*, roč. 16, č. 3 (2004), s. 77, 86 a 88. Sportovní hrdinové v tomto období převzali roli hrdinů války a revoluce a ocitli se v centru zájmu stalinské propagandy a sociálního inženýrství. Atraktivní a eroticky zhodnocené (skrze „naplnění homosexuálním podtextem“) mužské tělo sportovce sehrávalo klíčovou roli v konstruování kolektivně sdílené představy maskulinity a představovalo rovněž ústřední téma přibližně dvacítky filmů z produkce Sovkina, které byly věnovány spartakiádám organizovaným v Moskvě od roku 1928 (tamtéž, s. 73 n.).

ty formy automatického – bezmyšlenkovitého, bezduchého a tupého – fungování, kterým dávají přednost totalitární režimy.²⁰¹ Díky Strnadovu filmu můžeme nahlédnout pod pokličku takového systému, v němž komplex mužské tělesnosti zůstává redukován na kvazierotickou performanci, která na jedné straně představuje ústřední pojivo „ovládání sexuality“ a na straně druhé pak nic než „subsystém většího zritualizovaného představení moci“²⁰² (v tomto případě komunistické). Tato performance a manifestace moci přitom odolává veškerým pokusům o přechod od již „nadekretované“ utilitárnosti a degradace k nějakým formám povznášejícím a sloužícím individuálním cílům.²⁰³ Krškovy filmy by naproti tomu představovaly království Erotu – nejen jako (homo)sexuality usilující o uspokojení individuálních ambicí a libida, ale rovněž jako elementární síly, která působí proti nesnesitelné tíži existence a osudu stejně jako proti dějinám, moci a mechanismům kontroly.

Labakan se jeví jako výraz životního a uměleckého postoje či projektu, za nímž stojí „styl života“ (adjektivum „homosexuální“ by na tomto místě bylo omezující) či určitá „stylistika existence“. *Kluci z bronzu* naproti tomu ve stopách komunistických spartakiád – s jejich redukcionismem, deindividualizací, vyvlastněnou tělesností a sexuální manipulací – vyjadřují jediné „styl masa“.²⁰⁴ Srdce mytické „jihočeské krajiny“ – rodný Písek, ve kterém Krška točil plenéry k *Měsíci nad řekou* a *Stříbrnému větru* – bylo o čtvrt století později degradováno na scénografii Strnadovy přízemní kasárenské frašky.²⁰⁵ A krejčík Labakan, snící o životě prince Omara, mohl v dobách *Kluků z bronzu*, stejně jako všichni ostatní jinakostí obdaření Krškovi hrdinové, skončit jako voják a spartakiádní cvičenec na Strahovském stadionu. Ten je hodně blízko kamenolomu, ve kterém skonal „jako pes“ Josef K.

Z polštiny přeložila Hana Komárková

201 Viz JOHNSON, K. B.: *Eroticism, power, and fate in the cinema of Central Europe*, s. 53 (viz pozn. 112).

202 Kevin B. Johnson tak hodnotí mocenské rituály „obsažené“ ve „filmových baletech“ Miklóse Jancsó (tamtéž).

203 Srv. KRACAUER, S.: *Ornament masy*, s. 76.

204 Jedná se o termíny („styl života“, „stylistika existence“ a „styl masa“) Jean-Paula Sartra, Michela Foucaulta a Simone de Beauvoirové (viz BUTLER, Judith: *Zapis na ciele, performatywna wywrotowość*. In: DĄBROWSKI, M. – PRUSZCZYŃSKI, R. (ed.): *Lektury inności*, s. 44 (viz pozn. 32).

205 O Písku jako místě natáčení těchto filmů viz *Český hraný film / Czech Feature Film*, sv. 6, s. 182 (viz pozn. 100); *Měsíc nad řekou*. In: Česko-slovenská filmová databáze [online]. © 2001–2019 POMO Media Group s.r.o. [cit. 2019-03-13]. Dostupné z: <http://www.csfd.cz/film/5370-mesic-nad-rekou/prehled/>; *Stříbrný vítr*. In: Tamtéž [online]. [Cit. 2019-03-13.] Dostupné z: <http://www.csfd.cz/film/27293-stribrny-vitr/prehled/>.

Diskuse

Možnosti výzkumu katolické církve v českých zemích v raném období komunistické diktatury

Martin Pácha

„Problém psaní o českém katolicismu jako politickém a kulturním fenoménu je to, že jeho autory i konzumenty jsou – snad s výjimkou prací Karla Kaplana – většinou znovu jen samotní katolíci.“ Tato slova napsala v jedné recenzi Adéla Gjuričová před deseti lety,¹ a jak můžeme pozorovat, mnoho se ve zdejší historické produkci zabývající se římskokatolickou církví v daném ohledu dodnes nezměnilo. V následujícím textu se pokusím stručně zmapovat současnou situaci bádání na tomto poli z hlediska konceptualizace a naznačit jednu z možných cest, které by mohly být užitečné pro další výzkum římskokatolické církve v raném období komunistické diktatury.

Současná situace

Partikulárních studií pojednávajících o římskokatolické církvi v komunistické diktatuře je dnes již nepřehledné množství. Nicméně současní autoři, kteří se pokusili

1 GJURIČOVÁ, Adéla: Třikrát o českém katolicismu a katolické církvi. In: *Soudobé dějiny*, roč. 15, č. 3–4 (2008), s. 729–735, zde s. 729.

zpracovat téma syntetickým způsobem, a tak výrazně přispěli ke konceptualizaci historie římskokatolické církve v období 1945 až 1956, jsou v zásadě tři: Václav Vaško, Jiří Hanuš a Zdeněk Demel.²

Práce všech těchto autorů přitom vykazují několik podobných momentů jak v oblasti metodologie, tak interpretace.³ Jedná se především o monolitní pojmání Komunistické strany Československa i římskokatolické církve, inspirace či podobnost s konceptem totalitarismu a vnímání (katolické) církve jako protivníka komunistické strany. To nás může vést k otázce, z jakých zdrojů autoři vycházeli. Zde se nejmarkantněji projeví jistá svébytnost studií zabývajících se římskokatolickou církví. Můžeme pozorovat jakousi hermetickou uzavřenost poznámkového aparátu, pramenící zřejmě i z toho, že někteří autoři vidí v církevních dějinách samostatnou disciplínu na pomezí teologie a historie a rozlišují historiky „světské“ a „církevní“.⁴ Následkem toho mimo jiné je, že i přes určité snahy nejsou témata vztahující se ke katolické církvi reflektována v širší historické obci, a zase naopak v publikacích věnovaných katolické církvi nejsou příliš zohledněny jiné práce pojednávající o komunistické diktatuře. Nicméně, jak napovídá úvodní citát Adély Gjuričové, existuje tu jedna důležitá výjimka, a tou jsou texty Karla Kaplana.⁵ A není tomu tak pouze s ohledem na recepci osudů římskokatolické církve v širší historické obci – Kaplanovy práce jsou také zcela zásadní pro uvažování výše zmíněných autorů zkoumajících historii římskokatolické církve v komunistickém Československu.

Václav Vaško se sice ke Kaplanovým pracím explicitně nehlásí, ale například v prvním dílu trilogie *Dům na skále*, který se zabývá událostmi po roce 1948, tvoří díla Karla Kaplana osmašedesát procent citačního aparátu.⁶ V Balíkové a Hanušově knize o katolické církvi v poválečném a komunistickém Československu takové množství odkazů na Kaplana nenajdeme, autoři se však k němu přímo hlásí a jeho publikaci *Stát a církev v Československu v letech 1948–1953* označují za základní titul k dané tematice.⁷ Zdeněk Demel se ke Kaplanovi přihlašuje také v rozboru

2 Jedná se především o tyto práce: VAŠKO, Václav: *Dům na skále*, sv. 1: *Církev zkoušená*. Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství 2004; BALÍK, Stanislav – HANUŠ, Jiří: *Katolická církev v Československu 1945–1989*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2013; DEMEL, Zdeněk: *Pod dohledem církevních tajemníků*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2008. Tento výběr si neklade nárok na úplnost, ale i kdyby tak činil, nebyl by o mnoho větší. Ze syntetizujících prací by k nim přibyla pouze studie Jaroslava Cuhry „KSČ, stát a římskokatolická církev (1948–1989)“, publikovaná před lety v *Soudobých dějinách* (roč. 8, č. 2–3 (2001), s. 267–293).

3 Podrobnější argumentaci rozvíjím v diplomové práci *Komunisté, katolíci a výuka náboženství*, obhájené v Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v roce 2018, s. 13–19.

4 Viz HANUŠ, Jiří: Úvodem. In: TÝŽ (ed.): *Eseje o povaze církevní historiografie*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2012, s. 7.

5 Viz především KAPLAN, Karel: *Stát a církev v Československu v letech 1948–1953*. Brno, Doplňek 1993.

6 Jedná se o strany 85–191 (134 odkazy na Kaplana).

7 BALÍK, S. – HANUŠ, J.: *Katolická církev Československu 1945–1989*, s. 6.

použité literatury⁸ a v jeho popisu „církvně-politické situace“ je tento vliv opravdu markantní.⁹ Považuji proto za přínosné zaměřit se v následující části na Kaplanovu studii *Stát a církev v Československu v letech 1948–1953* jak obsahově, tak metodologicky a zjistit, jakou roli hraje v historickém výzkumu římskokatolické církve v Československu v komunistickém období.

Role Karla Kaplana v církevní historiografii

Uvedená Kaplanova práce je první souhrnnější analýzou na poli zdejší profesní historie, která vyšla k danému tématu po roce 1989. Jak naznačuje její název, dokumentuje vztah katolické církve a KSČ především v oblasti politických dějin. Autor dělí sledované období do tří celků, odrážejících jeho interpretaci přístupu komunistické strany ke katolické církvi: 1945–1948, 1948–1953 a 1953–1956.

Léta 1945 až 1948 Kaplan charakterizuje jako období vzájemného respektu mezi oběma aktéry a upozorňuje na převážně příznivé podmínky pro činnost církve. Ta z války vyšla sice s morálním kapitálem, ale musela se vypořádat s několika problémy. Šlo hlavně o její komplikované postavení na Slovensku, spory o církevní školství,¹⁰ církevní majetek a ztrátu její oficiální politické reprezentace.¹¹ Komunisté se podle Kaplana snažili v politické praxi udržet dobrý poměr ke katolické církvi a nedostávat se s ní do sporu, a to především z pragmatického ohledu na rozšiřování vlastní volební základny.¹²

Období 1948 až 1953, které tvoří jádro knihy, se podle Kaplana vyznačovalo „mocenskopolitickým bojem“ komunistů s katolickou církví. Autor zde poukazuje na jejich snahy podřídit si plně církev (jako jednu z posledních autonomních instancí v zemi) a zbavit ji vlivu vatikánského vedení. Z tohoto souboje, ve kterém církev neměla naději na úspěch, vyšla „zmrzáčená“ a „ochrnutá“.¹³ Poslední období 1953 až 1956 autor charakterizuje jako „zápas o věřící“. Důraz klade na referát prvního tajemníka Ústředního výboru KSČ Antonína Novotného pronesený v prosinci 1953, do kterého se promítla změna postoje komunistického vedení, jež se odklonilo od boje soustředěného proti „Vatikánu“ k celkové protináboženské strategii.¹⁴ Kaplan svůj výklad končí tvrzením, že tvrdá politika KSČ z let 1948 až 1950 sice katolickou církev výrazně omezila, ale zároveň jí touto strategií nechtěně poskytla morálně-politickou autoritu, která jí pomohla udržet si vliv i v následujícím období.¹⁵

8 DEMEL, Z.: *Pod dohledem církevních tajemníků*, s. 7.

9 Na stranách 15–91, pojednávajících o období 1945–1956, je 71 odkaz na Kaplanovy práce (což je cca 29 procent citačního aparátu), především na *Stát a církev v Československu v letech 1948–1953*.

10 Viz CIGÁNEK, Radim: *Politický zápas o jednotnou státní školu*. Praha, Karolinum 2009.

11 Viz KAPLAN, K.: *Stát a církev v Československu v letech 1948–1953*, s. 11–14.

12 *Tamtéž*, s. 19 n.

13 *Tamtéž*, s. 182.

14 *Tamtéž*, s. 172 n.

15 *Tamtéž*, s. 184.

Úběžníkem Kaplanových partikulárních výkladů je vždy určitý pramen, který v zájmu o co nejobektivnější poznání dějin často podle něj nepotřebuje skoro žádnou interpretaci a měl by vypovídat sám o sobě. Jeho styl práce by se tedy dal shrnout do fráze: zjistit, „jak to vlastně bylo“.¹⁶ Komunistická strana je až na výjimky¹⁷ v autorově pojetí homogenní institucí. Když píše o KSČ, většinou tím myslí pouze nejvyšší vedení a aparát strany. Stejně nediferencovaným způsobem autor pohlíží na katolickou církev – má na mysli pouze její hierarchii. Kaplan postupuje tímto způsobem zřejmě z toho důvodu, že se opírá o prameny vycházející hlavně z mocenského centra KSČ. Jedná se tedy v zásadě o bipolární interpretaci, blízkou totalitární perspektivě. Ta je ovšem v Kaplanově díle přítomna spíše latentně a autor se k ní explicitně nepřihlašuje.¹⁸

Je patrné, že publikace *Stát a církev v Československu v letech 1948–1953* slouží všem výše zmíněným autorům jako nepřehlédnutelná inspirace mnohem více než soudobá historická produkce. Nepřejímají sice všechny teze této knihy (zejména Kaplanova interpretace období 1945 až 1948 je značně svébytná), ale v konceptuálních aspektech se s ní v mnohém shodují. Především jde o totalitární způsob narace, kde proti sobě vyvstávají dva soupeřící subjekty, periodizaci tohoto konfliktu a redukované pojetí komunistické strany. Zmínění autoři nicméně tento Kaplanův vliv nereflektují, i když můžeme říci, že mnohé jeho předpoklady a závěry byly v posledním dvacetiletí minimálně předmětem diskusí.¹⁹

Tato situace nevyhnutelně vede k tomu, že rozdílné metodologické podněty či konceptualizace komunistické diktatury, které vedou k novým otázkám, se na pole dějin římskokatolické církve ve sledovaném období dostávají pouze pozvolna a spíše mimochodem. To má pak za následek, že výše zmíněné práce mívá tematicky primárně dvěma směry: první sleduje omezování katolické církve na politické úrovni, druhý se soustředí na zkoumání represe. To je samozřejmě legitimní, nicméně přílišné tematické i konceptuální spoléhání na Karla Kaplana bádání poněkud svazuje.

Pro další výzkum by proto podle mého názoru bylo přínosné ověřit některé ustálené Kaplanovy výkladové modely, které jsou v této problematice často příliš

16 Ke Kaplanovu pojetí práce viz SOMMER, Vítězslav: Kronikář komunistického Československa: Karel Kaplan a studium soudobých dějin. In: *Soudobé dějiny*, roč. 15, č. 2 (2008), s. 341–356.

17 Viz např. naznačený rozpor mezi členstvem a vedením KSČ (KAPLAN, K.: *Stát a církev v Československu v letech 1948–1953*, s. 19).

18 K tomu viz PULLMANN, Michal: Diktatura, konsenzus a společenská změna: K výkladu komunistické diktatury v českých akademických diskuzích po roce 1989. In: STORCHOVÁ, Lucie – HORSKÝ, Jan a kol.: *Paralely, průsečky, mimoběžky: Teorie, koncepty a pojmy v české a světové historiografii 20. století*. Ústí nad Labem, Albis International 2009, s. 231–246.

19 Ať už se jedná o neutuchající diskuse o totalitarismu, nebo konkrétněji o Kaplanův mezník roku 1953 v církevní politice státu, zpochybněný Ondřejem Matějkou (viz MATĚJKA, Ondřej: „Správný komunista má také být správným křesťanem, jako byli křesťané první“: Vztah československých evangelíků ke komunistické straně Československa 1921–1970. In: KALOUS, Jan – KOCIAN, Jiří (ed.): *Český a slovenský komunismus (1921–2011)*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. – Ústav pro studium totalitních režimů 2012, s. 284–296, zde s. 284).

automaticky přejímány. Dále by bylo užitečné rozvést rozpory mezi Kaplanovou interpretací a současným výzkumem, jež zmínění autoři ve svých pracích pouze naznačili.

Na tomto místě uvedu jeden příklad poněkud vyhocené Kaplanovy interpretace. V jedné ze svých centrálních tezí tvrdí, že katolická církev byla největším mocensko-politickým protivníkem KSČ v boji o ovládnutí společnosti.²⁰ V tomto rámci jsou stát, respektive KSČ, pojímány jako binární opozice vůči církvi. Dle mého soudu však nastává problém s tím, jak klasifikovat osoby pohybující se na pomezí komunismu a katolicství. Vaško, Hanuš i Demel nazývají zástupce kléru, kteří spolupracovali s KSČ, jednoduše „kolaboranty“. Ostatních věřících si v zásadě nevšímají, což je do značné míry zjednodušující. Kaplan svou tezi převzal z pramenů mocenského centra, které vypovídají o tom, jak byla daná problematika vnímána na nejvyšší úrovni, ale nikoli nutně o tom, jaká byla každodenní praxe. A i kdybychom připustili, že společnost komunistické interpretace vnímala jako reálné, a tím se stávaly skutečnými ve svých důsledcích, tak ani to nevysvětluje, proč se téměř dvě třetiny (63,9 procent) členstva KSČ hlásily v roce 1953 k římskokatolické církvi.²¹

Ať už jsou metodologie a způsoby konceptualizace reflektovány, či nikoli, vedou k určitému předporozumění, které následně určuje volbu témat, způsob kladení otázek a výběr pramenů. To neznamená, že by byly předurčeny závěry jmenovaných prací o římskokatolické církvi, nicméně nedostatečná reflexe tohoto procesu může mít za následek snížení výpovědní hodnoty provedených historických výzkumů.²² Právě ve zmíněných syntetických pracích se tento problém otiskuje v jisté repetitivnosti přístupů a výkladových modelů, založených na bezmála neotřesitelné pozici Kaplanových textů.

Václav Vaško, Jiří Hanuš se Stanislavem Balíkem a Zdeněk Demel se oproti Kaplanovi shodují na významnosti období takzvané třetí republiky pro situaci římskokatolické církve za komunistické diktatury. Vaško tuto dobu charakterizuje jako „zrání komunistické totality“,²³ Hanuš s Balíkem jako „pretotalitu“²⁴ a také Demel v tomto období pozoruje sklony k totalitnímu režimu.²⁵ Aniž bych nutně přejímal konkrétní interpretace těchto autorů, za inspirující považuji jejich přesvědčení o významnosti tohoto období. K vysvětlení situace katolické církve v rané fázi komunistické diktatury je podle mého názoru nutné tázat se po povaze moci KSČ a její

20 K tomu také srv. MATĚJKA, Ondřej: „Jsou to berani, ale můžeme je využít“: Čeští evangelíci a komunistický režim 1948–1956. In: *Soudobé dějiny*, roč. 14, č. 2–3 (2007), s. 305–340, zde s. 305.

21 Viz MATĚJKA, O.: „Správný komunistka má také být správným křesťanem, jako byli křesťané první“, s. 284.

22 O nutnosti explicitní teorie v historické vědě viz HORSKÝ, Jan: *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním*. Praha, Argo 2009.

23 VAŠKO, V.: *Dům na skále*, sv. 1, s. 12.

24 BALÍK, Stanislav: Tři roky svobody? Pretotalitní režim v Československu v letech 1945–1948. In: *Rexter*, č. 0 (2002), s. 1–20; TYŽ: Totalitní a autoritativní režimy. In: *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské university: Řada historická*, č. 54. Brno, Masarykova univerzita v Brně 2008, s. 41–52.

25 DEMEL, Z.: *Pod dohledem církevních tajemníků*, s. 15 n.

neschopnosti či neochotě zničit tuto instituci. Jednou z možných cest je zkoumat tehdejší legitimitu KSČ, jejíž základ spočíval právě v období 1945 až 1948.

V následující části navrhu jinou konceptualizaci, která by podle mého názoru mohla rozšířit pole zkoumaného fenoménu a otevřít pluralitnější interpretační prostor. Je třeba si uvědomit, že přístup zvolený ve výše zmíněných textech (stejně jako každý jiný přístup) část poznávané minulosti odhaluje, ale nutně jinou její část zase zatemňuje.²⁶ Kupříkladu nepodává žádnou uspokojivou odpověď na otázku, jak je možná existence a fungování římskokatolické církve v „totalitním režimu“, kde KSČ má absolutní moc a ve své ideologické podstatě vnímá náboženství jako přežitek a pouze jako prostředek k ovládnutí mas. Jelikož je tato otázka pro mě i ve své banálnosti fundamentální, navrhovaná konceptualizace se pokouší opustit ustálený výkladový model represe, aniž by ovšem chtěla snižovat jeho legitimitu.

V návaznosti na pramenný výzkum Zdeňka Demela a na rozpor mezi oficiální církevní politikou a lokální praxí, jak jej autor spíše naznačuje mezi řádky,²⁷ jsem jako teoretickou inspiraci zvolil koncepty *hegemonie*, navazující na Antonia Gramsciho, a *legitimity*, vycházející z prací Maxe Webera, které jsou podle mého názoru k zachycení této dynamické situace vhodnější. Samozřejmě, ani takto nebude možné zachytit zkoumaný fenomén v jeho celistvosti – to není možné nikdy, ale doufám, že by se tímto způsobem mohlo upozornit na souvislosti, které přispívají ke studiu rané fáze komunistické diktatury v Československu. Tento přístup nemá tudíž ambici pokrýt všechny aspekty interakce římskokatolické církve a KSČ v Československu ve sledovaném období, je to jen další návrh, jak alespoň částečně zpřítomnit minulou, nenávratně zmizelou skutečnost.

Možnosti nové konceptualizace

Vycházím z předpokladu, že Československo po roce 1948 bylo „participační diktaturou“, jež mimo jiné fungovala díky masovému zapojení obyvatelstva.²⁸ To znamená, že komunistické panství, stejně jako každé jiné panství, nemohlo dlouhodobě existovat pouze na základě strachu z násilí, ale mělo určitou legitimitu (pokud vycházíme z nenormativního výměru pojmu, jak s ním pracuje Max Weber).²⁹ Tato legitimita není hodnoticí, jedná se o uznání právní autority a podmiňuje ochotu jednotlivců respektovat pravidla a podílet se na životě v určitém systému. Zdroje legitimacy komunistických panství byly sice různorodé a proměňovaly se, ale v poválečném

26 Viz např. FAPŠO, Marek: *Číst Pekaře: Čtyři interpretační cesty k jednomu textu*. Diplomová práce, obhájená v Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v roce 2013.

27 Autor se v části své práce zabývá tím, jak církevní tajemníci omezovali život katolíků (křty, biřmování, procesí atd.).

28 Viz SABROW, Martin: Socialismus jako myšlenkový svět: Komunistická diktatura v kulturněhistorické perspektivě. In: *Soudobé dějiny*, roč. 19, č. 2 (2012), s. 196–208.

29 Viz WEBER, Max: *Metodologie, sociologie a politika*. Ed. Miloš Havelka. Praha, OIKOYMENH 2009, s. 161–168.

Československu v souvislosti s katolickou církví lze upozornit minimálně na dva. Jedná se především o projekt národního státu a vizi sociální spravedlnosti.³⁰

Období po druhé světové válce v Československu – přidržíme-li se terminologie Antonia Gramsciho³¹ – lze považovat za čas budování *hegemonie*. Gramsci se odchýlil od čistě materialistického pojetí determinace nadstavby ekonomickou základnou a hájil tezi, že ideologická nadstavba je působící skutečnost, protože pouze v ní si lidé uvědomují své postavení a cíle. Stabilní panství tedy nestojí pouze na monopolu použitého násilí, ale neobejde se bez ideologického³² přesvědčení poddaných (i vykonavatelů), komunikačně vytvářeného ve sféře kultury pomocí symbolů a různorodých praktik.³³ Gramsci ve svém konceptu hegemonie podstatným způsobem upravil předchozí užívání tohoto pojmu v marxistické teorii; například Lenin poukazoval na vedoucí postavení dělnické třídy v „demokratické revoluci“ proti absolutismu. Gramsci pojem hegemonie rozšířil oproti minulému využití na mechanismus vlády buržoazie nad dělnickou třídou ve stabilizované kapitalistické společnosti.³⁴ To znamená, že dělnické třídě k uchopení moci nestačí pouze špatné materiální podmínky, ale je nutné, aby dosáhla kulturní hegemonie nad ostatními třídami. Kultura v tomto smyslu neznamená pouze encyklopedickou znalost faktů bez souvislostí, ale je to nástroj sebedisciplinace, vyrovnání sama se sebou a uvědomění si vlastní historické hodnoty, práv a povinností.³⁵ Jde tedy o to proměnit myšlenkový svět aktérů, aby byli ochotni dobrovolně přijmout své podřízené postavení a tím potvrdit vládnoucí moc. To se může dít jak fyzickými represemi, tak i kulturními výkony, ve kterých se původně partikulární třídní či politické ideje prosazují jako univerzální. Kultura tedy není v tomto kontextu něco hodnotově neutrálního, ale jedná se o mocensko-politickou záležitost.³⁶

Především období let 1945 až 1948 lze z hlediska KSČ v této terminologii nazvat *hegemonií expanzivní*.³⁷ Třída, jež se chce stát hegemonní, musí aktivně vytvářet přímý konsenzus, což znamená přejímání a reprezentaci zájmů i ostatních skupin

30 Odstavec byl inspirován knihou Matěje Spurného *Most do budoucnosti* (Praha, Univerzita Karlova – Karolinum 2016, s. 49–57).

31 Viz MOUTFE, Chantal: Hegemony and ideology in Gramsci. In: TÁŽ (ed.): *Gramsci and Marxist Theory*. London, Boston & Henley – Routledge & Kegan Paul 1979, s. 168–204.

32 Ideologii v této studii není myšlena neměnná doktrína, ale spíše způsob myšlení ukotvený prostřednictvím textů, v praxi ale nabývající různorodých podob (viz SPURNÝ, M.: *Most do budoucnosti*, s. 54).

33 Srv. BARŠA, Pavel – ČÍSAŘ, Ondřej: *Levice v postrevoluční době*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2004, s. 26–30.

34 Viz ANDERSON, Perry: The Antinomies of Antonio Gramsci. In: *New Left Review*, roč. 17, č. 1 (1976), s. 5–78, zde s. 15–20.

35 Viz GRAMSCI, Antonio: *Socialism and Culture*. In: FORGACS, David (ed.): *The Antonio Gramsci Reader*. New York, New York University Press 2000, s. 56–59.

36 Viz RANDÁK, Jan: *V záři rudého kalicha: Politika dějin a husitská tradice v Československu 1948–1956*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2015, s. 308 n.

37 Blíže k pojmu „expanzivní hegemonie“ viz MOUTFE, Ch.: Hegemony and ideology in Gramsci, s. 182.

obyvatelstva. Podle Gramsciho hegemonie zahrnuje vytvoření jakési syntézy, kde vládnoucí třída je schopná artikulovat zájmy většiny jako kolektivní či národní vůli. Jedná se tedy o transformaci předchozího ideologického prostoru a vytvoření nového vidění světa, které následně bude sloužit jako pojítka celé společnosti. To neznamená, že by předchozí vidění světa bylo zcela opuštěno, jeho základy jsou ale zjednodušeny a nakonec reartikulovány do podoby nového systému. Jinými slovy, úspěšná je taková hegemonie, když se vládnoucí třída jeví jako představitelka univerzálních zájmů společnosti.³⁸

Komunistická strana Československa širokou podporu obyvatelstva nezískala až v roce 1948, ale velice úspěšně si ji budovala již během války a následně po roce 1945. Důležitým výchozím faktorem bylo, že její organizační síť za okupace nepřestala existovat a členové strany se v poměrně velkém rozsahu účastnili odboje. Podle pozdější rekonstrukce měla KSČ k 5. květnu 1945 v českých zemích 247 325 členů, z toho pouze osmadvacet tisíc členů předválečných. Do konce října stejného roku stoupl jejich počet již na 784 tisíce. V době prvních poválečných voleb – na konci května 1946 – tvořili 19,8 procent všech voličů komunistické strany v českých zemích její členové (v počtu 1 158 193) a komunisté zde ve volbách získali 40,3 procenta hlasů. To představitele strany dovedlo k názoru, že při dalších volbách mohou získat absolutní většinu, a do konce února 1948 dosáhl její početní stav jednoho milionu čtyř set tisíc členů. Masový nábor byl zastaven až ke konci roku 1948 s celkovým počtem 2 332 084 členů.³⁹ Na tento bezprecedentní vzestup KSČ je nutné se zaměřit, abychom pochopili postavení katolické církve ve sledovaném období. Domnívám se přitom, že pojímat poválečné období a vztah mezi komunistickou stranou a katolickou církví jiným způsobem než jako souboj demokracie a totality může být produktivní pro další bádání.

Když se nyní pokusíme pomocí výše naznačené konceptualizace přesněji zachytit období po roce 1945, můžeme říci, že se KSČ úspěšně prezentovala jako hlavní představitelka a garant zájmů celé společnosti. Vyjdeme-li z výzkumu německé historičky Christiane Brennerové, komunistická strana přitom neměla v roce 1945 žádný všeobjímající projekt budoucnosti, který by nutně směřoval k diktatuře, její koncepty se vyvíjely postupně a byly flexibilní vzhledem k okolnostem.⁴⁰ To v našem kontextu znamená, že KSČ neměla žádnou jednotnou strategii ve vztahu k římskokatolické církvi, a stejně tak římskokatolická církev nebyla v otázce komunismu jednotná. Jelikož celá společnost byla svými tehdejšími mluvčími vesměs prezentována jako homogenní a uzavřená,⁴¹ minimálně v diskurzivní rovině bylo druhotné, jestli byl člověk katolík, komunista, nebo obojí zároveň. Je logické, že katolická církev jako nedílná součást tehdejší společnosti nemalou měrou spoluutvářela toto prostředí

38 Tamtéž, s. 181–194.

39 Zde vycházím z údajů v článku Jiřího Maňáka „Proměna dělnické strany v organizaci moci“ ve sborníku: KÁRNÍK, Zdeněk – KOPEČEK, Michal (ed.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, sv. 1. Praha, ÚSD AV ČR – Dokořán 2003, s. 157–199.

40 BRENNER, Christiane: *Mezi Východem a Západem: České politické diskurzy 1945–1948*. Praha, Argo 2015, s. 347.

41 Tamtéž, s. 341.

ovlivněné primárním důrazem na jednotu a participovala na něm. Tak ostatně můžeme usuzovat i z velmi podobného typu rétoriky využívané jak katolickým, tak komunistickým tiskem.

Již v „Manifestu katolického duchovenstva“, sepsaném kněžími, kteří se vrátili z koncentračních táborů, a otištěném v *Lidové demokracii* 2. června 1945, můžeme pozorovat podobné motivy dominující tehdejšímu veřejnému diskurzu.⁴² Je to důraz na národ a stát, sociální reformu a budování nového společenství, a to nikoli s odkazem na první republiku, ale v součinnosti s „bratrským východem“. Pronikavé volání po jednotě, které zaznívalo i z katolických kruhů, se často dovolávalo argumentu, že katolické kněžstvo bylo vždy vlastenecké a sloužilo lidu,⁴³ nebo bylo projektováno historicky: „Tak jako před sto padesáti lety při národním obrození dával kněz obětavě a hrdinně vše, k čemu byl hlasem stejné krve a hlasem svého poslání povolán, tak nabízí i dnes své nejlepší síly svému národu.“⁴⁴

Dalším styčným bodem mezi KSČ a katolickou církví byl projekt národního státu zbaveného etnických menšin. Z katolických kruhů se sice ozývalo určité varování před násilnými excesy při vysídlení německých obyvatel,⁴⁵ samotná idea ale zpochybňována nebyla: „Dík domácím revolučním pracovníkům a Rudé armádě byla Československá republika zase obnovena jako samostatný stát Čechů a Slováků, v němž není místa pro příslušníky jiných národností, a zejména nikoli pro příslušníky národnosti německé, z jejichž řad vždy vycházelo ohrožování českého národa,“⁴⁶ psalo se v *Časopise katolického duchovenstva* v roce 1945.

Podobně se lze zaměřit na komunistické projevy směřující k představitelům římskokatolické církve. Ministr školství a osvěty Zdeněk Nejedlý 15. listopadu 1945 navštívil velkou schůzi kněží z Čech a Moravy, a to jako (podle vlastních slov) první příslušný resortní ministr od roku 1918. Před více než 380 zástupci katolického kléru ve svém projevu uznal pozitivní roli kněžstva v národním životě a složil obdiv k chování kněží za okupace. Nicméně největší důraz kladl – stejně jako katoličtí představitelé – na potřebu jednoty: „My stavíme dnes náš stát však jinak. My budujeme lidový národní stát. My komunisté za tím stojíme! Z tohoto hlediska dívám se já i na otázku duchovenstva. Nás všechny – třeba stojíme názorově na různých místech – musí spojovati jednotu národa.“⁴⁷

42 BENEŠ, Josef – BERAN, Josef – CAJS, Jan: Manifest katolického duchovenstva. In: *Lidová demokracie* (2.6.1945), s. 3.

43 Viz LUDVÍK, František: *České katolické kněžstvo s národem a lidem v boji, utrpení a práci pro lepší zítřek*. Praha, Arcidiecéšní pastorační ústředí 1946, s. 5.

44 BENEŠ, J. – BERAN, J. – CAJS, J.: Manifest katolického duchovenstva.

45 Srv. např. Společný pastýřský list episkopátu republiky o současných nejnaléhavějších otázkách československých katolíků – listopad 1945. In: *Pastýřské listy 1945–2000*. Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství 2003, s. 13–17, zde s. 15.

46 Život církevní u nás za války a po převratu. In: *Časopis katolického duchovenstva*, roč. 85, č. 4 (1945), s. 187–192, zde s. 190.

47 Citováno dle přepisu projevu Zdeňka Nejedlého proneseného na mimořádné pracovní poradě katolického kněžstva Čech a Moravy 15. listopadu 1945 (LUDVÍK, F.: *České katolické kněžstvo s národem a lidem v boji, utrpení a práci pro lepší zítřek*, s. 50–54, zde s. 51).

Přetrvávající snahu o vytvoření konsenzu, převážně ze strany KSČ, můžeme pozorovat ještě i ve volbách v květnu 1948. Alespoň tak lze usuzovat z volební kampaně mířené na katolíky. Ve stručné předvolební brožuře *Proč volí věřící katolík Národní frontu?* se mimo často opakovaných zásluh katolického kněžstva za okupace zdůrazňuje, že „cesta k socialismu“ je pro ně zcela v souladu s jejich učením: „Co tedy z toho vyplývá pro české katolíky? Nic menšího než to, že naše cesta k socialismu je katolíkům přijatelná, ba, že jdouce k socialismu, jdou dokonce ve šlépějích svého Božského mistra.“⁴⁸

Stejně vyznívá tehdejší předvolební plakát komunistické strany mířící na katolíky, na němž stálo: „Reakcionářům zbyla poslední zbraň – nízká pomluva! Aby zmátli náš věřící lid a odvrátili ho od cesty, kterou ho vede komunistická strana, roztrušují starou hitlerovskou lež, že komunisté jsou úhlavními nepřáteli náboženství a církve.“ Komunisté se zde hlásí k demokratické zásadě svobody svědomí a náboženského vyznání, které prý považují za soukromou věc, a ujišťují, že ideály křesťanské pospolitosti a lásky k bližnímu nejsou v rozporu s jejich programem. Nicméně nejsilnějším tématem je tu opět národní pospolitost: věřící „vědí, že bez hrdinného boje Sovětského svazu a bez obětí, které přinesli komunisté na oltář národa, nezněla by již nikdy česká řeč ani v kostelích“.⁴⁹

Takováto snaha vytvořit konsenzus a vyhnout se ostřejším sporům přetrvávala po celé období 1945 až 1948. Bylo to patrné i na některých konfliktních situacích mezi katolickou církví a komunistickou stranou. Jednou z nich byly spory kolem zákona o úpravě svátkového práva (č. 248/1946 Sb.), podle něhož mohlo být pracovní volno zrušeno z hospodářských důvodů u všech svátků vyjma Vánoc, Nového roku a Všech svatých.⁵⁰ Obě strany sporu přitom nezakládaly svou argumentaci na svobodě víry či platných zákonech, ale na jednotě národa a pracovním výkonu. Zjednodušeně řečeno, komunisté tvrdili, že občas se v neděli pracovat musí, jinak se bude poškozovat národ. Z katolického hlediska zase platilo, že v neděli se musí chodit na mši, jinak se poškozuje národní jednotu.⁵¹ Pracovní výkon bylo možné i podle arcibiskupa Josefa Berana navýšit právě skrze víru, jak to zdůraznil ve svém prvním pastýřském listu v prosinci 1946: „Nenuťte k práci ty, kdož se cítí ve svědomí zavázání světit neděle a svátky. Zvýšíme pracovní tempo i výkonnost ve dny pracovní, a předstihneme ostatní výsledky. Kde Bůh žehná, tam se všechno

48 *Proč volí věřící katolík Národní frontu?* Praha, Ústřední akční výbor Národní fronty 1948, s. 5.

49 Citováno podle: [KOURA, Petr ad.]: *Diktatura versus naděje: Pronásledování římskokatolické církve v Československu v letech 1948–1989*. Ed. Vladimíra Vaníčková. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2014, s. 17.

50 Viz VAŠKO, Václav: *Neumlčená: Kronika katolické církve v Československu po druhé světové válce*, sv. 1. Praha, Zvon 1990, s. 120.

51 Tak psal Václav Urban v článku „Národní směna a dobré sousedství v národě“ v týdeníku *Katolík* 26. října 1947 (viz VAŠKO, V.: *Neumlčená*, sv. 1, s. 121).

daří. (...) Práce, ano práce, a zase práce, práce účelná a neúnavná, to nechť je naším programem.“⁵²

Také publicistické polemiky mezi komunisty a katolíky ve třetí republice většinou nebyly příliš vyhraněné. Například jezuita a šéfredaktor časopisu *Katolík* Adolf Kajpr⁵³ sice na jednu stranu s nelibostí reagoval na slova katolického kněze Černockého otištěná v *Rudém právu*,⁵⁴ že komunisté vybudují království Boží na zemi, na druhou stranu ale také neváhal s nimi v některých věcech souhlasit: „Jsme upřímně pro znárodnění velkých podniků, protože odpovídá více lidské důstojnosti zaměstnanců a protože odpovídá směrnicím našich papežských encyklik.“⁵⁵ I v Kajprově pojetí byli všichni „na stejné lodi“.⁵⁶ Ani Zdeněk Nejedlý neviděl v náboženství apriorního protivníka: „I naše komunistická strana ve svém programu, přijatém na sjezdu strany r. 1946, neodmítá zásadně toho, kdo by svůj komunismus opíral o své křesťanské nazírání, protože to nás nijak neohrožuje,“ napsal v roce 1949.⁵⁷ A byl ochoten uznat pozitivní roli, kterou sehrála v dějinách idea prvotního křesťanství, založená podle něj především na podryvání nespravedlivé třídní hierarchie. Snažil se přitom přesvědčit své čtenáře, že křesťanská idea (kterou interpretoval především sociálně, nikoli metafyzicky) našla své dokonalejší vyjádření právě v marxismu.⁵⁸

Je zřejmé, že jak Kajpr komunismu, tak Nejedlý náboženství dokázali přiznat určitou pozitivní roli *ad hoc*. Neznamenalo to však smíření do budoucna. Podle Nejedlého náboženství odumře, jelikož ho již nebude ve společnosti potřeba, a v Kajprově pojetí by komunismus opravdově dokázal spolupracovat s křesťanstvím pouze za předpokladu svého překonání a přijetí víry v Krista, čímž by ovšem přestal být komunismem.

Jak lze vidět z tohoto krátkého náčrtu, komunistická strana se *pokoušela reprezentovat celou společnost tím, že se úspěšně stavěla do pozice garanta všeobecně přijímaných názorů a hodnot*. Jak jsem již uvedl, mezi představiteli katolické církve a komunistické strany v poválečném období existovaly neshody, nicméně v diskurzivní rovině, která pomáhá konstruovat každodenní praxi, se tyto rozpory nezdály nepřekonatelné.

Po roce 1948 se situace ovšem proměnila. V návaznosti na Richarda Madsena můžeme konstatovat, že komunistické strany ve východní Evropě vytvářely po vzoru Sovětského svazu aparát, který měl zároveň s probíhající sociální transformací

52 První pastýřský list J. Ex. nejdůstojnějšího pána Th. Dr. Josefa Berana, arcibiskupa pražského a primase českého – prosinec 1946. In: *Pastýřské listy 1945–2000*, s. 27–33, zde s. 29.

53 Ke Kajprově osobnosti viz NOVOTNÝ, Vojtěch: *Maximální křesťanství: Adolf Kajpr SJ a list Katolík*. Praha, Karolinum 2012.

54 KAJPR, Adolf: *Komunismus a království Boží*. In: TÝŽ: *Svědectví doby*. Praha, Česká křesťanská akademie 1993, s. 39 n.

55 TÝŽ: *Já pán ty pán*. In: *Tamtéž*, s. 78.

56 TÝŽ: *Budování socialismu*. In: *Tamtéž*, s. 77.

57 NEJEDLÝ, Zdeněk: *Slovo o náboženství*. Praha, Melantrich 1949, s. 24.

58 *Tamtéž*, s. 16 n.

postupně vytvořit podmínky, v nichž by náboženství zcela ztratilo svůj význam.⁵⁹ Nicméně nikdo nepočítal s tím, že se tak stane ze dne na den, a proto se vládnoucí strany v nových komunistických zemích snažily omezit vliv církví především ovládnutím jejich organizační struktury. Sovětský model této praxe, který se skládal ideálně ze šesti bodů, převzaly v nějaké podobě všechny země socialistického bloku. Jednalo se o 1) vyhlášení svobody vyznání v ústavě, 2) znárodnění církevního majetku, 3) odstranění vedoucích církevních představitelů, 4) vytvoření prostátního kléru a využití menších náboženských organizací k likvidaci organizace dominantní, 5) jmenování nového vedení dominantní církve, 6) ovládnutí méně početných náboženských organizací.⁶⁰

V československém případě došel tento ideální model také uplatnění, ale je potřeba ho vidět v místních souvislostech. Komunistické vedení pozvolna po „vítězném únoru“ redefinovalo „poválečný“ všeobecně přijímaný konsenzus a ostřeji formulovalo vlastní marxistickou ideologii (přičemž nadále podle potřeby využívalo osvědčenou národní argumentaci). Jinými slovy, KSČ se tehdy na jednu stranu nadále opírala o širokou legitimitu a konsenzus z období 1945 až 1948, které v zájmu udržení svého panství nemohla jednoduše opustit. Na druhou stranu ale v rámci komunistické doktríny protlačovala vlastní ideologii, která se měla napříště stát univerzálním pojítkem celé společnosti. Lze shrnout, že tyto procesy jsou podle mého názoru naprosto zásadní pro pochopení celé rané fáze komunistické diktatury.

Takto „dialekticky“ můžeme vnímat také naprostou většinu sporů a procesů komunistické strany s katolíky i po roce 1948 a pochopit podvojnost diskurzu vytvářeného oficiálními strukturami. Na jedné straně podle komunistické doktríny bylo náboženství považováno za přežitek, na straně druhé docházelo k pokusům využít struktur katolické církve, a to nejen za účelem jejího zničení. Také je nutné si uvědomit, že oficiální postoje k církvím nezůstávaly ve sledovaném období neměnné a že naprostá většina veřejných útoků proti katolické církvi po roce 1948 byla – alespoň v argumentační rovině – vedena z nacionálních ideologických pozic, a nikoli z pozic marxistických. V té souvislosti lze také upozornit na limity praxe omezování katolické církve, jako v případě neúspěchu takzvané Katolické akce, kdy se komunistické vedení pokusilo vytvořit národní církev nezávislou na Vatikánu. Až v roce 1952, a to velice sporadicky, se pak v mediálním diskurzu, například v *Rudém právu*, začaly objevovat texty kritizující náboženství z „vědeckých“ pozic.⁶¹ Ovšem po roce 1953 se „náboženská otázka“ vytratila z veřejného prostoru úplně, aby se tam přechodně vrátila až v letech 1958–1959.⁶²

59 MADSEN, Richard: Religion Under Communism. In: SMITH, Stephen Anthony (ed.): *The Oxford handbook of the history of communism*. Oxford – New York, Oxford University Press 2014, s. 585–601, zde s. 585.

60 Tamtéž, s. 587.

61 Viz NEŠPOR, Zdeněk R.: Ideologické nástroje ateizace české společnosti v letech 1948–1989. In: *Církevní dějiny*, roč. 1, č. 1 (2008), s. 36–63, zde s. 47.

62 Tamtéž, s. 42.

Závěrem

V tomto textu jsem se snažil upozornit na úskalí přílišného přejímání výkladových modelů Karla Kaplana, které nutně vede k zaměření na omezenou škálu témat, jako jsou například represe komunistického režimu. Tento přístup, i když je samozřejmě legitimní, ovšem zakrývá mnoho dalších otázek, jež by si historik mohl klást. Vyjdeme-li totiž pouze z předpokladu, že KSČ převzala Marxovu tezi o náboženství jako ideologii, jež sugeruje lidem falešný pocit rovnosti,⁶³ a Leninův cíl úplně ateizovat společnost,⁶⁴ nutně dojdeme k závěru, že komunisté chtěli církev prostě zničit. Nicméně je očividné, že tyto představy a mocenské nároky, i kdyby je komunistická strana přijala za své, se nedaly ve své úplnosti přenést na státní aparát a organizační systém.⁶⁵

Mezi římskokatolickou církví a Komunistickou stranou Československa existoval v období 1945 až 1948 určitý konsenzus a obě strany usilovaly o vyjednání vzájemných kompromisů, což neskončilo náhle ani únorem 1948. Pro období 1948 až 1956 ovšem zůstává otázkou, jaké nároky vůči katolické církvi KSČ vlastně měla a jak se tehdy vyvíjely. Vnímáme-li snahy komunistické strany v tomto směru prizmatem konceptu hegemonie a neustálého zápasu o její vlastní legitimitu, věřím, že se nám může podařit lépe zachytit dynamickou situaci, která mezi katolíky a komunisty nastala. V tomto naznačeném konceptuálním rámci se pak otevře celé pole nových otázek a témat, které nám mohou pomoci lépe pochopit jak tehdejší situaci římskokatolické církve v Československu, tak ranou fázi nastupující diktatury – a v neposlední řadě integrovat „psaní o katolicismu“ jako téma do širší historické obce.

63 Viz PETRUSEK, Milan a kol.: *Dějiny sociologie*. Praha, Grada 2011, s. 37.

64 Viz LENIN, Vladimír Iljič: *O náboženství*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1954, s. 15.

65 Srv. HEUMOS, Peter: „Vyhrňme si rukávy, než se kola zastaví!“ *Dělníci a státní socialismus v Československu, 1945–1968*. Praha, ÚSD AV ČR 2006, s. 20.

Recenze

Kdyby to neskončilo, bylo by to na věčné časy a nikdy jinak

Jiří Suk

JURČAK, Alexej: *Bylo to na věčné časy, dokud to neskončilo: Poslední sovětská generace*. Z anglického originálu přeložili Přemysl Houda a Veronika Bráníšová. (Edice Politeia.) Praha, Univerzita Karlova – Karolinum 2018, 388 stran, ISBN 978-80-246-3662-7.

Kniha Alexeje Jurčaka – zdaleka nejen v české historiografii zmiňovaná a oceňovaná – usiluje o plastický a přesný obraz dobové reality a mentality, jak se jevily samotným sovětským občanům v posledních desetiletích před pádem komunistického systému v Sovětském svazu. A hned zkraje dlužno uznat, že autor tak činí s nevšední invencí a argumentačním umem, proto můžeme český překlad jeho díla z roku 2005 jen přivítat.¹ Je však třeba mít přitom na zřeteli základní podmínku tohoto díla, která je zároveň určitým způsobem limituje, zejména pokud bychom je chtěli považovat za zrcadlo, v němž se věrně odráží také československý „pozdní socialismus“. Jurčakov výklad je totiž v podstatě *reakcí* na – podle jeho přesvědčení nesprávný a zavádějící – pohled na sovětskou realitu zvenčí. V tomto pohledu se

1 Původní vydání: YURCHAK, Alexei: *Everything was forever, until it was no more: The last Soviet generation*. Princeton (New Jersey), Princeton University Press 2005.

socialismus jevil jako „špatný“ a „nemorální“, sovětští občané jej údajně takto vnímali, a proto musel v čase perestrojky, která jej v základech rozkolísala, zaniknout.

Jurčák naproti tomu tvrdí, že sovětský systém, který byl klíčovým reprezentantem a nositelem ideje komunismu ve světě, považovala většina obyvatel Sovětského svazu za veskrze dobrý, dokonce nejlepší ze všech; a že přes všechny své četné třídně podmíněné, kolektivizační, justiční a jiné zločiny, strategické omyly a provozní vady – o kterých se ovšem v knize nepíše – tento systém mohl být ještě dlouhou dobu životaschopnou alternativou k západnímu kapitalistickému konzumerismu. A jednoho dne – kdoví? – dokonce mohl zvítězit na celém světě, o což ostatně vždy usiloval. Co se tedy přihodilo, že se nakonec hanebně zhroutil a zbyla po něm jen (n)ostalgie těch, kteří v něm prožili kus svého života? A proč se společně se systémem porouchala také idea komunismu, které mladí sovětští komsomolci, jejichž myšlenkové *milieu* kniha zpřítomňuje, věřili až do samého konce?

Na fakt nečekaného zhroucení tohoto systému v letech 1985 až 1991 Jurčák nabízí generální odpověď: jakmile sami sovětští představitelé, vedení Michailem Gorbáčovem, začali podrobovat fundamentální kritice dosud neotřesitelný „autoritativní diskurz“, který fixoval marxisticko-leninské zákonitosti světového vývoje, systém ztratil svůj *raison d'être* a zkolaboval. Autor postavil svůj výklad na ústřední tezi o *performativní* dimenzi autoritativního diskurzu. Ukazuje, že to, co v tomto diskurzu (fixujícím komunistickou ideologii) neotřesitelně stojí na svém místě a tvoří jeho *konstativní* dimenzi, má sice absolutní platnost, ale nikoli absolutní závaznost, protože v praxi si to různí aktéři na různých stupních společenské a politické hierarchie nevyhnutelně vykládají po svém a takřkajíc tvůrčím způsobem to rozvíjejí a uvádějí v život. Výklady a použití se takto stávají nástrojem svébytné a svérázné svobody. A výsledky této svobody jsou mnohdy nečekané a paradoxní – vedou například k zařazení asketického ideálu komunismu a buržoazního konzumerismu do jednoho hodnotového rámce. To by ovšem nemuselo být tak překvapující, už stará moudrost praví, že šedá je teorie a zelený strom života.²

Jurčák vede snaha ukázat, že sovětská skutečnost byla vzdálená představám, které o ní panují na Západě. Odmítá to, co sám charakterizuje jako „binární“ pojetí, které se vyznačuje zobrazováním založeným na opozitech – útlak/odpor, represe/svoboda, život v pravdě/život ve lži, veřejné já/soukromé já, stát/společnost, oficiální ekonomika/šedá ekonomika atd. – a co drasticky redukuje pestrou skutečnost na černobílé schéma. Výhrada se jeví jako správná. Řada opozit vyvolává dojem karikatury, ovšem pouze pokud si představíme interpreta, který by výhradně na nich založil svůj výklad. Na druhé straně, kdo by si troufnul tvrdit, že vyjmenovaná opozita nehrála v každodenním životě v dramatických dějinách komunistického systému – poznamenaných utopickým sněním a krvavou realitou budování jiného

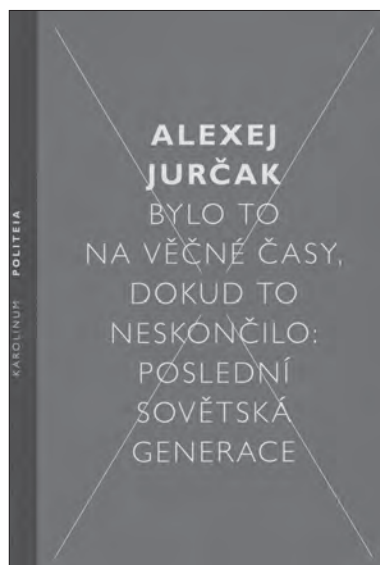
2 Pokud komunismus chápeme jako říši svobody, rovnosti a nadbytku, pak musíme připustit i svobodu konzumovat cokoli, co dokonalá výroba a distribuce nabídne; nerovný měšťácký konzumerismus lze tedy chápat jako karikaturu budoucího radostného konzumerismu komunistického. Koneckonců se tím potvrzuje stejná ekonomická podstata kapitalismu a komunismu.

člověka a světa – vůbec žádnou roli? Jurčak je ovšem na své východisko nadmíru fixován, a jakmile se v jeho vlastní interpretaci objeví náznak toho, že by nějaké myšlení či jednání obsahovalo opoziční, protisystémový prvek, hned namítá, že tomu tak určitě není, s odůvodněním, že *binární schéma* nemá v pestrém životě místo.

Ptejme se, jaké a čí názory autor popisuje? Pracuje především s výpověďmi komsomolských funkcionářů, kteří věřili, jak říká jeden z nich, v ideu komunismu navzdory „překroucení původních leninských zásad – Stalinovou perverzní a krvavou vládou a tím pomateným Brežněvem“ (s. 118). Komsomol byl režimní organizací podrobenou komunistické straně, přesto jsou citovaná slova komsomolského tajemníka velmi ostrá a hraniční. Jistě, nevyslovil je žádný disident, nýbrž kriticky naladěný

konformista. Nic to ale nemění na tom, že za určitých podmínek mohla být označena za disidentská čili opoziční a přísně potrestána. Disidentem se člověk mohl stát, aniž o to usiloval. Názory skutečných opozičníků, kteří se svými názory vystoupili otevřeně, se Jurčak vůbec nezabývá, protože je ve shodě se svými komsomolci považuje za společensky zanedbatelné. To v Sovětském svazu jistě platilo, avšak jen do té míry, nakolik byl vliv opozičních idejí v mysli sovětských občanů potlačován.³

Na slabiny Jurčakovy metody, která se představuje jako imunní vůči předpokládaným námitkám, věčně upozorňuje už jedna zákaznická recenze na jeho knihu na portálu Amazon. Autorka kritické poznámky Marina se odvolává na podobnou životní zkušenost – s výhradou, že Jurčak „neříká celou pravdu“ a „podceňuje skrytou rezistenci k systému, která byla pro danou generaci normou“. Zcela stranou totiž ponechal tajnou policii (KGB) a komunistickou stranu (KSSS), které ovlivňovaly kulturní život systematickým dohledem a četnými preventivními opatřeními, zákazy a perzekucemi nezávisle myslících a jednajících lidí. Marina tvrdí, že nad všemi se vznášel „stín KGB“ a nutil je používat „ezopský jazyk“, v němž se význam výpovědí nenachází v textu, ale v podtextu. Za důležitou považují Marininu distinkci „skryté rezistence“,⁴ která nemusí říkat nic jiného než to, že rubem loajality

3 „Díky svému muži, který je výtvarník, jsem se brzy dostala mezi bohému. Básníky a malíře... Mezi námi nebyli žádní hrdinové, nikdo neměl dostatek odvahy na to, aby se stal disidentem a nechal se za své názory zavřít do vězení nebo do psychiatrické léčebny. Jen jsme se režimu potají pošklebovali.“ (ALEXIJEVIČOVÁ, Světlana: *Doba z druhé ruky: Konec rudého člověka*. Z ruštiny přeložila Pavla Bošková. Příbram, Pistorius & Olšanská 2015, s. 61.)

4 MARINA: The book about me and my generation. In: Amazon [online]. February 10, 2016 [cit. 2019-08-19]. Dostupné z: https://www.amazon.com/gp/product/B00EAM3F42/ref=dbs_a_def_rwt_hsch_vapi_taft_p1_i0.

k sovětskému systému a ideálům komunismu bylo vědomí, že jakákoliv jejich kritika je nepřipustná, a pokud ji někdo uplatňuje, vystavuje se riziku represe.⁵ S tímto rozporem se člověk naučí žít, aniž mu to brání v dostupných životních radostech. Tuto získanou a zažitou zkušenost bychom mohli – v kritické narážce na Jurčakov termín – označit za *integrovanou binaritu* a doplnit, že není typická jen pro autoritářské či totalitární režimy, ale pro moderní myšlení vůbec; samozřejmě s tím, že její podoby a souvislosti se v různých prostředích dosti liší.

Není překvapivé, že orwellovský termín *doublethink* v Jurčakově interpretaci myšlenkového světa pozdního socialismu nefiguruje. Pokud však komsomolský funkcionář dělil svoji činnost na „ideologický balast“ a „smysluplnou práci“ – a Jurčak k tomu dodává, že „tyto dva typy aktivit nestály proti sobě a jen velice těžko je šlo od sebe oddělit“ (s. 116) – pak máme co do činění s *doublethinkem*, tedy s nějakým stupněm integrované binarity. Existovaly strategické způsoby, jak si *doublethink* osvojit a přijmout realitu, která je v bytostném rozporu s ideologickým obrazem. Tím hlavním byla marxisticko-leninská dialektika jako více či méně sofistikovaná modalita myšlení, která umožňovala vysvětlit a přijmout vyhocené antinomie. Třeba tvrzením, že i děsivé zločiny a omyly komunistické strany jsou důsledkem rozporuplného vývoje, jehož zákonitost je ovšem stranou samou, skrze všechna objektivní i subjektivní protivenství, nadále poznávána a realizována (víra v leninský komunismus může zůstat neporušena navzdory omylům krvavého a perverzního Stalina a pomateného Brežněva).

O leninské dialektické praxi se Jurčak nezmiňuje, mluví však o specificky ruském vnímání pravdy ve dvou modalitách: „triviální“ a „hluboké“. Triviální pravda se týká běžných sporů v politické sféře (mezi názorovými proudy uvnitř strany, mezi disentem a stranou, mezi buržoazní a socialistickou morálkou), hluboká pravda souvisí s existenciálními otázkami (smysl života, lásky, přátelství, umění). Jurčak odmítá, že by z pozice hluboké pravdy, o níž jim šlo, vytvářeli sověští umělci nějakou „kontrakulturu“, tedy opozici. Takový pohled by – trvá znovu na svém – podléhal zjednodušujícímu binárnímu pojetí reality. Nešlo jim o opozici, ale o „bytí vně“. Pak se ovšem zase vrací otázka, zda ono *vně* nikdy neobsahovalo ani kousíček *proti*.

Nabízím srovnání s proslulou obranou české undergroundové skupiny Plastic People of the Universe z roku 1976. Podle Václava Havla, jehož tehdejší disidentský (!) postoj koreluje s Jurčakovou pozicí (s. 176), hudebníci neprotestovali proti politickým poměrům, nýbrž si – na rovině „hlubší“ pravdy – vytvářeli vlastní svět. Tak vznikla – podle amerického historika Jonathana Boltona – legenda o undergroundu jako o metafyzickém, a nikoli politickém fenoménu, v níž se ovšem při bližším pohledu ukáží trhliny.⁶ Tímto srovnáním chci naznačit, že předpokládaná

5 „Když bylo třeba říct něco ‘důvěrného’, odstoupilo se dva tři metry od telefonu, tedy od sluchátka. Udavačství, odposlechy. Bylo to všude, celá společnost tím byla prolezlá odshora dolů a my jsme si na okresním výboru tipovali: kdo z nás je ten práškač? Jak se potom ukázalo, podezřívala jsem nevinného člověka, a donašeč nebyl jeden, ale hned několik.“ (ALEXJEVIČOVÁ, S.: *Doba z druhé ruky*, s. 51.)

6 „Je pravda, že Plastic People nebyla politická kapela v pravém slova smyslu, že nezpívali ‘protestsongy’. Ale některé Karáskovy spirituály, jako ‘Řekni ďáblu ne’ nebo ‘V nebi je

absolutní nepolitičnost (bytostná vnějškovost) paralelních kulturních jevů za socialismu není koncept, který lze přejmout bez námitek.⁷

Jistě nelze tvrdit, že sovětsští komsomolci byli v opozici vůči svému režimu, zvláště pak ti, kteří se k ideji komunismu přiznávali i po jeho nečekaném krachu, kdy s nimi Jurčak hovořil. Komunistická idea nepochybně měla v SSSR větší váhu než v satelitních zemích sovětského bloku. Mimo jiné také proto, že zároveň byla ruskou imperiální ideou, kterou Sovětský svaz dialekticky povýšil, když se prohlásil za avantgardu lidstva a potvrdil to vítězstvím ve „velké vlastenecké válce“ a osvobozením poloviny Evropy od nacistické nadvlády. Jurčak ovšem hovoří výhradně o komunistické ideji, ruskou ideu nebere v potaz, třebaže je od ní v lidovém povědomí těžko oddělitelná.⁸ Významnou roli, umožňující potlačit myšlenky na opozici, hrálo permanentní bojové naladění sovětského státu.⁹

Zvláštním způsobem se Jurčak vypořádal s autorským subjektem své knihy. Z letmé poznámky se dozvíme, že koncem osmdesátých let, tedy za časů plně rozvinuté glasnosti, byl manažerem hudební skupiny AVIA (s. 295); neřekne nám však, zda byl členem Komsomolu a komunistické strany, zda věřil v komunismus a poslání Sovětského svazu atd. Místo toho se odvolává na Bachtinovu interpretační devízu, že „autorský hlas je vždy hluboce decentrován, že je mnohohlasý“ (s. 49). Tuto intenci však není s to v knize naplnit, nechává v ní znít jen metodicky normalizovaný, v zásadě nepolitický hlas sovětského člověka. Tento člověk si trpělivě buduje limitovanou autonomii „na rubu“ či „v zázemí“ autoritativního diskurzu, která se

trůn', se jim blížily a další písničkář, který byl zatčen a málem se dostal před soud, Karel 'Charlie' Soukup, zpíval satirické písně, které se otevřeně vysmívaly komunistické ideologii a jazyku, byť byly zapojeny do širší poznatelně undergroundové kritiky hloupých konzumentů bez smyslu pro transcendenci. Mluví-li se o 'procesu s Plastic People', je to pohodlný způsob, jak z obrazu vynechat Karáska a Soukupa a poskytnout falešný obraz undergroundové hudby, na němž je oslabena její opoziční síla a kritičnost vůči současné společnosti.“ (BOLTON, Jonathan: *Světy disentu: Charta 77, Plastic People of the Universe a česká kultura za komunismu*. Z angličtiny přeložila Petruška Šustrová. Praha, Academia 2015, s. 186.)

7 Termín *vně* (*byť vně*) může být chápán také jako filozofická kategorie. Otázku, co tvoří *vnějšek* nějakého diskurzu, by bylo nutné uvážit i v tomto širším a náročnějším rámci. V Jurčakově kontextu se ovšem *vnějšek* jeví jako pojem, který je příliš silný, neboť má vyjádřit aktivitu subjektu, která klade nějakou *jinakost* k oficiálnímu diskurzu. Ale jakápak jinakost, mluví-li Jurčak o performativní dimenzi autoritativního diskurzu! Proto by se možná hodily méně silné termíny – *v zámezí*, *na rubu* a podobně.

8 „Rus musí v něco věřit... Věřit v něco jasnýho, vznešenýho. Do mozkový kůry máme vložený impérium a komunismus.“ (ALEXJEVIČOVÁ, S.: *Doba z druhé ruky*, s. 39.) „Gorbačov nechtěl být carem. Odmítl to. (...) Jsme svojí mentalitou carská země, máme to v podvědomí. V genech. Všichni potřebujeme cara. Na Ivana Hrozného ... který ruská města zalil krví ... vzpomínají se strachem a obdivem. Stejně tak na Petra Prvního a Stalina.“ (*Tamtéž*, s. 125.)

9 „Z projevů Gorbačova zmizela pro každého sovětského člověka slova tak známá jako 'intriky mezinárodního imperialismu', 'odvetný úder', 'zaocéanští mocipáni'. To všechno vyškrtl. (...) Bylo nebezpečné dotýkat se té konstrukce. Stalinské, sovětské... říkejte si tomu, jak je libo... Náš stát existoval vždycky v režimu mobilizace. Od prvních dnů. Se životem v míru se nepočítalo.“ (*Tamtéž*, s. 124 n.)

mu začne hroutit v okamžiku, kdy strana nastolí „nový kritický diskurz“ (s. 16), jenž před ním dokořán otevře politické pole a s ním historická traumata¹⁰ a kolosální ztrátu dosavadních životních koordinát.¹¹ Čili binarita, která byla integrována (dialekticky u funkcionáře, nebo vytěsněním nepohodlných faktů do sféry triviální pravdy u člověka bez funkce), se najednou z dopuštění samotné autority stala houlou, ničím nekrytou skutečností. Zda to byl příběh i Alexeje Jurčaka, se můžeme jen dohadovat.

Kniha běloruské spisovatelky a nositelky Nobelovy ceny za literaturu Světlany Alexijevičové, s níž Jurčakovo dílo letmo srovnávám, zpracovává dokumentárně-literární formou stejné téma – svět posledního sovětského člověka a jeho nečekaný zánik. Nabízí však diferencovanější pohled na pozdně sovětskou a postsovětskou mentalitu. Neváhám říci, že autorský subjekt Alexijevičové je autenticky mnohohlasý. Knihy, které napsala, jsou označovány za „romány hlasů“; nebrání totiž promlouvat četným hlasům nějakou předběžně stanovenou metodickou podmínkou. V knize *Doba z druhé ruky*, z níž cituji, vystupují nejrůznější názorové typy s často složitě zamotanými osudy a paradoxně nabytými názory: od člověka, který věří v komunismus a odmítá buržoazní konzumerismus, přes člověka, který po četbě Solženicyna ztratí komunistickou víru, nebo člověka, u něhož se nevylučuje víra v komunismus a Boha, až k člověku, který v komunismus nevěří a po jeho pádu lituje, že bolševická strana není souzena „norimberským“ tribunálem.¹²

10 „Tohle už bylo za Gorbačova... Jmenovali mě předsedkyní okresní komise pro rehabilitaci obětí politických represí. Víím, že přede mnou to nabídli jiným. (...) Ale odmítli to. Proč? Možná se zalekli. Dodnes se u nás lidé bojí všeho, co má něco společného s KGB. Já neváhala ani minutu a vzala jsem to. Můj otec si vytrpěl svoje. (...) Po nocích jsem seděla a četla; probírala jsem se těmi spisy. Opravdu ... řeknu vám upřímně... Vlasy mi hrůzou vstávaly na hlavě. Bratr udával bratra, soused souseda... (...) Měli jsme toho dost. Z jedné strany systém drtil lidi a z druhé zase lidi neměli s nikým slitování. Lidi byli schopní všeho...“ (*Tamtěž*, s. 69 n.)

11 „Tehdy jsme se dozvídali pravdu ... že nebyl jenom Gagarin, ale i Berija... Ve skutečnosti by mně, huse, stačila svoboda slova, protože jsem byla, jak se brzo ukázalo, sovětská dívka, všechno sovětské jsme do sebe nasáli hlouběji, než se zdálo. Jen kdybych si mohla přečíst Dovlatova a Viktora Někrasova, a poslechnout si Galiče. To by mi stačilo. (...) Knihy nám nahrazovaly život. To byl náš svět.“ (*Tamtěž*, s. 158.)

12 Jsem si vědom kritiky, které bylo její psaní podrobeno (viz např. PINKHAM, Sophie: Witness Tampering: Nobel laureate Svetlana Alexievich crafts myths, not histories. In: *The New Republic* [online.] August 29, 2016 [cit. 2019-08-19]. Dostupné z: <https://newrepublic.com/article/135719/witness-tampering>). Alexijevičová posouvá výpovědi svých respondentů do roviny mýtu, manipuluje s nimi, ale nevymýšlí si je. Myslím, že je to pro ztvárnění tragické ruské historie ve 20. století symptomatické (viz např. Solženicynovo proslulé dílo ve srovnání s interpretací Gulagu u spisovatele Varlana Šalamova – srv. RYČLOVÁ, Ivana: Kolymské peklo: Osud Varlana Šalamova. In: TÁŽ: *Mezi kladivem a kovadlinou: Dvacáté století v osudech literárních osobností Ruska*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2012, s. 161). Svým způsobem vytváří také Jurčak mýtus, byť samozřejmě jinými prostředky – mýtus člověka žijícího vně systému, mimo konformismus i mimo protest. Obecnou otázkou je, jak se v pojednání o tak dramatických dějinách vyhnout mytologizování.

Mé poznámky jsou kritickým komentářem k Jurčakově výchozí tezi, která má podle mého názoru mnohem omezenější platnost, než na jakou si činí nárok. Při veškeré úctě k pečlivě odůvodněné a v knize naplňované metodologii se domnívám, že důsledně dodržované pravidlo o absenci binárního kódu v každodenním životě a myslí sovětského člověka je mnohem více reakcí na vnější a nadměru zjednodušený pohled na sovětskou realitu než produktivním vodítkem pro vyjádření její složitosti a paradoxní reverzibility. Mám za to, že při výkladu minulosti, zvláště pokud je založen na paměti, zможou v některých případech literární prostředky více než vědecké postupy. Jinak ale, jak už jsem napsal na začátku, považuji Jurčakovu knihu za zdařilou a inspirativní – především její druhou polovinu, zasvěcenou analýze konkrétních projevů kulturní svéráznosti, či snad dokonce svéhlavosti sovětských lidí. Tady lze narýsovat řadu paralel s naším „reálným socialismem“, pokud ovšem neztratíme ze zřetele i podstatné rozdíly mezi sovětskou a československou skutečností.

Autor doslovu k českému překladu Matěj Spurný jmenuje historiky Michala Pullmanna a Pavla Koláře, kteří podle něj tvůrčím způsobem využili Jurčakovy přístupy. Ve dvou knihách, na které odkazuje,¹³ bychom však marně hledali podobné konkrétní analýzy: například, z jakých zdrojů se v Československu utvářel obraz Západu a jaké plnil funkce; jaký vliv na socialistickou kulturu a mentalitu měla západoevropská a americká hudba od *heavy metalu* přes střední proud až po *free jazz*; jakou podobu měl a jak silně působil neoficiální politický humor a satira v návaznosti na karnevalové účtování s komunismem v „sametové revoluci“. Zajímavé by bylo vědět, zda také v Československu existovala nekroestetika a *štob* (tj. rafinované spojení vážnosti a ironie, které nelze jednoznačně interpretovat), jež se na první pohled jeví jako sovětské specifikum. Případné analýzy československého svazáckého *milieu* – jeho performativních diskurzivních strategií – by pravděpodobně dospěly k řadě shodných rysů se sovětským Komsomolem; zatímco u jiných sociálních skupin – reprezentujících odlišnou zkušenost a paměť – by výzkum narazil na takový vztah k realitám pozdního socialismu, který by jen těžko bylo možné charakterizovat bez vyhraněných opozit. Rovněž by bylo zajímavé vypátrat, kolik Čechů, Moravanů, Slezanů a Slováků po srpnu 1968 stále věřilo v poslání Sovětského svazu jako nositele komunistické ideje a nepovažovalo jej pouze za vyšisovaný závoj ruského imperialismu.

Zmíněné dvě knihy nabízejí spíše jakési metahistorické přemítání, které stojí na obecných tezích a pojmech, a nikoli na analytických sondách do každodennosti a mentalit pozdně socialistického Československa. Tam, kde se hlásí k Jurčakovým inspiracím, Kolář s Pullmannem zpravidla nepřekračují rovinu proklamací a východisek. Projevuje se to v deklarativním schematickém odmítání „binárního

13 PULLMANN, Michal: *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha, Scriptorium 2011; KOLÁŘ, Pavel – PULLMANN, Michal: *Co byla normalizace? Studie o pozdním socialismu*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Ústav pro studium totalitních režimů 2016.

přístupu“;¹⁴ v bagatelizaci disentu bez jakékoli snahy o rozlišení historií a situací, možností a vlivu sovětských a československých disidentů;¹⁵ anebo v zavádějící interpretaci teze o performativní dimenzi autoritativního diskurzu, která podle Pullmanna po roce 1956 umožňovala „neustálou reinterpretaci ideologie“.¹⁶ V Jurčakově pojetí oproti tomu se neustálá *reinterpretace* ideologie (a tím také její rozkolísání a zánik) odehrávala až v čase perestrojky, zatímco před perestrojkou byla ideologická schémata pouze *reprodukována* a teprve jejich „performativní reprodukce“ (s. 41) v různých konkrétních kontextech a situacích vedla k překvapivým výsledkům a efektům. Za Brežněva by odhalená reinterpretace byla označena jako ideologický revizionismus a vymýcena.

Závěrem lze říci, že četné inspirace, které Jurčakovo právem ceněné dílo nabízí, se jistě ještě dočkají hlubšího tvůrčího rozvinutí.

14 Viz PULLMANN, M.: *Konec experimentu*, s. 15; KOLÁŘ, Pavel – PULLMANN, Michal: Kdo se bojí normalizační každodennosti? In: TÍŽ: *Co byla normalizace?*, s. 42 n. V Pullmannově *Konci experimentu* je na této tezi, kterou jsem se v této recenzi pokusil zproblematizovat, založen výklad pádu komunismu v Československu, jenž má své nedostatky a opomenutí a vyžádal by si samostatnou kritiku. Jurčakova kniha primárně nenabízí všestranné vysvětlení pádu komunistického systému v SSSR.

15 Jejich komparace má podobu jízlivé publicistické zkratky. Vychází z jedné repliky v Hřebjově filmu *Pupendo* a v navazující poznámce říká toto: „Podobný stav zaznamenávají také práce o pozdním Sovětském svazu. Disidenty zde považovali za 'jiné lidi' a samo disidentství za nezdravou činnost. Zde už nebylo třeba státní represe: nežádoucí živly byly ze středu společnosti vylučovány takřka samovolně.“ (KOLÁŘ, Pavel – PULLMANN, Michal: Klid k práci, holé ruce a konec našeho komunismu. In: TÍŽ: *Co byla normalizace?*, s. 66.) Takto postavenou formulaci v Jurčakově knize nenajdeme. Navíc v ruském vydání z roku 2014 uzavírá autor kapitolu „Aktivisté, disidenti a 'naši lidé'“ shrnujícím odstavcem, který v původním anglickém vydání (a tedy také v českém překladu na s. 133) nenajdeme: „Opakuji, že vše výše řečené nemá žádný vztah k reálným disidentům a přirozeně nechce vrhat stín na lidi, jejichž jednání v sovětské epoše bylo vsutku hrdinské a začasté vycházelo z oddanosti vysokým morálním hodnotám. Avšak to, jak 'disidenti' a [režimní] 'aktivisté' byli vnímání 'normálními lidmi' v letech před perestrojkou, není důležité samo o sobě, ale jako symptom vztahu těchto 'normálních lidí' k sovětskému systému, který opět ukazuje, že tento vztah nelze ztotožnit ani s odbojem, ani s konformismem. V základu tohoto vztahu spočívala jiná logika, vyznačující se trvalou vnitřní transformací systému bez jeho přímé podpory, či naopak otevřeného odporu vůči němu.“ (JURČAK, Alexej: *Eto bylo navsegda, poka ně končilos: Poslednje sovetskoje pokolenije*. Moskva, Novoje literaturnoje obozrenije 2014, s. 223.) Vyzdvihnul bych dvě věci, které by každý, kdo Jurčaka aplikuje na československou situaci, měl mít na zřeteli: 1) kniha se primárně nezabývá disidenty a jejich vlivem ve společnosti; 2) přezíravý vztah „normálních lidí“ k disidentům platil jen v době před perestrojkou. Tedy Jurčaka se můžeme jen stěží dovolávat, chceme-li tvrdit, že v době perestrojky byl vliv disentu zanedbatelný. Za upozornění, že ruské vydání knihy na rozdíl od původního vydání anglického obsahuje ocitované vysvětlení o disidentech, vděčím překladateli Jurčakova díla Přemyslu Houdovi.

16 PULLMANN, Michal: Úpadek a pád komunistických diktatur ve východní Evropě. In: KOLÁŘ, P. – PULLMANN, M.: *Co byla normalizace?*, s. 157.

Recenze

Vězeňská zkušenost padesátých let jako svébytný historický fenomén?

Marta Edith Holečková

PINEROVÁ, Klára: *Do konce života: Političtí vězni padesátých let – trauma, adaptace, identita*. (Edice Po válce.) Praha, Ústav pro studium totalitních režimů – Nakladatelství Lidové noviny 2017, 403 strany, ISBN 978-80-87912-87-4 a 978-80-7422-590-1.

Syntetická práce Kláry Pinerové vychází z jejího mnohaletého badatelského zájmu, který se zaměřuje na podoby a proměny vězeňství v různých zemích (její disertační práce z roku 2013 nese název *Komparace československého a německého vězeňského systému po druhé světové válce*) či časových obdobích (aktuálně realizuje výzkum „Proměny vězeňství v českých zemích v letech 1965–1992: Systémové a individuální adaptace“). Recenzovaná kniha se zakládá na diplomové práci, kterou Klára Pinerová obhájila v Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v roce 2006, což se ovšem čtenář dozvídá jen mimoděk z poděkování.

Ihned v úvodu autorka překvapivě poznamenává, že v počátcích jejího bádání se jednalo o téma opomíjené, kterému historici nevěnovali velkou pozornost. Existuje ale řada příkladů, které toto tvrzení vyvracejí a jež autorka zná a sama v práci cituje. Vzápětí navíc konstatuje, že v dalších letech nastal rozmach vězeňské literatury, rozrostla se činnost paměťových institucí a nezávislých organizací, současně se ale podle ní „s přemírou zájmu zvyšuje riziko nezdravé politizace a rovněž ahistorického

a žurnalistického přístupu“ (s. 7). Z poněkud argumentačně nejasného úvodu postupně vysvítá, že si autorka namísto analýzy vězeňské paměti zvolila za těžiště své práce zkoumání vězeňské zkušenosti. Pokouší se především zobecnit řadu individuálních zážitků politických vězňů z padesátých let, najít v nich společné motivy a strategie a přinést tak hutnou a vyčerpávající studii o československém vězeňství tehdejší doby.

V úvodu autorka také přibližuje základní teoretické práce, jimiž se ve svém bádání nechala inspirovat. Mezi nimi dominují studie z oborů psychologie a penologie, které se mají stát interpretačním klíčem k pochopení procesů, jimiž člověk procházel od svého zatčení přes odsouzení, výkon trestu až po propuštění a následné znovuzačleňování do společnosti vně vězeňských zdí. Autorka pracuje s konceptem totální instituce Ervinga Goffmana a s pracemi dalších amerických sociologů Donalda Clemmera a Greshama Sykese, v nichž jsou popsány hodnoty a zákonitosti vězeňské společnosti. Kromě toho bez výhrad zmiňuje jako inspirativní slavný stanfordský vězeňský experiment Philipa Zimbarda z roku 1971, který byl ale prokazatelně manipulovaný, a proto jsou jeho závěry minimálně problematické. Aktéři totiž nejednali podle přidělených mocenských rolí, ale snažili se naplňovat předpoklady výzkumníků, zasahujících do průběhu simulace vztahů a jednání uvnitř věznice.

Klára Pinerová prostudovala množství vydaných pamětí, sekundární literatury a archivních materiálů a sama také vedla s někdejšími politickými vězni a vězeňkyněmi řadu rozhovorů. Její práce je nesporně poctivá, ale v některých interpretacích diskutabilní a méně také otevírá nové perspektivy (viz dále). Na některých místech užívá autorka intuitivně pojmy, které mají vlastní vymezení, určitým způsobem fungují v současných historických rozpravách a bez bližšího vysvětlení působí jejich užití sporně. Můžeme si tak klást otázku, jestli je opravdu namístě o celém období 1948 až 1989 v Československu hovořit jako o „socialistické diktatuře“. Je zřejmé, že tato perioda měla svou vnitřní dynamiku, v níž se doba bezohledného upevňování moci komunistické strany, likvidace jejích názorových protivníků a inscenování politických procesů zřetelně lišila od postupující společenské liberalizace ústící do pražského jara nebo od celkové eroze legitimacy „normalizačního“ režimu před jeho zhroucením. Specifický charakter etapy konce čtyřicátých a přinejmenším počátku padesátých let, která se mimo jiné vyznačovala široce uplatňovaným terorem a jež má pro knihu Kláry Pinerové určující význam, nikterak nevystihuje ani „weberovský“ termín „komunistické panství“, zvláště když autorka parafrázuje vzpomínku aktéra (ekonomy Jiřího Hejdy, s. 113), který jistě přemýšlel v jiných pojmech. („Nevěřil ani, že dojde k opravě Milady Horákové, protože by to na komunistické panství vrhalo špatný stín.“)

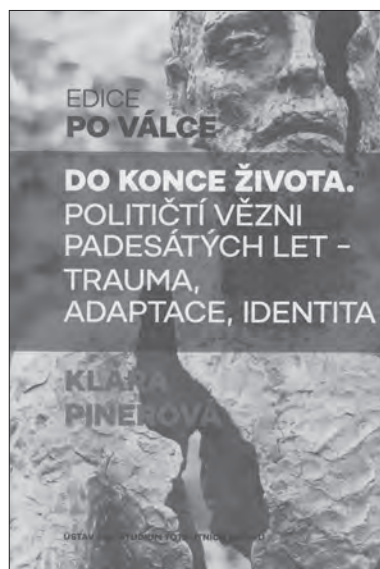
Z následující četby je dobře patrné, že vliv psychologie a sociální psychologie na autorčin přístup byl silný. Nelze se nicméně ubránit dvěma zásadním pochybnostem o vhodnosti takto pojatých interpretačních nástrojů. Zaprvé se opakovaně ukazuje, že některé psychologizující interpretace mohou vyznívat banálně, jako například následující pasáž: „Příroda sice mohla mít jistý terapeutický účinek, protože zeleň kolem tábora a teplo slunce mohlo vězni psychicky pomáhat, nicméně ne vždy bylo počasí přívětivé. Vězni museli chodit do práce za jakýchkoliv podmínek. Počasí v Krušných horách v zimě bylo typické nízkými teplotami.“ (s. 258) Podobně ploše vyznívá konstatování: „Co tedy cítil vězeň, který přešel z vyšetřovací vazby, kde se musel ponejvíce potýkat

jenom se samotou, do vězení či tábora, kde byly různé skupiny lidí nejrozličnějších názorů? Jaké měl přitom pocity? Můžeme konstatovat, že se jednalo především o pocity smíšené.“ (s. 124)

Druhá pochybnost vychází ze skutečnosti, že citované zahraniční výzkumy vězeňských komunit nebyly prováděny mezi vězni svědomí, jejichž zkušenost by snesla srovnání s politickými vězni v Československu padesátých let. Autorka sama si toto úskalí alespoň částečně uvědomuje, mimo jiné když píše, že „společnost ve vězení utvořená v rané fázi socialistické diktatury byla experimentem částečně srovnatelným, co se mocenského uspořádání a struktury vězeňské populace týče, pouze s pracovními tábory v Sovětském svazu. Štřetly se zde různé lidské osudy a odsouzení byli nuceni se adaptovat nejen na deprivace a nerovnost mocenské síly, ale také na jednání osob, kterým se

za normálních okolností vyhnuli nebo se s nimi nikdy nesetkali.“ (s. 119) Nabízí se ale otázka, zda nelze tato srovnání provádět i s komunitami v nacistických koncentračních táborech, které byly formovány podle rasových a politických kritérií, procházejících napříč společenskými vrstvami. Je dost možné, že k takovému srovnání neexistuje dostatek pramenů, aby z něj bylo možné vyvodit průkazné závěry, zdá se ale také pravděpodobné, že mezi oběma typy komunit by se objevily významné podobnosti.

Zdůrazňováním sociálních rozdílů mezi vězni v padesátých letech, které se v publikaci opakuje několikrát, vzniká dojem, jako by předtím byla zdejší vězeňská komunita sociálně homogenní, tvořená zřejmě vesměs deprivovanými a nevzdělanými lidmi. Domnívám se, že tento náhled vlastně přijímá logiku „třídního boje“, v níž se politickými vězni stávali příslušníci „reakčních“ společenských vrstev s vyšším sociálním statutem, což jistě do značné míry neodpovídá realitě. Navíc předpokládám, že neexistuje žádný výzkum československých kriminálních vězňů ze zkoumaného období (alespoň v knize žádný takový není uveden). Odpudivé obrazy kriminálních vězňů a vězeňkyň, které se na stránkách knihy mnohokrát vyskytují, otevírají spíše jiný problém než nějaký autorkou zdůrazňovaný sociální konflikt. Nebyli tito kriminální vězni spíš produktem dehumanizovaného a krutého systému, založeného na ponižování a systémově prosazované deprivaci? Italský spisovatel Primo Levi, přeživší holokaust, ve svých knihách ukazuje, že lidé zbavení dlouhodobě důstojnosti a podrobení krutému zacházení ztrácejí postupně schopnost být solidární s ostatními, stejně postiženými souputníky.¹ Spíše než na někdejším sociálním statusu vězněných, morálních hodnotách či vzdělání záleží na jejich osobnostních předpokladech a odolnosti.

1 Viz zejména LEVI, Primo: *Je-li toto člověk*. Praha, Sefer 1995.

Kniha Kláry Pinerové je rozčleněna do pěti hlavních bloků: Vývoj vězeňství po druhé světové válce; Podmínky v nejvýznamnějších věznicích, trestnicích a jiných zařízeních; Zatčení; Vězeňská zkušenost; Propuštění. Dominantní prostor (s. 118–277) je věnován vězeňské zkušenosti, a právě v této části je nejzřetelnější vliv psychologie na autorčino uvažování. Vězeňskou zkušeností rozumí „proměnu svobodného člověka ve vězně a sociální procesy ve vězeňské subkultuře“ (s. 119), tedy to, co se s člověkem stalo po odsouzení, jak věznění prožil a přežil a jak tyto zážitky dále poznamenaly jeho život po propuštění. K postižení této proměny a zachycení sociální dynamiky ve skupinách vězňů a vězeňkyň Pinerová podrobně popisuje jejich sociální vztahy a každodenní kulturu, podoby adaptace na dané prostředí, mechanismy moci, řádu a odporu, prostor a čas vězněných i genderové hledisko. Dobře si přitom uvědomuje množství individuálních odlišností a rozmanitostí, přesto se pokouší objevit a přiblížit některé vzorce chování a sociální strategie v daném prostředí. Škoda jen, že podkapitoly této části jsou strukturovány poněkud zmateně, řada informací se opakuje a pro ilustraci také autorka cituje poměrně rozsáhlé úryvky z biografických pramenů, které zde text zbytečně tříští. V některých momentech se nelze ubránit dojmu, že tento psychologizující přístup má své zjevné limity, protože autenticita biografických pramenů je daleko působivější a reflexivnější nežli snaha vtěsnat je do šablon a struktur, s nimiž pracuje psychologie. Jde tedy spíše o vykročení správným směrem (obohatit historický výzkum inspiracemi jiných vědních disciplín), které ale zůstává v půli cesty. Možná by bylo vhodnější čerpat spíše ze sociální a kulturní antropologie a literární historie či vědy.

V této části pokládám za velice cenné pasáže tematizující prostor a čas za mřížemi (s. 235–265). Objevuje se zde také letmá zmínka o nápisích nad branami pracovních táborů u uranových dolů Vojna (Práci ke svobodě) a Vykmánov (Práci čest). Chybí ale vysvětlení jejich geneze a záměru, s nímž zde byly instalovány. Autorka se spokojuje pouze s tvrzením, že tam byly umístovány „po vzoru nacistických koncentračních táborů“. Můžeme asi úspěšně pochybovat o tom, že správa komunistických pracovních táborů se přímo a otevřeně inspirovala německými koncentráky. Lze spíše uvažovat o prosazování kultu práce ve stalinském období, vždyť podobnými nápisy se honosily i některé znárodněné podniky či jednotná zemědělská družstva.

Autorka mnohokrát píše o traumatu vězněných a o jejich stigmatizaci po propuštění. S tím souvisí osudy rodin popravených, odsouzených a dlouhodobě vězněných, jimž historická literatura doposud věnovala málo pozornosti. Domnívám se, že otevření této perspektivy by bylo obohacující a přineslo by mnoho nového ke zkoumání vězeňství, recenzovaná kniha ale tento pohled, až na naprosto okrajové příklady, postrádá. Autentické dobové záznamy toho druhu jsou spíše výjimkou, navíc bývají s ohledem na svou citlivost a intimnost publikovány jen ojediněle. Častější je asi umělecké a literární zpracování tohoto tématu.

V podkapitole nazvané „Genderové hledisko“ autorka sice stručně otevírá téma vězeňkyň-matek malých dětí, nezmiňuje se ale o amnestii prezidenta Antonína Zápotockého z roku 1955, která jim byla určena. (Týkala se mimo jiné i poměrně medializovaného a detailně popsaného případu Milušky Havlůvové, zatčené v roce 1953

s několikaměsíčním synem.)² Autorka se také nepouští do hlubší reflexe „rodinného faktoru“ v jeho aspektech důležitých pro osudy vězněných, jako byla soudržnost rodin a rozvody, tlaky, kterým byly vystaveny partnerky a partneři či příbuzní na svobodě, vydírací potenciál rodinných vztahů, používaný při výsleších, osobní zápasy o zachování rodiny a podobně.

Problematické interpretace jsou obsaženy v kapitole popisující zatčení a „způsoby vnitřního boje“ zadržených. Autorka zde mimo jiné tvrdí: „Za únik z vězeňského prostředí se dá taktéž považovat modlitba a rozhovor s Bohem. Mnozí přicházeli do vězení jako věřící a jejich víra právě v tomto prostředí nabyla na síle a významu. Bůh byl pro ně útočištěm, kterému se mohli s čímkoliv svěřit. U některých však nabrala podoby fatalismu, kdy věřili, že to, co se děje, je vůle Boží a jen Bůh ví, co je dobré. Pak už ale nezbývalo nic jiného než se jenom svěřit do jeho rukou a počkat, co přijde.“ (s. 109 n.) Není mi jasné, na základě jakých pramenů je autorka schopná určit, ve kterých případech se jednalo o fatalismus a kdy o hlubokou víru. Posuzovat spirituální rovinu lidského prožívání je velice nesnadné, ne-li nemožné.

V pasážích o soužití politických vězňů a vězeňkyň s kriminálními, které nabylo na intenzitě po velké amnestii v květnu 1960, autorka akcentuje konflikty, násilí a nesolidární jednání, jež bylo údajně vlastní ženskému kolektivu. Cituje přitom z několika dopisů historicky umění Růženy Vackové, v nichž si na tuto situaci stěžovala. Chybí ale pozoruhodný detail: tato vzdělaná, zásadová a v mnohém inspirativní žena se ujala jedné pologramotné dívky, pomáhala jí psát dopisy a zůstala s ní v korespondenčním styku i po jejím propuštění. Uvedená jednotlivost pochopitelně nevybízí k žádným zobecněním a dalekosáhlým závěrům. Je ale jednou ze signifikantních drobností, na něž lze narazit v dobových svědectvích, které dosvědčují schopnost být otevřený a nápomocný druhému i ve zcela nepříznivých podmínkách, a navíc ochotu nezištně překračovat nepsané hranice mezi jednotlivými vězeňskými subkulturami.

Narážky na ženskou nesolidaritě se znovu objevují i v podkapitole „Genderové hledisko“: „Podle slov vězeňkyň je nejtěžší částí života ve vězení žít s jinou ženou.“ (s. 274) Kapitola končí pro mě překvapujícím tvrzením: „Významný rozdíl současného vězeňství a vězeňství v době socialistické diktatury tkví v rozdílném sociálním a morálním statusu odsouzených. Stejně prostory musely sdílet jak ženy s vysokoškolským a středoškolským vzděláním, ženy s vyvinutými morálními zásadami a vysokým kulturním kapitálem s delikventkami odsouzenými za různé kriminální přečiny.“ (s. 277) Z toho by se dalo usuzovat, že dnes je odsouzená vysokoškolsky vzdělaná podvodnice vězněna jen se stejně vzdělanými ženami, nikoliv třeba s negramotnou zlodějkou... Zde se vracím k výhradě vyslovené již v úvodu recenze. Domnívám se, že tíha zážitků dopadala obzvláště silně právě na politické vězně a vězeňkyně, protože byli věznění nespravedlivě, na základě vykonstruovaných obžalob, a cítili se nevinní. Neměli možnost obrany a bylo jim také upřeno právo na spravedlivý proces. Tyto momenty jsou zásadnější pro přiblížení vnitřní frustrace jednotlivců, pro vznik hlubokých přátelství

2 Viz JINDRA, Martin: *Strážci lidskosti: Dvanáct příběhů příslušníků ČČS(H) vězněných po únoru 1948*. Praha, Blahoslav ve spolupráci s Náboženskou obcí ČČSH Praha 1 – Staré Město 2007, s. 82–88.

a vzájemnou solidaritu v komunitách politických vězňů nežli autorkou zdůrazňovaný fakt, že museli svůj život sdílet s lidmi sociálně nižšího postavení.

Na několika místech autorka přináší poznatky k proměnám kolektivní paměti vězňů, i když toto téma jinak zůstává na periferii jejího zájmu. V závěru knihy se k tomu vrací a pokouší se charakterizovat kolektivní identitu komunity někdejších politických vězňů a vězeňkyň. Jmenuje tři údajné mýty, které jsou pro její konstruování podstatné. „V případech politických vězňů se jednalo o mýtus výjimečně těžkého údělu a nespravedlnosti vnějšího světa. Sami sebe až do devadesátých let prezentovali jako oběti, které byly uvězněny neprávem a které si zasluhují rehabilitaci a odškodnění. Z jejich pohledu byl ‘komunistický režim’ nelegitimní a diktaturu komunistické strany viděli jako čiré zlo,“ píše o prvním mýtu (s. 302). Avšak hovořit v této souvislosti o mýtu je opravdu velmi překvapivé. Završit takto skoro třistastránkový text, v němž sama autorka popisuje mimořádně kruté zacházení, zinscenované procesy, perzekuci v rámci vězeňských kolektivů, doživotní traumata, rodinné tragédie a mnoho dalších útrap, nedává smysl. Domnívám se, že Klára Pinerová měla spíše na mysli posun v sebeidentifikaci bývalých politických vězňů a vězeňkyň z pozice obětí k vědomým odpůrcům a bojovníkům proti komunistickému režimu, jak to ostatně precizně popsala Françoise Mayerová v knize *Češi a jejich komunismus*.³ Zajímavé je sledovat v závěru popisované proměny Konfederace politických vězňů, její aktivity a reakce na přijaté zákony, na jejichž základě byli někdejší političtí vězni rehabilitováni. Tento exkurz autorky do porevolučního konstruování kolektivní identity, v němž vychází právě ze zjištění francouzské historičky, je cenný a zasloužil by si větší pozornost.

Druhý byl podle Kláry Pinerové mýtus „slavných předků a slavné minulosti“, patrný údajně především v idealizaci první republiky: „V jejich vzpomínkách se za první republiky měli všichni dobře, neexistovalo žádné bezpráví a nikdo nikoho nepodváděl.“ (s. 302) Myslím si, že zde se spíše než o mýtus jedná o autorčino nepochopení toho, jak funguje paměť a jak se osobní žitá zkušenost rozvrstvuje v kolektivní paměti. Pokud člověk vzpomíná na krásné, šťastné a láskyplné dětství, neznamená to, že není schopen nahlédnout komplikovanost doby, v níž se odehrávalo. Pozitivní obrazy dětství za první republiky tak nepopírají problémy, s nimiž se společnost tehdy potýkala. Vzpomínající jen mluví o své individuální zkušenosti, aniž by tím jakkoliv polemizovali s jinými poznatky nebo vzpomínkami. Zatřetí autorka identifikuje „mýtus poslán skupiny“, podle něhož všichni političtí vězni a vězeňkyně ve svých očích bez výjimky bojovali za svobodu a demokracii. Tím se vrací kruhem k mýtu prvnímu.

Nakonec si Klára Pinerová klade otázku, proč se političtí vězni padesátých a šedesátých let ve větší míře nezapojili do opozičních aktivit a po svém návratu do veřejného života i pokusu o společnou artikulaci vlastních stanovisek v roce 1968 se stáhli do soukromí. Slovy autorky, „raději se od většinové společnosti izolovali a zaměřili se na vlastní životy“. Pinerová vysvětluje tyto postoje tvrzením, že „političtí vězni mocenský systém vnímali jako stabilní, což podnítilo jejich akceptaci nerovného postavení“ (s. 304). Dále hovoří o odporu bývalých politických vězňů k Chartě 77, která

3 MAYER, Françoise: *Češi a jejich komunismus: Paměť a politická identita*. Praha, Argo 2008, s. 166–191.

byla pro mnohé z nich nepřijatelná kvůli tomu, že na ní participovali někteří dřívější politicky aktivní komunisté z padesátých let. Právě od nich prý měli někdejší vězni potřebu se distancovat. Domnívám se ale, že skutečnost byla značně pestřejší. Někteří vězni z padesátých let se bezprostředně po srpnové invazi začali obávat možné restaurace poměrů, s nimiž měli své neblahé zkušenosti. Autorkou několikrát citovaný Jaroslav Brodský, zakladatel K 231, utekl ihned po 21. srpnu do Rakouska. Odjel nalehko, bez dlouhého váhání. Chci poukázat na to, že u řady lidí hrál velkou roli strach, obavy z ohrožení a vědomí, že jejich postavení „osob druhé kategorie“, o němž autorka také podrobně píše, jim nezaručuje přílišnou jistotu a ochranu. Někteří vězni propuštění až dlouho po „velké amnestii“ naopak podepsali hned v první vlně prohlášení Charty 77. Byl to případ teologa Josefa Zvěřiny, který se dostal na svobodu až v roce 1965, stejně jako spisovatele Karla Pecky nebo zmiňované Růženy Vackové, propuštěné dokonce až v roce 1967. Namísto by tak spíše byla otázka, proč zrovna těmito osobnostem pluralita chartistického společenství, zahrnující někdejší aktivní stoupence i protagonisty represivního režimu, nevadila.

Druhou podstatnou skutečností je, že opoziční aktivity „normalizačního“ období zdaleka nelze redukovat na Chartu 77. Právě v římskokatolickém prostředí nebylo výjimkou, že někdejší vězni se dál zapojovali do nezávislých aktivit a byli jejich hlavními hybateli. Nalezneme je například mezi vydavateli samizdatu či pořadateli vzdělávacích aktivit, tajných mší a podobně. Komunistický režim se svým tlakem na ateizaci společnosti byl v přímém rozporu s jejich přesvědčením a pokládali ho za ideologicky nepřijatelný. Nakolik ho vnímali jako více či méně stabilní, je v tomto kontextu podružné.

Kniha by si zasloužila pečlivější redakční práci, která by odstranila stylistické nedostatky, jako příliš dlouhá a nesrozumitelná souvětí, nelogické formulace, nadužívání trpného rodu, opakování slov či významově shodných pasáží, významově nesprávné používání slova „lesbička“ namísto „lesba“, různá klišé či nefunkční přirovnání (prizma růžových brýlí, respektive prizma pohledu růžových brýlí, Damoklův meč, nahlédnout pod pokličku, nakouknout do kuchyně, boj s větrnými mlýny, tikání biologických hodin, duch doby, Kainovo znamení, semínko nesváru, slabý odvar...), občasné přejímání jazyka pramenů či zavádějících označení („polnohospodářská oblast“ je slovákismus, znamenající „zemědělství“). Doufejme, že nově chystaná práce Kláry Pinerové o proměnách vězeňství v letech 1965 až 1992 bude redakčně profesionálněji připravená.

Autorce nelze upřít hluboký a dlouholetý zájem o vězeňské téma a osudy bývalých politických vězňů a vězeňkyň, schopnost provést důkladnou heuristiku i osobní nasazení, s nímž se pouští do rozhovorů s pamětníky a účastní se jejich vzpomínkových akcí. V některých ohledech, na něž jsem se snažila upozornit v této recenzi, by bylo namísto materiál lépe strukturovat a promyslet. Záměr touto knihou „zaplnit bílé místo“ v poznání a pochopení vězeňské zkušenosti lidí pronásledovaných z politických důvodů v padesátých letech, který autorka vyslovuje v úvodu, se jí nakonec podařilo naplnit jen zčásti.

Recenze

Postřehy odjinud

Latinos o Československu čtyřicátých a padesátých let

Hana V. Bortlová

ZOUREK, Michal (ed.): *Československo očima latinskoamerických intelektuálů 1947–1959*. Ze španělštiny přeložila Jarmila Jehličková a Jan Machej. Praha, Runa 2018, 303 strany, ISBN 978-80-87792-25-4.

Kniha z pera iberoamerikanisty Michala Zourka (1985)¹ poskytuje nový pohled na Československo v období od roku 1947 do roku 1959, a sice prostřednictvím

1 Michal Zourek se dlouhodobě věnuje nejen kontaktům Československa s hispánským světem, ale vůbec moderním dějinám tohoto kontinentu. Je autorem několika knih a řady studií. V roce 2014 publikoval ve španělštině svoji disertaci pojednávající o politických, ekonomických a kulturních vztazích mezi Československem a zeměmi Jižního kuželu (Argentinou, Chile a Uruguayí) za studené války *Checoslovaquia y el Cono Sur 1945–1989: Relaciones políticas, económicas y culturales durante la Guerra fría*, v níž fruktifikoval svůj dlouhodobý výzkum v českých a latinskoamerických archivech. Je rovněž spoluautorem zásadní kolektivní monografie z dílny Střediska iberoamerických studií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy *Las relaciones entre Checoslovaquia y América Latina 1945–1989 en los archivos checos* (Praha, Karolinum 2015), která ve světle dokumentů z českých archivů komplexně mapuje studenoválečné vztahy mezi Československem a Latinskou Amerikou jako celkem. Do řady „Stručná historie států“ nakladatelství Libri pak v roce 2016 přispěl svazkem *Uruguay*.

svědectví intelektuálů z Latinské Ameriky, kteří středoevropskou zemi v těchto letech navštívili.

Autor stanovil mezníky pro výběr jejich textů s ohledem na začátek studené války na jedné straně a kubánskou revoluci na straně druhé. Právě toto období se podle něj překrývá s nejmohutnější vlnou sympatií jihoamerických levicových intelektuálů vůči Sovětskému svazu, podepřených jak čerstvě dozrívajícími dojmy z druhé světové války, ale i z občanské války v kulturně blízkém Španělsku, tak pocitem silného ohrožení americkým „fašistickým imperialismem“. Významným milníkem v autorově periodizaci je pak rok 1956, kdy po odhalení zločinů stalinismu v Sovětském svazu a krvavých událostech v Maďarsku se řada latinskoamerických intelektuálů s komunistickým hnutím názorově rozchází, zažívá vystřízlivění nebo rovnou deziluzi.

V úvodní stati jasně a přehledně sestavené antologie autor obeznamuje čtenáře s tématy, kterým ve svém bádání věnoval hlavní pozornost, a nastiňuje dobové souvislosti (studená válka, kulturní politika a komunistická propaganda, politická turistika) jak z pohledu Latinské Ameriky, tak zemí na východ od železné opony. Činí tak způsobem, který čtenáře nezahluje, text je čtivý a autor v něm přitom efektivně pracuje s relevantními (převážně anglosaskými a latinskoamerickými) monografiemi, přehledovými i teoretickými pracemi.

Těžiště knihy pak leží v samotných svědectvích celkem čtrnácti návštěvníků, jejichž život a dílo jsou na začátku každé kapitoly představeny stručným medailonkem. Převažují spisovatelé, v souboru jsou však zastoupeny také novinářská, učitelská nebo lékařská profese. Jedná se o publicistické reflexe, většinou otištěné svého času porůznu ve španělsky mluvícím zahraničí, mnohdy pozapomenuté a bez zvláštních uměleckých ambicí; co je však spojuje, je neotřelý pohled „zvnějšku“ na tehdejší politickou, společenskou a kulturní východoevropskou realitu. Závěrečná Zourkova kapitola „Ztráta iluzí, očista a nový začátek“ (s. 267–184) pak analyzuje pozdější – míněno po roce 1956 – více či méně razantní názorové obraty některých autorů.

Nejvíce jistě zaujmou zvučná jména jako Gabriel García Márquez, Pablo Neruda nebo Jorge Amado. Zourkův výběr však dává slovo i méně známým (o to možná zajímavějším) latinskoamerickým intelektuálům, o jejichž pobytu v Československu se i obeznámenější čtenář dovídá vůbec poprvé.

Hlavní cíl jejich cest přirozeně představoval Sovětský svaz, avšak návštěvníci z „planoucího kontinentu“ (jak byla Latinská Amerika v pozdější sovětské propagandě nazývána) zajížděli vedle Moskvy na kratší čas i do jiných zemí socialistického bloku. Československo, kde podle Zourka pobývali tehdy vedle SSSR patrně

nejčastěji, přitom mezi nimi zaujímal zvláštní postavení – podmíněné geografickou polohou i kulturní vyspělostí – pomyslného mostu mezi západní Evropou a Sovětským svazem. Československé specifikum *per se* pak v této souvislosti představoval zámek Dobříš jako sídlo Svazu československých spisovatelů, kde řada levicových latinskoamerických literátů dlouhodobě pobývala a který fungoval jako místo četných, i mezinárodních, setkávání.

K samotným svědectvím. *Latinos* nezdědka dávali svým hostitelům najevo zájem poznat život průměrné (československé, ruské) rodiny z různých stran. Chtěli vědět, jak místní lidé žijí, pracují, jak se baví a podobně. Toto přání se jim ale jen zřídka splnilo – cesty západních (a stejně tak latinskoamerických) intelektuálů a umělců převážně sledovaly typický, institucionálně kontrolovaný itinerář, který vznikl pod dohledem Vsesvazové společnosti pro kulturní styky se zahraničím (*Vsesojuznoje obščestvo dlja kulturnoj svjazi s zagranicej* – VOKS), vytvořené za tímto účelem v Sovětském svazu již ve dvacátých letech a disponující po válce pobočkami v satelitních státech, a zahrnoval návštěvu Leninova mauzolea (v Moskvě), muzeí, divadla či baletu, škol, knihoven a dalších kulturních institucí, případně vzorných průmyslových podniků a družstev, jež návštěvníkům sugerovaly převážně pozitivní obraz země. Jediným „obyčejným“ Rusem nebo Čechoslovákem tak byl v jejich očích často jen přidělený průvodce: „Měli jsme Novgoroda za typického Rusa pro jeho vzhled... (...) Popravdě jsme nemohli vědět, 'jaký byl'. O Novgorodovi nevíme víc, než že je dochvilný a plní své povinnosti,“ komentoval to například uruguayský pedagog a školský reformátor Jesualdo Sosa.² Podobnou zkušenost učinil i v Československu: „O životě v Československu ve skutečnosti nevíme nic. Na první pohled je zjevný nízký kurz měny. (...) O sociálním směřování Československa vypovídá Gottwaldova zpráva, kterou nedávno četl v parlamentu...“³ Čeho se návštěvníkům ze vzdáleného kontinentu naopak dostávalo v míře vrchovaté, byly komentované prohlídky pražských pamětihodností, českých hradů a zámků, na programu běžně figurovaly jednodenní výlety do Terezína a do Lidic, obvyklou zastávkou byl spisovatelský zámek v Dobříši.

I proto, že se tito cestovatelé setkávali jen s omezenými „výseky“ ze života československé společnosti, přirozeně ve svých textech často akcentovali zejména hospodářskou a kulturní vyspělost regionu, která v jejich očích silně kontrastovala se situací v Latinské Americe. Vychvalovali pracovní podmínky inteligence i dělníků, bezplatné československé školství a zdravotnictví, gramotnost a vůbec vzdělanost obyvatel, v níž spatřovali předpoklad svobodného lidského života.

Téměř všechny vybrané latinskoamerické autory spojuje jejich marxistické přesvědčení, a tedy i okolnost, že cestování do východní Evropy pro ně bylo jednou z forem politické angažovanosti.⁴ Navzájem se však liší způsobem, jak své zážitky,

2 Michal Zourek cituje z knihy Jesualda Sosy *Mi viaje a la URSS* (Montevideo, Ediciones Pueblos Unidos 1952) v medailonu „Jesualdo Sosa: Školský reformátor“, s. 110.

3 SOSA, Jesualdo: V Praze, čtvrtek a pátek, překvapení a okouzlení, s. 112 n.

4 Výjimku představuje chilský diplomat, vědec a literát Ricardo Latcham, který Československo navštívil už v roce 1947. Na pozvání katedry romanistiky Univerzity Karlovy přednášel pro české studenty hispanistiky. K rozhovoru jej přijal také prezident Edvard Beneš, který

postřehy a zkušenosti svěřili papíru. Vybraná svědectví oscilují od dosti nekritických, oslavných textů k objektivnějším reportážím či faktograficky pojatým cestopisům. Pro soubor poněkud atypické jsou texty Márquezovy,⁵ jednak použitím nadsázky a ironie, jednak okolností vzniku: kolumbijský spisovatel totiž cestoval po východní Evropě více na „vlastní pěst“, bez prostředníků, a patrně nejvíc ze všech autorů zařazených do antologie tak dokázal zahlédnout právě onen „obyčejný“ život.

Je třeba ocenit mimořádnou šíři zdrojů, z nichž Michal Zourek texty vybíral. Za jejich shromážděním nepochybně stojí náročné putování po latinskoamerických knihovnách a archivech. Texty pocházejí ze stránek chilského či mexického tisku (Latchamovy reportáže, Huertovy básně), Zourek pracoval se svědectvími vydanými například Uruguaysko-sovětským kulturním institutem v Montevideu (Jesualdo Sosa), okrajově čerpal také z korespondence (v případě kubánského básníka Nicoláse Guilléna nebo Pabla Nerudy, v knize je rovněž otištěno několik ukázek z korespondence manželů Amadových). Ze čtrnácti svědectví dvanáct vychází v českém jazyce poprvé (včetně básní Efraína Huerty a Raúla Gonzáleze Tuñóna, přeložených Janem Machejem). Márquezův rukopis je zde zastoupen dvěma kapitolami z knihy reportáží z cest po východní Evropě, čerstvě vydaných také v češtině.⁶ Neotřelý, vnější pohled „očima druhého“ zdejšímu čtenáři přináší řadu informací, z nichž některé příliš nekorespondují s běžně sdílenou představou o raně poválečné (později „socialistické“) československé společnosti, nicméně dobře přibližují obraz, který si latinskoameričtí intelektuálové během svého pobytu o Československu vytvořili a po návratu domů prostřednictvím svých textů předávali krajanům: ať už je to poválečný hlad tvrdě doléhající na západoevropské země, méně však na Československo (chilský diplomat a novinář Ricardo Latcham charakterizoval Prahu dva roky po válce jako „město klobás“),⁷ nebo absence erotických prvků v odívání, chování a vůbec vystupování v socialistické společnosti a (s ní korelující) absence „chlípníků“ (takový dojem si udělal Jesualdo Sosa). Dnešního čtenáře dost možná udiví i četné zmínky o „zápalu československého národa pro všechny intelektuální proudy“ (Ricardo Latcham) a pro četbu v nejširším slova smyslu (tento dojem sdílelo více autorů). Zajímavé jsou i rozpaky Latinoameričanů nad ženami v policejních uniformách (Gabriel García Márquez, Luis Suárez).

Antologie Michala Zourka představuje hodnotný pramen ke studiu nejen vzájemných kulturních a politických vztahů poválečného Československa a zemí Latinské Ameriky, ale i vztahů mezi „socialistickým světem“ za železnou oponou a jihoamerickým kontinentem vůbec. Jedná se o informativně bohatou a podnětnou práci, bez

mu odpovídal mj. na „indiskrétní“ otázky ohledně sovětského vlivu a role komunistických ministrů ve vládě. (LATCHAM, Ricardo: *Most mezi Východem a Západem*, s. 68–71; TÝŽ: *Rozhovor s prezidentem Benešem*, s. 72–76.)

5 GARCÍA MÁRQUEZ, Gabriel: *Pro Česku jsou nylonové punčochy klenotem*, s. 229–233; TÝŽ: *Lidé reagují v Praze jako v jakékoliv kapitalistické zemi*, s. 234–238.

6 Viz pozn. 5. TÝŽ: *De viaje por los países socialistas: 90 días en la „Cortina de Hierro“*. Bogotá, Oveja Negra 1982 (nověji pod názvem *De viaje por Europa del Este*. Buenos Aires, Sudamericana 2015). V českém překladu: *Devadesát dnů za železnou oponou*. Praha, Odeon 2018.

7 LATCHAM, R.: *Most mezi Východem a Západem*, s. 71.

které se v budoucnu neobejde žádný zájemce o danou problematiku. Jednotlivým svědectvím by sice neuškodilo bližší označení, pokud jde o dobu vzniku a údaje o vydání (ačkoli Zourek v úvodu předesílá, že texty řadil chronologicky podle data pobytu jejich autorů v Československu, není v některých případech zřejmé, kdy přesně byly sepsány), to je však – spolu s absencí jmenného rejstříku – jen malou vadou na kráse jinak odborně přínosné a esteticky vydařené publikace.

Recenze

Opět operace Dunaj

Martin Čížek

POVOLNÝ, Daniel: *Operace Dunaj: Krvavá odpověď Varšavské smlouvy na pražské jaro 1968*. Praha, Academia 2018, 456 stran, ISBN 978-80-200-2836-5.

Historik Daniel Povolný působí v Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu a zabývá se dějinami českých zemí ve dvacátém století. Dlouhodobě se zaměřuje především na Československou lidovou armádu v letech 1968 a 1969, Vojenskou kontrarozvědku a Státní bezpečnost v letech 1948 až 1989.¹

Autor si ve své knize vytýčil za cíl rozšířit poznání o přípravě a provedení okupace Československa vojsky Varšavské smlouvy v srpnu 1968. Snaží se přiblížit pohled nejvyšších sovětských politických, vojenských a zpravodajských funkcionářů

1 Viz např. POVOLNÝ, Daniel: *Vojenské řešení pražského jara*, sv. 1 a 2. Praha, Ministerstvo obrany České republiky 2008 a 2010; TÝŽ: *Organizační vývoj Vojenské kontrarozvědky v letech 1945–1990*. Praha, Ministerstvo obrany ČR – Prezentační a informační centrum MO 2009; TÝŽ: *Operativní technika v rukou StB*. Praha, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu PČR 2001; BÍLEK, Jiří – LÁNÍK, Jaroslav – MINAŘÍK, Pavel – POVOLNÝ, Daniel – ŠACH, Jan: *Československá lidová armáda v koaličních vazbách Varšavské smlouvy: Květen 1955 – srpen 1968*. (Historie Československé armády, sv. 7.) Praha, Ministerstvo obrany ČR 2008; BÁRTA, Milan – KALOUS, Jan – POVOLNÝ, Daniel – SIVOŠ, Jerguš – ŽÁČEK, Pavel: *Biografický slovník náčelníků operativních správ Státní bezpečnosti v letech 1953–1989*. Praha, Academia – Ústav pro studium totalitních režimů 2017.

a rozvést jejich důvody, proč se rozhodli k násilné akci. Analyzuje vojenské přípravy na ozbrojený zásah a úlohu Výboru státní bezpečnosti (*Komitët gosudarstvennoj bezopasnosti* – KGB). Zároveň rozebírá činnost československých občanů, kteří pomáhali intervenčním jednotkám.

Pro svou práci využil archivních pramenů uložených ve fondech Vojenského ústředního archivu Praha a Olomouc (především fondy Ministerstva národní obrany z let 1968 až 1970, 10. letecké armády a 7. armády Protivzdušné obrany státu), Archivu bezpečnostních složek v Praze (fondy Pohraniční stráže, Státní bezpečnosti a Vojenské kontrarozvědky), Národního archivu (například fond Předsednictvo ÚV KSČ 1966–1971), Vojenského historického archivu v Bratislavě (fondy Východního vojenského okruhu a dalších osmnácti útvarů ČSLA), dále dokumenty z Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR v Praze a z archivů v Plzni a Rakovníku. Z Ústředního státního archivu v Sofii získal zprávu generála Dobriho Dzjurova o účasti Bulharské lidové armády na invazi v Československu. Bohužel, jak sám autor uvádí, stále nejsou pro ruské historiky dostupné zásadní materiály nacházející se v ruských archivech.² Dále v „Přehledu použitých pramenů a literatury“ uvádí množství knih a článků české i zahraniční provenience.

Po úvodu a rozboru použitých zdrojů je kniha dále rozdělena do devíti kapitol a závěru, který není shrnutím, ale popisem událostí od září do listopadu 1968. Následují přílohy (Přehled invazních armád a Střední skupiny vojsk v ČSSR, Zemřelí a zranění vojáci včetně dezercí v souvislosti s invazí), vysvětlivky použitých zkratk, přehled použitých pramenů a literatury, seznam vyobrazení a map, jmenný rejstřík.

Jednotlivé kapitoly chronologicky popisují události od března do srpna 1968. Autor zde především využil svou disertační práci a knihu *Vojenské řešení pražského jara*, avšak tento titul nebyl určen k prodeji. Oproti jeho dřívější knize nyní kapitoly nesou jiné názvy a jsou doplněny o některé nově zjištěné poznatky. Povolný postupně přibližuje přípravy vojsk Varšavské smlouvy na invazi, včetně tří pokusů o vstup do Československa ještě před vlastním spuštěním operace Dunaj (v květnu 1968, při cvičení Šumava a na začátku srpna). Těmto pokusům věnuje samostatné kapitoly (třetí, čtvrtou a šestou). V páté kapitole se zabývá působením sovětských zpravodajských služeb na území Československa a jejich činností při vytváření důkazů o „hrozící kontrarevoluci“.

Největším kladem recenzované práce je, že Daniel Povolný na základě dostupných materiálů pečlivě popsal plánování invaze (vznikly tři verze plánu), přípravu vojenských jednotek států zúčastněných na invazi, jejich postup na československém území od obsazení pohraničních úřadoven po konečné rozmístění, problémů, se kterými se potýkaly, a cílů, jichž měly dosáhnout. To vše sleduje „odshora“ až po úroveň jednotlivých pluků a praporů zúčastněných armád. Krátce zachycuje činnost invazních jednotek během podzimu 1968, ať už se staly součástí Střední skupiny vojsk, nebo byly

2 Některé dokumenty byly zveřejněny ruskými historiky (viz např. ZDANOVIC, A. A. – LAŠKUL, V. F. – MORUKOV, Ju. N. – TOTROV, Ju. Ch.(ed.): *Čechoslovackije sobytija 1968 goda glazami KGB i MVD SSSR: Sbornik dokumentov*. Moskva, Objedionnaja redakcija MVD Rossii 2010).

v té době staženy z Československa. Seznamuje také s reakcí československého vojenského velení a některých jednotek Československé lidové armády na invazi, včetně zapojení řady československých občanů, kteří při ní byli aktivně nápomocni.

Výrazně hůře dopadl autorův druhý cíl: „Pro její hlubší pochopení a ‘porozumění’ se na celý vývoj operace pokusíme podívat očima nejvyšších sovětských politických a vojenských funkcionářů, ale také důstojníků KGB.“ (s. 9) Zde autor setrval na ideologicko-propagandistické úrovni zdůvodňování invaze do Československa, která byla určena pro řadové vojáky a obyvatelstvo zemí sovětského bloku. Dle jeho názoru bylo jediným důvodem pro invazi probíhající pražské jaro a z toho plynoucí nebezpečí „kontrarevoluce“ a změny politické orientace Československa. O vojenských důvodech spojených se snahou rozmístit sovětská vojska na československém území se zmínil jen jednou jako o důvodech údajných (s. 17) a mezinárodní situaci mimo sovětský blok nechává téměř nepovšimnutou. Avšak právě tyto skutečnosti hrály zásadní roli při rozhodování politických a vojenských špiček Sovětského svazu o dalším postupu vzhledem k Československu. Dle mého názoru zvažování hlavních aktérů vždy ovlivňuje více okolností, ne pouze jedna.

Autor zcela opominul „Dohodu mezi vládou SSSR a vládou ČSSR o opatřeních ke zvýšení bojové pohotovosti raketových vojsk“, kterou na základě zmocnění prezidenta Antonína Novotného ze 17. listopadu 1965 podepsal 15. prosince téhož roku ministr národní obrany ČSSR Bohumír Lomský se svým sovětským protějškem Rodionem J. Malinovským. Smlouva byla podepsána, aniž by ji schválila československá vláda nebo Národní shromáždění. Československo se zavázalo na své náklady vybudovat v rámci akce Javor kryty pro „spojovací kabelové útvary“, což bylo krycí označení pro speciální sklady jaderných zbraní. Uložení jaderných náloží měla pak provést sovětská strana a na konci roku 1967 je měly převzít pod svou výlučnou kontrolu sovětské speciální jednotky.³ Z toho jednoznačně vyplývá, že již na konci roku 1965 bylo rozhodnuto, že se na československé území přesunou sovětské vojenské útvary. Avšak nebylo přesně určeno, v jakém množství a v jakém časovém horizontu. Československému politickému i vojenskému vedení v čele s prezidentem

3 Viz např. Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna [online], Federální shromáždění ČSFR, tisk č. 645, 16.4.1991, Interpelace předsedy vlády ČSFR Mariána Čálfy, ministra zahraničních věcí ČSFR a místopředsedy vlády ČSFR Jiřího Dienstbiera, ministra obrany ČSFR Luboše Dobrovského poslanci Pavlem Jéglem, Ladislavem Lisem, Jiřím Soukupem [cit. 2019-03-11]. Dostupné z: http://www.psp.cz/eknih/1990fs/tisky/t0645_00.htm.

a prvním tajemníkem Ústředního výboru KSČ Antonínem Novotným bylo jasné, že rozmístěním sovětských jednotek v zemi, byť relativně nepočetných, se Sovětskému svazu otevře možnost ještě důrazněji zasahovat do vnitropolitických záležitostí, a proto se z jasného závazku stále „vykrucovalo“. Vyvolávalo tím (mírně řečeno) nevoli sovětských soudruhů i samotného generálního tajemníka Leonida Iljiče Brežněva, který pak v prosinci 1967 nepodpořil Antonína Novotného a svolil k jeho sesazení takzvanými reformisty a ke jmenování Alexandra Dubčeka do čela Komunistické strany Československa.

Nejvyšší českoslovenští představitelé – stejně jako nyní autor knihy – opomíjeli „velkou“ mezinárodní politiku, jako například jednání o „Smlouvě o nešíření jaderných zbraní“ (*Non-Proliferation Treaty of Nuclear Weapons – NPT*),⁴ probíhající od roku 1965, které vyvrcholilo jejím podpisem 1. července 1968. V této době totiž navrhovali – ať již to byla jen zdržovací taktika, nebo to mysleli vážně – že by jaderné zbraně měly být přímo předány do rukou Československé lidové armády. To bylo ovšem proti smyslu připravované smlouvy. Kdyby Sovětský svaz opravdu poskytl jaderné zbraně Československu (i když je stěží představitelné, že by k tomu vůbec byl někdy svolný), téměř jistě by to mělo za následek ukončení těchto mezinárodních jednání; a pokud by „Smlouva o nešíření jaderných zbraní“ byla už podepsána, přerušil by se její ratifikační proces a Spojené státy by mohly recipročně předat jaderné zbraně svým spojencům v Severoatlantické alianci (pokud je už nevlastnili). Sovětské vedení potřebovalo v Československu vytvořit takové podmínky, aby zde mohlo jaderné zbraně rozmístit, aniž by přitom došlo k porušení chystané smlouvy. Obě supervelmoci nepovažovaly za porušení smlouvy rozmístění vlastních jaderných zbraní na území svých spojenců, pokud přitom zůstávaly pod jejich výlučnou kontrolou. Spojené státy uzavíraly od padesátých let s některými státy NATO smlouvy o sdílení jaderných zbraní v případě vypuknutí konfliktu (s Belgií, Itálií, Spolkovou republikou Německo, Nizozemskem a Tureckem). Zároveň měly mít jaderné velmoci právo na vlastnictví jaderných zbraní ke všem svým nosičům (tedy také u jednotlivých divizí rozmístěných v zahraničí), na československém území ale Sovětský svaz žádné vlastní jednotky do konce srpna 1968 neměl. A českoslovenští představitelé sice později souhlasili s přítomností menších sovětských kontingentů (celkem se mělo jednat asi o osm tisíc vojáků), stále však odmítali rozmístění větších jednotek. Sovětský generální štáb původně navrhoval dvě divize, protože každá divize mohla mít ve své výzbroji jaderné zbraně. Tím by se zdůvodnila výstavba skladů a uložení jaderných zbraní na území Československa. Jelikož „Smlouva o nešíření jaderných zbraní“ nezaváděla přímé kontrolní mechanismy, nebylo možné ani zjistit, pro kolik útvarů se ve skladech nacházejí jaderné zbraně.

Toto jsou samozřejmě jen vybrané příklady, rozbor dané problematiky by byl na celou knihu. Zároveň se nabízí otázka, proč Sověti nezasáhli v Ceaușeskově Rumunsku,

4 Její znění viz např. Internet Archive, Wayback Machine [online], Non-Proliferation Treaty of Nuclear Weapons [cit. 2019-03-11]. Dostupné z: <https://web.archive.org/web/20070807060917/http://www.iaea.org/Publications/Documents/Infcircs/Others/inf-circ140.pdf>.

když si podle vlastních zájmů „upravovalo“ zahraniční politiku, nebo v Kádárově Maďarsku, když uvolňovalo svou vnitřní politiku? Nezavdával jejich odchylný kurz podobné důvody ke znepokojení jako pražské jaro?

V knize *Operace Dunaj* se také vyskytují problémy s terminologií, autor například používá jako synonyma pojmy „skupina armád“ a „armádní skupina“. Již z logiky jazyka je zřejmé, že „skupina armád“ znamená několik armád, a jedná se tedy o uskupení silnější než armádní skupina, která nedosahuje ani velikosti armády. Taktéž slova „osádka“ a „posádka“ ve vojenské terminologii nelze jen tak zaměňovat. Osádky mají například tanky, letadla nebo auta, zatímco posádky mají pevnosti nebo lodě. Chyby se objevují i v názvech vojenské techniky nebo jejím popisu. Su-7 není bitevní letoun (s. 68 a 325), ale stíhací bombardér. Správné označení pro letoun MiG-21UTI (s. 99) je MiG-21U. Někde autor píše o letounu Su-7bm (s. 99), jinde o Su-7BM (s. 325); nejde ale o různé typy, správné je druhé označení. Pro vlastní text nejsou tyto chyby tak podstatné. Nejedná se o knihu, která by se primárně zabývala vojenskou technikou, ale spíše to ukazuje na nepozornost při přebírání informací z různých zdrojů, případně na nedůslednou práci redakce.

Dalším problémovým bodem recenzované knihy je nezvládnutí redakční práce ze strany nakladatelství. Ruská jména – na rozdíl od polských, maďarských a německých – jsou nesprávně počítována, případně špatně přepisována z azbuky do češtiny. Podle platných pravidel se ruská křestní jména počítají pouze u členů panovnických rodů (komunistický Sovětský svaz zcela jistě tento předpoklad pro danou výjimku nesplňuje) a známých osobností, kde se to stalo územ. Neměli bychom se zde proto setkávat se jmény sovětských občanů ve znění Petr (například s. 33, 34, 61), Fedor (s. 46) nebo Semen (s. 117 n.), ale v podobě Pjotr, Fjodor nebo Semjon. Řádné uvádění jmen pomáhá i při rozlišování státní příslušnosti osob. Podobné problémy se také vyskytují při přepisu názvů knih, institucí a podobně z ruštiny. Jako by si autor a redaktor nebyli jisti, zda použít český, nebo anglický přepis, takže z toho vzniká podivný „kočkopes“. Nejčastěji v prepisech chybí písmeno *j* nebo se místo hlásky *ě* objevuje *e* (ruské měkké *е* se tedy přepisuje, jako by to bylo tvrdé *э*).

Nezjistil jsem systém, podle kterého se redaktor rozhodl uvádět vojenské hodnosti někdy zkratkou a jindy celým slovem (slovy); vzniká dojem, že to prostě jen nebylo sjednoceno. Zároveň je zvláštní, že některé hodnosti jsou převedeny do českého ekvivalentu, zatímco jiné zůstávají v původní ruské podobě. Například *mladší lejtěnant* se mění na podporučíka, ale *seržant* jednoduše zůstává seržantem (s. 88, 164, 255, 266, 293, 357, 405), přestože v českém hodnostním systému takováto hodnost neexistuje a ani tehdy neexistovala. Jejím ekvivalentem je četař. Takovéto terminologické problémy se vyskytují již ve dvoudílné publikaci Daniela Povolného *Vojenské řešení pražského jara*.

Větší pozornost by si také zasloužilo zpracování obrazových příloh. Především způsob přetištění map, se kterými si autor dal jistě velkou práci, není vhodný. Při zvoleném typu knižní vazby se v reprodukcích map přes celou dvoustranu (viz s. 132–135, 350–353) uprostřed ztrácí přibližně 1,5–2 centimetry území. V závislosti na měřítku se jedná o několik desítek kilometrů, které zmizely ve hřbetu knihy. Jistě by to šlo řešit lépe, například rozdělením map a jejich přetištěním v rozměrech sazebního obrazce.

Nevím, zda to byl nápad nakladatelství Academia, nebo autora, ale nepovažuji za vhodné, aby publikace nesla zcela stejný název jako dřívější knihy od Antonína Benčíka, od nichž se liší pouze podtitulem.⁵ Pro čtenáře i kupující je to matoucí (proto jsem také pro svou recenzi zvolil název „Opět operace Dunaj“).

Nepochybně je dobře, že Daniel Povolný publikoval bohaté výsledky svého výzkumu ohledně plánování a příprav vojsk Varšavské smlouvy na invazi do Československa a jejího vlastního provedení a že je tentokrát zpřístupnil i širší veřejnosti ve volně prodejné knize. Na druhou stranu je škoda, že ve svém druhém deklarovaném zámeru – popsat mezinárodní faktory ovlivňující rozhodování nejvyšších sovětských politických a vojenských představitelů před srpnem 1968 – zůstal v půli cesty. Ve své práci totiž nachází důvody pro invazi pouze ve vnitropolitickém dění v Československu a nevěnuje se okolnostem mezinárodním a geopolitickým. V tomto případě by jistě bylo lepší vytknout si užší téma práce a toho se držet.

5 BENČÍK, Antonín: *Operace Dunaj: Vojáci a Pražské jaro 1968. Studie a dokumenty*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1994; TÝŽ: *Operace Dunaj aneb Internacionální vražda Pražského jara*. Praha, Krutina Jiří – Vacek 2013.

Recenze

Velehradská pouť v kontextech doby

Michal Sklenář

DOLEŽALOVÁ, Markéta (ed.): *Velehrad vás volá!* Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2017, 408 stran, ISBN 978-80-87912-83-6.

Ústav pro studium totalitních režimů ve spolupráci s dalšími institucemi připomněl v roce 2015 třicáté výročí pouti, která se konala na Velehradě k jedenáctistému výročí smrti svatého Metoděje v roce 1985. Událost se spojuje nejen s veřejným odmítnutím projevu komunistického ministra kultury Milana Klusáka, ale často se k ní přistupuje jako k dokladu celkové aktivizace římskokatolické církve ve druhé polovině osmdesátých let minulého století. Při této příležitosti byla na Velehradě uspořádána výstava s vernisáží 10. června a ve dnech 11.–12. června 2015 konference se společným názvem „Velehrad vás volá! Vliv helsinské konference na rozvoj aktivit církví ve středoevropském prostoru“. Sborník s texty k výstavě, jež putovala po několika místech v České republice, vyšel již roku 2015.¹ O dva roky později se čtenářům dostal do rukou sborník příspěvků přednesených na zmíněné konferenci

1 *Velehrad vás volá! Sborník příspěvků u příležitosti výstavy k výročí Velehradské pouti v roce 1985.* Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2015. Vzhledem ke společnému názvu a podobné grafické úpravě knižních titulů vydaných tímto ústavem v souvislosti s velehradským výročím poznamenejme, že se jedná o brožovanou publikaci čtvercového formátu o rozsahu 159 stran.

v edici historičky Markéty Doležalové.² Kniha v pevné vazbě a vytištěná na křídovém papíře kromě toho přináší řadu fotografií a faksimile pramenů, orientaci usnadňuje jmenný rejstřík.

Konference a sborník směřovaly vedle připomínky a reflexe velehradské pouť z československého pohledu k určitému rozšíření badatelského pole ve dvou směrech. Organizátoři oslovili kolegy a kolegyně ze Slovenské republiky, Polské republiky, Spolkové republiky Německo a Ruské federace, aby tak rozšířili pohled na proměny vztahů mezi státní moci, římskokatolickou církví a křesťanskými denominacemi na značnou část teritoria bývalé komunistické střední a východní Evropy. Do historické obce přitom patří pouze část těchto autorů a autorek. Druhým zdrojem, k němuž se organizátoři obrátili, se stala Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě z roku 1975 a jejími závěry inspirované „lidskoprávní hnutí zakořeněné myšlenkově nejen v křesťanském ideovém dědictví, ale též v západním politickém realismu a praktikismu“.³

Sborník je rozčleněn do pěti tematických okruhů. První s názvem „Od Helsinek po Velehrad“ se věnuje širšímu kontextu vlivu helsinské konference (Libor Svoboda), diplomacie Svatého stolce (František Xaver Halas) a bezpečnostních složek na aktivity římskokatolické církve a velehradskou pouť (Pavol Jakubčin, Stanislava Vodičková). Libor Svoboda komparuje vliv Helsink v jednotlivých zemích východního bloku. Závěry konference sice poskytly různorodým skupinám možnost vytvořit společnou platformu vycházející z konceptu lidských práv, včetně dodržování práva na náboženskou svobodu, represivní aparát však většinu jejich aktivit dokázal potlačit nebo omezit. Autor statě připomíná, že okruh odpůrců komunistického režimu se významněji rozšířil právě až ve druhé polovině osmdesátých let. Do té doby „charakteristickým rysem národnostních a disidentských hnutí ve většině zemí bývalého sovětského bloku, s čestnou výjimkou Polska, bylo, že se jednalo především o záležitosti intelektuálů, umělců, věřících lidí a lidí žijících alternativním způsobem života, popřípadě bývalých, do nemilosti upadlých režimních politiků a bývalých stranických funkcionářů. Obyčejní lidé jim příliš nerozuměli, nechápali, o co jim vlastně jde, a pod vlivem propagandy je považovali za osoby placené a vydržované Západem, bývalé zhrzené komunisty či za kriminální živly.“⁴

2 V recenzi rozsáhlého polytematického sborníku není možné připomenout všechny jeho příspěvky s řadou různorodých aspektů. Následující text proto představuje strukturu publikace, nabízí detailnější pohled na vybrané statě a připojuje obecnější poznámky ke zvolenému tématu konference a sborníku.

3 DOLEŽALOVÁ, Markéta: KBSE, podzemní církev a úsilí o svobodu vyznání, s. 15–27, zde s. 15.

4 SVOBODA, Libor: Vliv Helsinské konference na rozvoj aktivit církví ve středoevropském prostoru, s. 29–42, zde s. 41. Téma vlivu opozičních skupin na pád komunistických totalitních systémů v Evropě je v současné české historiografii i veřejném prostoru hojně diskutováno a zahrnuje řadu aspektů. Srv. např. VILÍMEK, Tomáš: „Všichni komunisté do ureň!“ Volby v Československu v letech 1971–1989 jako společenský, politický a státněbezpečnostní fenomén. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. 2016, s. 84–105 (ke zmíněným skupinám s. 85); KOLÁŘ, Pavel – PULLMANN, Michal: Klid na práci, holé ruce a konec našeho komunismu. In: TÍŽ: Co byla normalizace? Studie o pozdním socialismu. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů – Nakladatelství Lidové noviny 2016, s. 60–71, zde

Druhá část s názvem „Křesťané v zápasu za svobodu vyznání“ ukazuje různé formy pronásledování věřících ze strany státní moci ve východním bloku: české země jsou zastoupeny procesy s řeholníky a kněžími v sedmdesátých a osmdesátých letech (Vojtěch Vlček), Slovensko akcemi Státní bezpečnosti a otazníky nad smrtí několika kněží v tradičně katolických západních oblastech (Patrik Dubovský) a trestními postihy za šíření náboženské literatury (Josef Halla), Polsko církevními humanitárními aktivitami v době výjimečného stavu (Sylwia Galij-Skrabińska). Zajímavé příspěvky se týkají bývalého Sovětského svazu. Jelena Glušková odpovídá na otázku, proč se v Rusku neodehrála analogie moravského Velehradu, svědectvím o podzemní církvi v Moskvě a nabízí tři důvody její jinakosti: mnohem silnější a dlouhodobější tlak církevní

politiky státu, konzervativní naladění části věřících (ruští katolíci odmítají Druhý vatikánský koncil dosud) a nechuť politicky se angažovat. Pohled do běloruského prostředí zprostředkoval Arkadiusz Czwołek, který nejen připomněl pronásledování věřících v Běloruské sovětské socialistické republice, ale také detailně popsal aktuální situaci v Bělorusku: „Vláda vede vůči náboženským společnostem různorodou politiku. Privilegovanou pozici má Běloruská pravoslavná církev (běloruský exarchát moskevského patriarchátu), která si zachovává loajalitu vůči autoritářskému režimu. (...) Vláda omezuje činnost náboženských společností, které vnímá jako nositele cizí kultury, zejména pokud se zabývají i politickou činností. (...) I když přicházejí období liberálnější politiky státu vůči náboženským společnostem, jejich situace je stále těžká.“⁵

-
- s. 64–66; PULLMANN, Michal: Úpadek a pád komunistických diktatur v Evropě. In: *Tamtéž*, s. 156–173, zde s. 157–160. Pro shrnutí zásadních bodů diskuse a kritické poznámky k monografii Michala Pullmanna viz SVOBODA, Libor: Přestavba z historického hlediska. In: KOPAL, Petr (ed.): *Film a dějiny*, sv. 5: *Perestrojka/přestavba*. Praha, Václav Žák – Casablanca – Ústav pro studium totalitních režimů 2016, s. 60–84, zde s. 62–64. Dále srv. např. HRUBÝ, Karel: Člověk v komunistické diktatuře. In: SUK, Jiří – ANDĚLOVÁ, Kristina (ed.): *Jednoho dne se v našem zeliněti cosi vzbouří: Eseje o Moci bezmocných*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. 2016, s. 61–71; PITHART, Petr: Havlova „samotalita“: Ale proč tak dlouho přežívala? In: *Tamtéž*, s. 165–180; OTÁHAL, Milan: O vztahu československé společnosti k normalizačnímu vedení. In: TŮMA, Oldřich – VILÍMEK, Tomáš (ed.): *Česká společnost v 70. a 80. letech: Sociální a ekonomické aspekty*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. 2012, s. 247–284, zde s. 257–259, 265, 271 n. a 281.
- 5 CZWOŁEK, Arkadiusz: Situace náboženských obcí v Bělorusku: Konec komunismu, současný stav a vyhlídky, s. 83–111, zde s. 99 n.

Třetí část, pojmenovaná „Snahy o návrat církví do veřejného prostoru“, obsahuje dva příspěvky týkající se řeckokatolické církve na Ukrajině (Tomasz Szyszlak) a v Československu (Peter Borza a Daniel Atanáz Mandzák).⁶ Uniátské struktury na Ukrajině byly vystaveny tvrdé represi a věřící nuceni buď konvertovat k pravoslaví, nebo uchýlit se k tajným aktivitám. Samostatná Ukrajinská řeckokatolická církev vznikla až v roce 1989 a nejnovější vývoj vztahů mezi moskevským a konstantinopolským patriarchátem potvrzuje, že problémy spojené se sférami geopolitického a náboženského vlivu v oblasti přetrvávají. Na území Československa byla sice řeckokatolická církev legalizována již v roce 1968, nadále se ovšem nacházela v nelehké pozici a v období takzvané normalizace státní moc v nastalých sporech preferovala pravoslavné křesťany. Jistě k tomu přispěl postoj pravoslavné církve, jejíž pátý sněm v Praze v roce 1971 deklaroval „podporu novému vedení KSČ a jeho politice budování socialismu“.⁷ Napjaté vztahy mezi pravoslavnými a řeckými katolíky po roce 1989 přetrvávaly, jedním z významných bodů pro devadesátá léta se stalo jednání o jejich majetkovém vyrovnání.

Velmi zajímavá témata nabízejí statě zařazené do oddílu s názvem „Spolupráce s církví v zahraničí“, v níž je akcentováno především německé prostředí. Adolf Hampel v osobní vzpomínce popisuje formy podpory československých katolíků ze Spolkové republiky od druhé poloviny šedesátých let, Mireia Ryšková a Libor Ovečka se věnují teologickému studiu a formaci českých salesiánů v Erfurtu, včetně medailonků vyučujících a absolventů. Eva Vybíralová se zaměřila na tajná svěcení jáhnů a kněží v zahraničí. Vzhledem k civilnímu zaměstnání kandidátů se konsekrace udělovaly typicky o víkend v soukromé kapli biskupa světitele, v některých případech se nedodržoval časový odstup mezi diakonátem a presbyteriátem. Velmi často přicestoval s vybraným člověkem ručitel, jehož biskup osobně znal. Celý proces zůstal v tajnosti a osvědčení obdrželi kněží až po roce 1989.⁸ Jaroslav Šebek uvádí události na Velehradě v roce 1985 do širších souvislostí. V reakci na vatikánskou politiku se totiž českoslovenští představitelé snažili „naplnit blížící se cyrilometodějské výročí vlastním obsahem, který měl stát v protikladu ke křesťanským přípravám oslav“.⁹

Poslední téma „Iniciativy za lidská práva, církev a mladá generace“ nabízí pamětnické pohledy. Petruška Šustrová píše o Chartě 77 a Výboru na obranu nespravedlivě

6 K československému prostředí po roce 1968 viz SZABO, Miloš: Vztahy řeckokatolíků v českých zemích a prešovského ordinariátu od obnovení činnosti řeckokatolické církve po vznik pražského apoštolského exarchátu. In: SLÁDEK, Karel a kol.: *Řeckokatolická církev v českých zemích: Dějiny, identita, dialog*. Červený Kostelec, Pavel Mervart 2013, s. 91–116. Pro základní informace viz SZABO, Miloš: *Východní křesťanské církve: Stručný přehled sjednocených i nesjednocených církví křesťanského východu*. Praha, Karolinum 2016.

7 BORZA, Peter – MANDZÁK, Daniel Atanáz: Sonda do života Gréckokatolíckej cirkvi v Československu v období normalizácie, s. 222–247, zde s. 229.

8 VYBÍRALOVÁ, Eva: Tajná svěcení Čechů a Slováků v zahraničí v době komunistické totality, s. 278–288, zde s. 280.

9 ŠEBEK, Jaroslav: Duchovní tradice jako nástroj odporu proti komunistickému režimu: Příklad střetu o interpretaci dějinné politiky v kontextu výročí smrti sv. Metoděje v roce 1985 a jeho politické konsekvence, s. 289–313, zde s. 296.

stíhaných z hlediska podílu křesťanů a vztahu dvou vybraných iniciativ ke křesťanství, Rudolf Smahel přibližuje tištění samizdatů. Jan Wiśniewski nabízí pohled na pastorační a fungování pastoračních středisek v akademickém prostředí v Polsku. Jednalo se zde o činnost kontinuální a z hlediska polské tajné policie nepředstavovalo hrozbu množství zapojených studentů, ale „kvalita těchto aktivit“. Členové akademické pastorační skupiny totiž tvořili „budoucí aktiv Klubů katolické inteligence“, přičemž se díky svým postojům „těšili velké důvěře a úctě ve svých pracovních kolektivech nebo bydlištích“.¹⁰ Markéta Doležalová připojuje text o pastorační mládeži v „normalizačním“ Československu, aktivizaci věřících dokládá také zprávami v samizdatových *Informacích o církvi*.

K recenzovanému sborníku připojme tři poznámky obecnějšího charakteru. Iniciátoři konference a autoři sborníku *Velehrad vás volá!* připomenuli zejména širší zakotvení velehradských událostí roku 1985 v církevních, českých i obecných dějinách. Velehradská pouť má – společně s událostmi, které následovaly s určitým časovým odstupem od Druhého vatikánského koncilu – v historickém vědomí římskokatolické církve v České republice stále velmi významnou úlohu. Období komunistické totality vůbec má velký vliv na identitu členů farností i po roce 1989.¹¹ Podstatnou část účastníků pouti na Velehrad tvořili koneckonců mladí lidé do třiceti let věku a tehdejší mládež dnes stále ovlivňuje komunity, ať už z pozic kléru, nebo aktivních laiků.

Přemýšlíme-li o vnitrocírkevním životě v období takzvané normalizace v českých zemích, uvažujeme zároveň o proměnách a předpokladech pro sebevědomou prezentaci na Velehradě v roce 1985, jejímž pokračováním byl mimo jiné program Desetiletí duchovní obnovy národa. Pouť byla typická jakýmsi přelítním aktivizace z oblasti ilegální nebo částečně utajené do veřejného prostoru. Měla řadu podob, které sice církevní historiografie do určité míry zná a pracuje s nimi, zároveň však doposud postrádáme jejich ucelenější zpracování a interpretaci. Jedná se například o realizaci změn Druhého vatikánského koncilu ve farnostech, pastorační děti a mládež, tajnou formaci zájemců o řeholní způsob života, studium teologie anebo působení nových církevních hnutí. Krátké období před okupací vojsky Varšavské smlouvy poskytlo strukturám římskokatolické církve mnoho impulzů – tato aktivizace (a její podoby včetně ochoty laiků k formaci, vzdělávání a závazkům určité spirituality) by se mohla stát vhodnou analytickou kategorií, a to navzdory pramenným obtížím a také perzekuci křesťanů a ateizační kampani v Československé socialistické republice, jež oficiálně deklarovala právo na náboženskou svobodu.

Jedno z nosných témat sborníku tvoří myšlenka prosazování lidských práv v souladu se závěry konference v Helsinkách v roce 1975, které umožnily propojení mezi církevním prostředím a dalšími protirežimně naladěnými skupinami obyvatel ve východním bloku. Jistě je však užitečné připomenout, že pro římskokatolickou

10 WIŚNIEWSKI, Jan: Enklávy svobody: Akademické pastorační skupiny v Polsku v letech 1975–1981, s. 324–342, zde s. 332.

11 Viz SPALOVÁ, Barbora: *Laici a klerici v české katolické církvi: Na cestě ke spiritualitě spolupráce*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2017.

církev se v žádném případě nejedná o samozřejmý postoj. Magisteriální dokumenty a výroky papežů dlouhodobě ideu lidských práv odmítaly kvůli jejímu spojení s revolucemi od konce 18. století, liberalismem a antiklerikalismem. Ačkoliv některé prvky církev přijímala pozitivně již od pontifikátu Lva XIII. (1878–1903), explicitní příklon ke konceptu lidských práv nastal až s encyklikou Jana XXIII. *Pacem in terris* z roku 1963 a v dokumentech Druhého vatikánského koncilu. Velký důraz pak položil na komplex lidských práv papež Jan Pavel II. a právě v roce 1975 vydala Papežská rada Iustitia et pax dokument *Církev a lidská práva*.

Recenze

Pragmatické souručenství Vatikánu s fašistickým Římem

Marek Šmíd

KERTZER, David I.: *Papež a Mussolini: Tajemství papeže Pia XI. a vzestup fašismu v Evropě*. Z anglického originálu přeložila Radka Knotková. Brno, Jota 2017, 534 stran včetně obrazových příloh, ISBN 978-80-7565-102-0.

Více než pětisetstránková monografie *Papež a Mussolini* se věnuje tématu, jež nebylo dosud v české a slovenské historiografii systematicky zpracováno – vztahu Svatého stolce a italského fašismu ve dvacátých a třicátých letech minulého století. Jejím autorem je americký historik, profesor antropologie a historie na Brownově univerzitě v Providence (Rhode Island) a člen Americké akademie věd a umění David I. Kertzer (1948), který se dlouhodobě věnuje italským dějinám, zejména jejich politickému, sociálnímu a náboženskému rozměru. Kromě zmíněné knihy¹ je autorem dalších monografií, mezi něž patří například *Únos Edgarda Mortary*,

1 Původní vydání: KERTZER, David I.: *The Pope and Mussolini: The Secret History of Pius XI. and the Rise of Fascism in Europe*. New York – Oxford, Random House Publishing Group – Oxford University Press 2015.

Papežové proti Židům či *Vatikánský zajatec*.² *Papež a Mussolini* je první Kertzerovou knihou přeloženou do češtiny. Třebaže se věnuje především diplomatickým stykům mezi oběma osobnostmi, sleduje jejich proměny na pozadí politických a náboženských událostí v kontextu meziválečného světa. V roce 2015 byla kniha oceněna prestižní Pulitzerovou cenou za literaturu v žánru biografie a autobiografie.

Monografie *Papež a Mussolini* vznikla na základě Kertzerova studia italských a vatikánských archivů, zejména Ústředního státního archivu (*Archivio Centrale dello Stato*), Historického archivu Ministerstva zahraničních věcí (*Archivio Storico, Ministero degli Affari Esteri*), Vatikánského tajného archivu (*Archivio Segreto Vaticano*) a fondů Státního sekretariátu, odboru pro vztahy se státem, vatikánského Historického archivu (*Archivio Storico, Segreteria di Stato, Sezione per i Rapporti con gli Stati*). Primární pramen předkládané práce představují materiály vatikánských archivů k pontifikátu papeže Pia XI., které se rozhodl odborné veřejnosti zpřístupnit v celé jejich šíři papež Benedikt XVI. v roce 2006. Autor vycházel také z četných edic dokumentů zahraniční politiky, zejména britské, francouzské, italské a německé, a z diplomatické korespondence. Cenným obohacením práce je bezpochyby pohled dobového tisku, v čele s vatikánským listem *L'Osservatore Romano* a italskými fašistickými periodiky (*Il Lavoro fascista, Il Popolo d'Italia, L'Avvenire* a další).

Knihy je chronologicky rozdělena do tří částí, které společně tvoří dvacet devět podkapitol. Rozsáhlá práce obsahuje poznámkový aparát, seznam použitých zkratek, soupis pramenů a literatury, poutavou fotografickou přílohu a podrobný rejstřík. Kertzerova monografie přináší množství zajímavých podnětů a úvah, které podtrhuje vnitřní dynamika textu i autorův čtivý, novinářský styl. Ten se vyznačuje častým užíváním přímé řeči, která je z velké části autorovou stylizací úředních dokumentů. Zaujme rovněž množství detailů k jednotlivým aktérům příběhu, třeba o intimním životě Benita Mussoliniho, nebo náhled do každodenního chodu římské kurie, třebaže pro vlastní zachycení diplomatických styků to není podstatné. Právě onu pozornost, kterou autor mnohdy věnuje nepodstatným drobnostem, ovšem čtenář někdy postrádá při analýze určitých aspektů vývoje diplomatických styků, které se tak občas jeví torzovitě či schematicky a jejichž obraz pak nevyznívá přesvědčivě.

Kertzerova kniha přináší do jisté míry paralelní životopisy papeže Pia XI. (1857–1939) a diktátora Benita Mussoliniho (1883–1945), které se na mnoha místech prolínají. Navzdory mnoha odlišnostem spatřuje autor v obou historických postavách především podobně strojené autoritativní osobnosti, jež ve svém odporu k demokracii a nepřátelství ke komunismu k sobě dokázaly najít cestu a pro své zájmy z oboustranně výhodného spojení vytěžily maximum. Kertzer nezastírá, že se v meziválečném období papežství nacházelo v poměrně složitém

2 TÝŽ: *The Kidnapping of Edgardo Mortara*. New York, Knopf 1997; TÝŽ: *The Popes Against the Jews: The Vatican's Role in the Rise of Modern Anti-Semitism*. New York, Knopf 2001; TÝŽ: *Prisoner of the Vatican: The Pope's Plot to Capture Italy from the New Italy State*. Boston, Houghton & Mifflin 2004.

mezinárodním postavení, z něž se snažilo najít pragmatické východisko, dodává však, že za tuto situaci bylo z velké části samo zodpovědné. Ve své práci kromě obou hlavních protagonistů představuje další významné osobnosti, mezníky i třecí plochy vzájemných diplomatických styků Vatikánu a Itálie v době pontifikátu Pia XI. (1922–1939). Stranou jeho pozornosti ale nezůstalo ani sbližování Itálie s nacistickým Německem, rasové otázky, širší reflexe italské zahraniční politiky či postoje papeže vpředvečer druhé světové války.

V první části „Papež a diktátor“ sleduje autor nástup nového papeže Pia XI., paralelní etablování Mussoliniho režimu i otevření takzvané římské otázky, které vedlo na konci dvacátých let k podepsání Lateránských dohod, jež svým obsahem určily budoucí směřování vztahů katolické církve s italskou fašistickou vládou. Po jejich vyhlášení a ratifikaci se církev znovu začala otevírat vnějšímu světu a papež konečně opustil své pomyslné „vězení“.

Ve druhé části „Nepřátelé v posteli“, jež spadá do první poloviny třicátých let, reflektuje autor krátké vyhrocení a opětovné uhlazení vzájemných vztahů. K otevřenému střetu došlo v červnu 1931, kdy papež vydal protifašistickou encykliku *Nemáme zapotřebí* a odsoudil charakter fašistické ideologie. Hlavní příčiny trvajících sporů mezi Vatikánem a Itálií nicméně spočívaly především v činnosti Katolické akce, která měla ambici rechristianizovat italskou společnost a byla od přelomu dvacátých a třicátých let na vzestupu, ve vydávání katolického tisku a v existenci relativně autonomních katolických mládežnických organizací na Apeninském poloostrově, které odporovaly fašistickým představám o totalitarizaci země. Roztržka mezi Vatikánem a Římem byla ukončena již v září 1931, kdy se obě strany dohodly na kompromisu. Vnější manifestací vzájemné spolupráce se stala dvouhodinová osobní schůzka Mussoliniho a Pia XI. v únoru následujícího roku.

Třetí kapitola „Mussolini, Hitler a Židé“ odkrývá sílící napětí ve druhé polovině třicátých let, které nakonec ukončilo relativně dobré spolužití fašismu a katolicismu na Apeninském poloostrově. Sbližování Itálie s nacistickým Německem, které se otevřeně projevilo po habešské válce, přimělo Mussoliniho k vyhlášení rasových zákonů a poté ke vstupu do světové války v červnu 1940. Tyto události a stále zřetelnější světonázorová odlišnost Vatikán od Říma definitivně odcizily a jejich diplomatické styky se omezily na nezbytné zdvořilostní minimum.

Na mnoha místech knihy Kertzer dokazuje, že rovněž u papeže Pia XI. se projevily antijudaistické stereotypy. Ty tradičně ovlivňovaly konzervativní vatikánské prostředí, které se domnívalo, že Židé – společně se zednáři a protestanty – jsou

zapletení do celosvětového spiknutí proti katolické církvi. Pasáže o vztahu Vatikánu k Židům zabírají přibližně čtvrtinu práce a tvoří jedno z jejích těžišť. Ačkoliv papež Pius XI. připravoval od roku 1938 v reakci na sílící rasismus v italském fašismu zhruba stostránkovou encykliku s názvem *O jednotě lidské rasy*, kterou hodlal zveřejnit při desátém výročí podepsání Lateránských dohod, současně nechtěl zhoršit diplomatické styky s fašistickou Itálií (a oslabit pozici Mussoliniho vpředvečer blížícího se válečného konfliktu) ani dále zkomplikovat situaci katolických kněží, kteří byli za kritiku antisemitismu často vystaveni státním represím. Jestliže však Pius XI. tento bojový pamflet připravoval, jeho nástupce Pius XII., který na svatopetrský stolec usedl v březnu 1939, v duchu své smířlivé politiky jeho existenci před veřejností nikdy nepřiznal. Naopak zaslal Adolfu Hitlerovi po svém nástupu vřelý list a obsazení českých zemí německou armádou v březnu 1939 přešel bez komentáře.

Kertzerova kniha je obžalobou papeže Pia XI., že významně podpořil vzestup italského fašismu i etablování moci Benita Mussoliniho. Autor se domnívá, že papežova ústupnost rezonovala zvláště v konfliktních situacích s fašistickým režimem, jako byl boj o Katolickou akci v letech 1930 a 1931, habešská válka v letech 1935 a 1936 nebo řešení rasové otázky v Itálii v roce 1938. Svatý stolec podle něj zpravidla vždy ustoupil, pokud italský stát uznal svobody Katolické akce a církev garantoval práva nad výchovou a rodinou. Tím však fašistické vládě umožnil překonat vleklé krize i uchovat si kredit v očích italské veřejnosti. Domnívám se ale, že tato interpretace se dá obhájit pouze částečně. V období před druhou světovou válkou se oba autoritativní režimy (tato charakteristika platí i pro papežství) s určitou dávkou pragmatismu i oportunismu tolerovaly, aby neoslabovaly své pozice. Pius XI. se vůči fašismu vymezoval postupně, jak se odhalovala skutečná tvář Mussoliniho režimu i s jeho antiklerikalismem a jak se kalila jeho zdánlivá, pragmatická vstřícnost vůči katolické církvi. Je třeba rovněž zdůraznit, že k otevřenému pronásledování katolické církve se fašistický režim – na rozdíl od nacismu či komunismu – nikdy neuchýlil. Pro Pia XI. i jeho nástupce Pia XII. zcela jistě znamenal italský fašismus vedle obou těchto ideologií, které katolickou církev bytostně ohrožovaly, *menší zlo*.

Mussolini a jeho režim v očích vatikánských církevních hodnostářů v čele s Piem XI. zosobňovali jistotu konzervatismu a autority, symbolizovali řád a hierarchii, podporovali stabilitu moci a respektovali iracionalitu duchovní sféry s manifestovanou katolickou vírou, která podle nich vyhovovala italskému národnímu cítění a zájmům. Papežovy sympatie pro konzervativní a autoritativní režimy navíc odpovídaly jeho antipatii k demokracii, v níž spatřoval nepřijatelné oslabení autority. Po vypuknutí druhé světové války a vstupu Itálie do ní se takovéto představy a očekávání spojené s fašismem ukázaly jako iluzorní, válečný konflikt skrývané neshody mezi Vatikánem a Římem obnažil a uvedl je do pohybu. Zatímco před válkou se mohly oba autoritativní principy tolerovat, nyní se prosadily odstředivé tendence: fašistická Itálie se v područí nacistického Německa stávala totalitním systémem a papežství vlivem sbližování se Spojenými státy americkými začalo být otevřené k demokracii. V takzvaném vánočním projevu z roku 1944 papež

ústý Pia XII. poprvé v dějinách uznal tvář v tvář ideologiím nacismu a komunismu mravní hodnotu demokracie. Vatikán ji přestal vnímat jako jeden z mnoha způsobů vlády, který vedle svých kladů trpí závažnými nedostatky, a začal na ni pohlížet jako na systém hodnot, který je v souladu s principy přirozeného zákona a ve shodě s duchem evangelia na cestě k otevřené společnosti. Kniha Davida I. Kertzera plasticky přibližuje složitou cestu, která tomuto přerodu předcházela, a proto ji lze doporučit všem, které zajímá dramatický konflikt mezi demokracií a autoritářstvím v dějinách dvacátého století.

Recenze

Ku-klux-klan a jeho čtvrtá reinkarnace

Karel Černý

SURMIAK-DOMAŇSKA, Katarzyna: *Ku-klux-klan: Tady bydlí láska*. Z polského originálu přeložila Jarmila Horáková. Žilina, Absynt 2017, 294 strany, ISBN 978-80-89876-49-5.

Vznikl poté, co Jih prohrál válku se Severem a v důsledku toho bylo ve Spojených státech zrušeno otroctví (1865). Od té doby vždy tak trochu tajemné a obávané hnutí prošlo několika cykly znovuzrození, vzestupů a opětovných pádů. Avšak nejistoty, traumata a strachy bílých Američanů spojené s počátkem jednadvacátého století dnes dávají vzniknout jeho čtvrté a sebevědomé reinkarnaci. Příběh Ku-klux-klanu (KKK) v podání polské reportérky Katarzyny Surmiak-Domaňské a jejího populárně-naučného díla s podtitulem *Tady bydlí láska*¹ je příběhem o nesmrtelnosti jedné legendy, v jejímž centru je myšlenka o vyvolenosti a jisté nadřazenosti bílého křesťanského amerického národa.

Tato myšlenka se podle autorky stává pro mnohé Američany zas a znovu atraktivní v dobách rychlých společenských změn, kdy se cítí ohrožení a znejistělí. Mohou tak sice odumřít jednotlivé organizace a zdiskreditovat se jednotliví vůdci KKK, pointa je však v tom, že ideologie Klanu se zdá nesmrtelná a neporazitelná. Často jen nerušeně hibernuje, aby se v pravý čas opět probudila, zmutovala do aktualizované

1 Původní vydání: SURMIAK-DOMAŇSKA, Katarzyna: *Ku Klux Klan: Tu mieszka miłość*. Czarne, Wołowiec 2015.

verze a začala se šířit jako prérijní oheň. Zároveň je ale kniha polské autorky fascinujícím příběhem o tom, jak bílou i černou Ameriku zas a znovu dohání její vlastní historie: otrokářství, lynčů, rasové segregace a masového vězeňství. A konečně je také stále aktuálním příběhem o „obchodnících se strachem“, kteří si na nejistotách svých bližních vždy dokázali vybudovat úspěšné kariéry. Přestože se tedy nejedná o akademický titul z pera historikova, jenž by se opíral o rigorózní metodologii, zájemcům o soudobé světové dějiny bude jistě k užitku.

Katarzyna Surmiak-Domańska dává v knize hlas jak kritikům hnutí, tak především jeho členům a vůdcům, v čemž je cenná především. Z knižní produkce na téma mezirasových vztahů ve Spojených státech díky tomuto přístupu autorka vybočuje ještě tím, že ukazuje, o čem většina jiných autorů mlčí: nepřátelství a rasismus jsou oboustranné, směřují tedy i od černochů proti bělochům. Primárně se však polská novinářka nesnaží soudit, ale pochopit. Výsledkem je tak vůči KKK sice kritická, ale zároveň empaticky laděná reportáž, organicky propojená s obsáhlými historickými exkurzy, které tvoří více než polovinu knihy a jsou neméně čtivé. Autorka totiž zároveň dnešní tvář KKK, tak jak ji zažila na sjezdu jedné z jeho mnoha organizací v arkansaském městečku Harrison, důsledně zasazuje do historického kontextu. Při hledání historických souvislostí a také kontinuity i diskontinuity v podobách jednotlivých reinkarnací KKK proto neustále přechází mezi časovými rovinami a srovnává současnou podobu hnutí s předchozími. Nevede to však ke zmatení čtenáře, nýbrž k prohlubování jeho vnímavosti vůči tématu. Co je tedy na současných i minulých vzestupech KKK obecné a trvale platné, a co naopak specifické a zvláštní?

Ku-klux-klan podle autorky vznikl na americkém Jihu z šoku a ponížení bílých obyvatel z prohrané občanské války, a zejména ze zrušení otroctví v roce 1865. Vše bylo najednou vzhůru nohama, staré pravdy přestaly ze dne na den platit, běloši i černoši se cítili dezorientovaní. Klan založila skupina šesti relativně blahobytných demobilizovaných důstojníků Konfederace, kterým byl stejně jako mnohým dalším plantážníkům a vůdcům vzpoury zkonfiskován majetek, ztratili společenské postavení a nějaký čas nemohli najít práci. Své městečko Pulaski v Tennessee najednou jako by nepoznávali také proto, že se kvůli poválečnému chaosu a nepříteliš povedené abolice zvýšila kriminalita a z otroctví propuštění černoši se vůči svým bývalým pápům mnohdy na veřejnosti či na úřadech, kam byli díky Rekonstrukci dosazováni, chovali povýšeně. A co bylo z jejich pohledu vůbec nejhorší, množily se mezirasové sexuální vztahy mezi černými muži a bílými ženami (sexuální styky mezi bílými

muži a černými ženami byly z hlediska jižanské morálky akceptovatelné a v éře otrokářství běžné). První Klan se nicméně dožil nejkratšího věku a zanikl spolu s koncem ze Severu diktované Rekonstrukce (1877), kterou se snažil sabotovat.

Mýtus dobrých zbojníků bojujících za spravedlnost a za utlačované, jakýchsi jižanských Robinů Hoodů či blanických rytířů, však již byl na světě. Zároveň podle autorčina líčení dodnes platí, že Klan do jisté míry zůstává *regionální záležitostí*. Sice by rád oslovil i bílou Ameriku na Severu, zároveň ji však pokládá za morálně a rasově zdegenerovanou a vymezuje se proti ní. V kontrastu s domnělým úpadkem Američanů na východním i západním pobřeží se v takzvaném Biblickém pásu formuje avantgarda v podobě zárodků nového a obrozeného amerického národa. Tyto údajně soudržné a solidaritou prodchnuté komunity mají být „základem národního a rasového obrození“ a mají sloužit jako „katalyzátor nového vědomí“ (s. 42). Také dnešních zhruba čtyřicet vzájemně nezávislých organizací s více než dvěma stovkami poboček a asi osmi tisíci členy se tedy koncentruje ve dvaceti převážně jižanských státech USA. Ku-klux-klan tak vyjadřuje pocit odlišnosti, ba dokonce *výjimečnosti* a vyvolenosti amerického Jihu. Ztělesňuje nostalgii po dávno zašlých dobách prosperity a úcty, jíž se tehdy těšili bílí protestanté, postavené na otrokářství a bavlníkových plantážích. Nabízí pocit důstojnosti lidem žijícím v těch nejchudších, polozapomenutých a podceňovaných státech Unie (Arkansas, Mississippi), které jsou zbytku Ameriky s nadsázkou dobré jen k tomu, že se nad nimi přelétává mezi východním a západním pobřežím.

Avšak především Klan nabízí specifické čtení současnosti prizmatem dodnes traumatizujícího historického konfliktu Severu a Jihu: Sever Jihu nejprve ponižujícím a krvavým způsobem vnutil zákaz otroctví, během hnutí za občanská práva používání stejných toalet s černochy a dnes vedle výuky žáků ve stejných třídách propaguje i smíšené sňatky a míchání ras. Klan je tedy pokračováním jižanské rebelie proti Severu, respektive proti federální vládě a všemu cizímu a vnucovanému zvnějšku. Nakonec ale v eschatologii nabízené KKK bude triumfovat Jih, bez naděje a příslibu lepších zítřků by jeho temná ideologie mnoho příznivců nezískala a jeho případné členy by spíše paralyzovala. Až bude bílé Americe nejhůře, bude pouze Jih připraven na rasovou válku: „Blížíme se ke konci civilizace. Bílá Amerika umírá. Prezidentské volby z 6. listopadu 2012 rozptýlily pochybnosti ohledně toho, že republika založená našimi předky skončila. Amerika umírá na anémii. Nebílá krev zaplavila naši oběhovou soustavu, narušila její rovnováhu a způsobila, že není schopná vyrábět dostatek bílých krvinek potřebných pro překonání nemoci.“ (s. 42)

Druhou konstantou je v líčení Katarzyny Surmiak-Domaňské skutečnost, že Klan posiluje vždy, když se lidem *hroutí zavedené jistoty* spjaté s jejich dosavadním ekonomickým postavením, mocí nebo společenskou prestiží. Dosud privilegovaní se cítí ohroženi marginalizací, zachvátí je statusová panika a přestanou rozumět světu, ve kterém žijí. Zrušení otrokářství představovalo právě takovouto *prudkou a zásadní změnu*. Jižanský světonázor chápal otrokářství jako spravedlivé a ospravedlnitelné z důvodů náboženských, rasových i socioekonomických.

Třetí konstantou a jistotou Klanu, projevující se již v jeho první verzi, je podle Katarzyny Surmiak-Domaňské *válka*. Samotný zrod a poté každý další vzestup KKK

následoval po některé z významných válek vedených Spojenými státy, přičemž jádro Klanu vždy tvořili vracející se veteráni: z války občanské, první a druhé světové, z Vietnamu, z Perského zálivu (1990–1991) a nejnověji z války s terorismem (Afghánistán, Irák). Veteráni mívají ke Klanu ideově blízko, Klan je však také sám aktivně oslovuje, podle autorky se tak jedná o oboustrannou přitažlivost.

Právě válka pomohla k nástupu druhého Klanu tím, že se s nabídkou „stoprocentního amerikanismu“ svezl na vlně *vlastenectví* vyvolané vstupem Spojených států do světového konfliktu v roce 1917. Ještě silnějším důvodem pro popularitu patrně vůbec nejsilnější reinkarnace KKK (na vrcholu v roce 1925 měl šest milionů členů) ale byl *strach z imigrace* v kombinaci s rychlou sociální změnou plynoucí z *industrializace* amerického Jihu. Strach z černochů tak byl vytlačen strachem z katolíků, a především z Židů. Šířící se *antisemitismus* byl reakcí na rychlou židovskou imigraci, v krátkém rozmezí let 1890 až 1914 jich do Ameriky připlulo na jeden a půl milionu. Židé přitom ve Spojených státech zažívali rychlý sociální vzestup, avšak svůj úspěch na rozdíl od zavedených protestantských podnikatelů stavěli ochotněji na odív. Ještě větší pobouření pak vzbuzoval fakt, že ve svých nových továrnách Židé namísto mužů s oblibou využívali co nejvíce stroje a také ženy a děti, které se daly snáze kontrolovat a také byly ochotnější pracovat za minimální mzdy. Protižidovský resentment se tak v líčení autorky zrodil z krize bílých křesťanských mužů z nižších vrstev, kteří přicházeli o práci, příjem i hrdost. Rozpadaly se jim rodiny a začali se topit v alkoholu a kriminálním násilí. A jako viník toho všeho byl označen přivandrovalec zavádějící nikým nechtěné novoty v podobě Žida.

Seznam nepřátel druhého Klanu se však dále rozšiřoval. Aby bylo možno oslovit další cílové skupiny, zejména ty blahobytné a se svým dosavadním životem spokojené, bylo zapotřebí rozšířit paletu skutečných či domnělých hrozeb pro středostavovské americké rodiny, a především jejich ženské příslušnice. Čím více nepřátel, tím více nových členů KKK. V éře prohibice se proto veřejnými nepřáteli stali pijáci i výrobci a dealeři alkoholu (často z řad čerstvých přistěhovalců z Evropy), dále také prostitutky, neplatiči alimentů, stávkující dělníci, ztěžující život obyvatelstvu, záletní manželé, absentéři nedocházející na mše či místní zkorumpovaní politici. Při svých náborových kampaních často Klan nejprve obešel obyvatele dané obce či čtvrtě, zjistil, co je trápí a komu to dávají za vinu. A poté zjednal „nápravu“, když se po svém vypořádal se skutečným či jen domnělým viníkem, čímž si zajistil popularitu. Vedle toho používal i další osvědčenou metodu – nejprve si díky příslibu lukrativní pozice v rámci Klanu naklonil místního pastora, ten se pak ve svém kázání za KKK přimluvil a po mši se již před kostelem hlásili noví členové, často najednou celá kongregace.

Druhý KKK tak dal Klanu do vínku vedle strachu z přistěhovalců především moderní *marketing*. Jeho vůdci v čele se zakladatelem Williamem Simmonsem, původně neúspěšným kazatelem a poté podobně neúspěšným obchodním cestujícím, Klan pojali nikoliv jako romantický spolek amatérských rebelů toužících se bavit a přitom prosadit svou vizi společnosti. Namísto toho jej uchopili jako *produkt*, na kterém lze zbohatnout (prodej legitimací, časopisu, oblečení, rekreace), bude-li vše zorganizováno na bázi profesionální *korporace*. Klan proto provozoval vlastní

marketingové oddělení, platil si reklamu v médiích a své vůbec první členy v Atlantě odchytával, když vycházeli z kin po zhlédnutí do té doby neúspěšnějšího hollywoodského filmu *Zrození národa* (1915), pro nějž jako předloha posloužila kniha *The Clansman* od Thomase Dixona.

Prizmatem korporátního světa přitom vidí polská autorka i Klan současný. Nové buňky KKK se rodí, jiné mezitím bankrotují, další se dělí, jiné mezitím fúzí. Některé jsou otevřeně extremistické, jiné se snaží působit umírněně, proniknout do mainstreamu a stát se přijatelnými pro širší publikum. Jednotliví „zákazníci“ mezitím mezi buňkami KKK volně přecházejí a vybírají si z nabídky tu verzi Klanu, která momentálně nejlépe vyhovuje jejich chutím a preferencím.

V centru pozornosti třetího Klanu, který byl založen roku 1946 v Atlantě, byla podle Katarzyny Surmiak-Domańskiej opět *rasová otázka*. Jestliže první KKK vznikl v reakci na ponížení Jihu po prohrané občanské válce, třetí Klan se napájel z nespokojenosti Jižanů z ekonomické, občanské a politické *emancipace Afroameričanů*. Ta započala Novým údělem (1933), akcelerovala asertivitou mnoha černošských veteránů, kteří si vydobyli ostruhy ve druhé světové válce (jeden Afroameričan dokonce povýšil do hodnosti generála, mimořádně oceňovaná byla také černošská 322. stíhací perut), a byla završena *hnutím za občanská práva*, které se stavělo proti diskriminaci Afroameričanů na Severu, a především proti jejich segregaci na Jihu.

Hnutí za občanská práva tak v očích KKK zosobňovalo padoucha, který byl v kontextu studené války líčen jako nastrčená loutka širšího protiamerického komunistického spiknutí. Oproti tomu se Klan v tomto černo-bílém střetu dobra a zla stylizoval jako kladný hrdina. Jako obránce Ameriky, v jehož ideologii se zcela typicky vlastenectví prolínalo s křesťanskou vírou. Hnutí za občanská práva a KKK tedy podle Katarzyny Surmiak-Domańskiej představovaly *protipóly*, které na sebe reagovaly, aby se tak vzájemně posilovaly. Aktivita hnutí za občanská práva stimulovala reakce a odhodlanost Klanu, který na svém vrcholu koncem šedesátých let měl asi pětadesát tisíc členů. Pokles aktivit hnutí však také přispěl k jeho úpadku a konci.

Hnutí za občanská práva nejprve konfrontovalo zastánce starých pořádků tím, že zaútočilo na jižanské segregační zákony (takzvané *Jim Crow Laws*, přijímané po roce 1877) dnes již legendárním a dlouhých 381 dní trvajícím bojkotem segregované autobusové dopravy v Alabamě, který svým odvážným vzdorem započala černošská studentka Rosa Parková v roce 1955. Ekonomické ztráty z bojkotu byly nakonec tak velké, že dopravní společnosti přiměly ke změně předpisů. Dalším milníkem hnutí za občanská práva se staly takzvané *sit-ins*. Ty se poprvé uplatnily v roce 1960 ve městě Greensboro v Severní Karolíně, kde skupina černochoů v jedné z místních restaurací zabírala den co den místa v části vyhrazené pro bělochy, zatímco je personál odmítal obsloužit. Hnutí za občanská práva pak vyvrcholilo známým pochodem na Washington v roce 1963 a prezidentovým podpisem zákona, který rušil segregaci a garantoval rovná občanská práva všem Američanům bez rozdílu rasy (*Civil Rights Act* z roku 1964).

Třetí Klan na rostoucí sebevědomí a požadavky Afroameričanů (a jejich bílých sympatizantů) poprvé zareagoval bombovým útokem proti černošskému aktivistovi

z Národního sdružení pro povznesení barevného obyvatelstva (*National Association for the Advancement of Coloured People* – NAACP) v roce 1951. Do kolektivní paměti vyděšené Ameriky se pak zapsal zejména bombovým útokem proti černošskému kostelu v Birminghamu v roce 1963, který zosnoval člen Klanu Robert Chambliss. Pachatel byl nakonec zcela typicky odsouzen pouze k pokutě. O rok později pak byl za nejasných okolností příslušníky KKK zavražděn aktivista z Kongresu rasové rovnosti (*Congress of Racial Equality*) Michael Schwerner se svými dvěma kolegy krátce poté, co byl propuštěn z policejní cely, kam se předešlého dne dostal kvůli překročení rychlosti, ačkoliv v momentě zatčení jeho vůz stál na krajnici s pích-lým kolem. Do násilného repertoáru KKK se tehdy také dostalo náhodné i cílené střelení Afroameričanů na silnicích (lokálních černošských celebrit z řad válečných veteránů či aktivistů NAACP a dalších organizací) a zároveň doznívalo uplatňování mnohem „tradičnějšího“ lynče.

Marketing šel tedy v případě třetího Klanu naprosto stranou na úkor stále zuřivějšího násilí, které se však v Americe již setkávalo s rázným odmítáním. Třetí Klan byl tedy v pojetí Katarzyny Surmiak-Domaňské daleko odcizenější od majoritní společnosti, a především místních úřadů než jeho předchozí reinkarnace. A v podobně obskurní pozici našla autorka také současný, čtvrtý Klan. Počty jeho členů od počátku jednadvacátého století sice vzrostly na dvojnásobek, stále se ale podle odhadů jedná pouze o nějakých pět až osm tisíc Američanů. Za touto novou vlnou zájmu o Klan se zřejmě skrývá řada skutečností. Lze uvažovat o reakci na narůstající imigraci z neevropských světových regionů, která se v souvislosti se změnou imigračních zákonů prosazuje od šedesátých let minulého století. Klanu zřejmě také pomohl šok z teroristických útoků 11. září 2001 a pocit ohrožení dále posílily nepříliš úspěšné vojenské intervence v Iráku a Afghánistánu. K tomu se přidalo znejistění mnohých Američanů z ekonomické krize v roce 2008, pocit opuštěnosti elitami u obyvatel periferního a hospodářsky stagnujícího Biblického pásu a také dosud bezprecedentní zvolení (a znovuzvolení) prvního afroamerického prezidenta.

Nicméně je to opět *rasová otázka*, která ke Klanu táhne nové členy. Bílí Američané mohou mít pocit, že se pomalu a jistě stávají menšinou „ve vlastní“ zemi. Jestliže roku 1970 představovali osmdesát sedm procent všeho obyvatelstva, dnes je to kolem dvaasedmdesáti procent (s. 42). Americký Jih navíc prochází demografickou proměnou kvůli změně migračních toků uvnitř samotných Spojených států. Zatímco po zrušení otrokářství bývalí otroci a poté i jejich potomci houfně odcházeli hledat štěstí na Sever, se začátkem jednadvacátého století se Afroameričané ze Severu začali opět „vracet“ na Jih. Nadpoloviční většina Afroameričanů (šedesát procent) tak opět žije na Jihu (s. 28). Příslušníci KKK hovoří o tom, že běloši nejprve před černochoy utekli z center měst na předměstí. S odstupem času se však černoši začali za bělochoy stěhovat i tam. Běloši proto začali kvůli černochoům odcházet na venkov. Ale černoši se začali stěhovat také tam. Diskurz Klanu pak tvrdí, že běloši v dnešní Americe neustále hledají útočiště, kde by se mohli cítit bezpečně mezi svými, jak se v tomto duchu zcela typicky chlubí reklama Klanu na život v arkansaském městě Harrison: „Harrison – město vyvolené Pánem Bohem. Harrison – splněný

sen poutníků z Mayflower. Harrison – téměř 100 % bílých obyvatel. A kéž to tak zůstane.“ (s. 40)

Autorka zároveň ukazuje, jak se historické závaží v podobě otrokářství, segregace, lynčování a systému masového pronajímání vězňů bohatým podnikatelům (jednalo se o novou verzi otrokářství na Jihu praktikovanou do roku 1928) zas a znovu jako bumerang vrací a zasahuje do mezirasových vztahů v jednadvacátém století. Příznivci KKK si totiž stěžují, že černoši dnes naprosto absurdně *zneužívají historii otrokářství* k obviňování bělochů. Jak se nechal slyšet na sjezdu Klanu v Harrisonu v roce 2014 bílý živnostník příležitostně zaměstnávající Afroameričany: „Pokaždé, když bílý chce napomenout černého, tak ten na něj hned s otroctvím. Člověk se nemůže ozvat. Copak já, sakra, vypadám jako někdo, kdo měl otroky?“ (s. 49) Toto zneužívání historie a používání dvojího rasového metru se pak promítá i do kauz na celonárodní úrovni, jako jsou mediálně sledované soudní spory.

Autorka tak vlastně odhaluje rasově zabarvenou *krizi důvěry*, kterou trpí Amerika. Černoši nedůvěřují bělošské většině. Nedůvěřují ani bělošským autoritám v čele s policií. Ta by jim měla zajistit bezpečí, přitom se ale z jejich pohledu stává hrozbou. A nedůvěřují nakonec ani státním institucím, jako jsou soudy, jež nikdy nebyly schopny nestranného vymáhání spravedlnosti. Avšak příslušníci KKK trpí podobnou krizí důvěry. Nedůvěřují nejen stále asertivnější černošské menšině, ale také většinové Americe, která je podle nich příliš liberální a změkčilá, a především orgánům federální vlády. A problém je, že ve změnami zmítaném světě (ve skutečnosti křehcí) sympatizanti Klanu příliš nedůvěřují ani svým vlastním silám. Proto se sdružují s podobně smýšlejícími a podobně vystrašenými, aby si vzájemně dodali odvahu a sebevědomí.

Katarzyna Surmiak-Domańska podala přesvědčivou a plastickou zprávu o historii a současnosti Ku-klux-klanu, jakkoliv její knihu lze za mnohé kritizovat. Akademik by patrně téma knihy explicitně rámoval do širšího proudu pravicového terorismu, pro nějž je charakteristická reaktivnost, snaha zastavit společenskou změnu, zabrzdit z hlediska sympatizantů příliš „pokrokové“ reformy. Takto přímo charakterizují Klan například američtí historici terorismu James a Brenda Lutzovi ve své mnohokrát reeditované knize *Globální terorismus*.² Připomínají, že KKK vždy tíhl k terorismu, jakkoliv polská reportérka patrně ve snaze o nehodnotící a empatický přístup slovo „terorismus“ vůbec nepoužívá. Nicméně popularita prvního, a zejména druhého Klanu na americkém Jihu podle amerických historiků Lutzových vyvěrala především z toho, že zajišťoval sociální kontrolu, když pomáhal udržovat Afroameričany „v patřičných mezích“. Pokud v dané lokalitě fungovala klanová sekce, atmosféra v černošské komunitě bývala stísněná a submisivní. Hlavní metodou Klanu byl totiž terorismus. Klan sice dával přednost „trestání“ konkrétních Afroameričanů podezřelých z kriminálního či – z hlediska jižanské morálky – nevhodného chování. Pravidelně se však uchýloval také k tomu, že lynčoval a vraždil náhodně vybrané černochoy s cílem vyslat do afroamerických komunit jasný vzkaz, že takové chování nebude akceptováno.

2 LUTZ, James M. – LUTZ, Brenda J.: *Global Terrorism*. London, Routledge 2019 (4. vydání).

Kritizovat lze také to, že kniha klade daleko větší důraz na vysvětlování příčin vzniku a vzestupu jednotlivých reinkarnací Ku-klux-klanu než na vysvětlení pádů, jež za každým vzestupem nakonec následovaly. S tím souvisí výtka, že autorka sice dokáže vyložit, za jakých podmínek a z jakých pohnutek se ke Klanu lidé přidávají, ale nedokáže říci, proč se naopak většina Američanů, kteří čelí podobným problémům, ke Klanu nikdy nepřidala. Problematický je také vstup do současného Klanu skrze jeho velmi umírněnou, až „rodinnou“ pobočku. To čtenáři podsouvá obrázek, který je v rozporu s jeho daleko drsnějšími a militantnějšími odnožemi. Nicméně se jedná o teprve druhou knihu s tematikou KKK na českém knižním trhu. A to s daleko širším historickým záběrem, protože překladová práce *Pod maskou ušlechtilosti* od Nancy MacLeanové se koncentruje pouze na druhou reinkarnaci KKK.³ Knihu lze proto doporučit všem zájemcům o americké dějiny, ale i o dějiny mezikrasových vztahů, terorismu či migrace.

3 MacLEANOVÁ, Nancy: *Pod maskou ušlechtilosti: Ku-klux-klan po první světové válce*. Brno, BB art 2007.

Recenze

Rusko mezi fašismem a rozpadem?

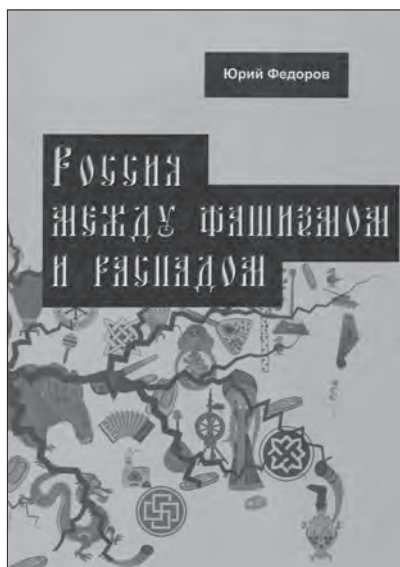
Jan Šír

FJODOROV, Jurij: *Rossija mezdu fašizmom i raspadom*. Kijev, Centr issledovanij armii, konversii i razoruženija – Biznespoligraf 2017, 144 strany, ISBN 978-966-139-078-1.

Navzdory probíhající intenzivní politologické výměně neexistuje doposud konsensus ohledně klasifikace a typologického zařazení stávajícího ruského režimu. Většina pozorovatelů se nejspíš shodne, že se nejedná o standardní demokracii západního střihu, dále se však pozice badatelů a s tím i užívané pojmové instrumentarium již rozcházejí. Veřejný diskurz, a pod jeho tlakem i ten akademický, se tak rozpadá na řadu konkurenčních subdiskurzů („suverénní demokracie“ versus „hybridní režimy“ versus „autoritarismus“ nejrozmanitějších chutí a barev), čemuž odpovídá i volený slovník. Překvapivě jen menší část badatelů v sobě dokázala najít odvahu přiznat, že to, co se v Rusku odehrává zejména po roce 2011 či 2012, kdy znovu do prezidentského úřadu nastoupil Vladimir Putin, není příznakem svébytného demokratického vývoje ani utvrzování autoritářské moci, nýbrž že jde o něco kvalitativně jiného, pro co již politická věda má ustálený pojmový aparát: že v Rusku doslova před našima očima vyrůstá osobní diktatura fašistického typu, přičemž právě teorie fašismu skýtají ten nejvhodnější konceptuální rámec pro uchopení politických reálií současného Ruska, a tím i porozumění tomu, co se v Rusku děje. Zastáncem posledního směru, jenž si nehledě na bohatou empirickou evidenci teprve hledá

cestu do hlavního proudu akademické debaty,¹ je i recenzovaná monografie *Rusko mezi fašismem a rozpadem*, jejímž autorem je ruský politolog Jurij Fjodorov.

Fjodorov patří k předním expertům v oblasti ruské zahraniční politiky, mezinárodní bezpečnosti a rusko-amerických vztahů. Pracoval dlouhá léta jako profesor Moskevského státního ústavu mezinárodních vztahů (*Moskovskij gosudarstvennyj institut meždunarodnych otnošenij* – MGIMO). Od poloviny minulé dekády žije a působí v Evropě, naposledy jako výzkumný pracovník londýnského Královského ústavu mezinárodních vztahů (*The Royal Institute of International Affairs*); vedle toho přispívá také jako externí komentátor do ruské redakce Rádía Svobodná Evropa / Rádía Svoboda. Fjodorovovy práce, včetně několika odborných monografií, byly publikovány ve Spojených státech, Evropě, Rusku a na Ukrajině.² Recenzovaná publikace *Rusko mezi fašismem a rozpadem* vyšla péčí Centra pro výzkum armády, konverze

- 1 Z „prvních vlaštovek“ v tomto směru viz zejména VAN HERPEN, Marcel H.: *Putinism: The Slow Rise of a Radical Right Regime in Russia*. New York, Palgrave Macmillan 2013; MOTYL, Alexander J.: Putin's Russia as a fascist political system. In: *Communist and Post-Communist Studies*, roč. 49, č. 1 (2016), s. 25–36; EIDMAN, Igor: *Das System Putin: Wohin steuert das neue russische Reich?* München, Ludwig 2016; KASPAROV, Garry: *Zima přichází: Proč je nutné zastavit Vladimira Putina*. Brno, Jota 2016; INOZEMTSEV, Vladislav L.: Russia's Fascist Regime? In: *The American Interest*, roč. 12, č. 4 (2017), s. 29–35; nejnověji i SNYDER, Timothy: *Cesta k nesvobodě: Rusko, Evropa, Amerika*. Praha, Paseka – Prostor 2019. Do stejné kategorie náleží některé další texty Michaila Jampolského, Andreje Piontkovského nebo Jurije Felštinského. V českém prostředí podobně vyznívají zejména kapitoly Karla Svobody a Václava Lídla v kolektivní monografii Jana Šíra a kol. *Ruská agrese proti Ukrajině* (Praha, Karolinum 2017). K neofašistickým základům současné ruské geopolitické doktríny viz rovněž KURFÜRST, Jaroslav: Ruský svět a neoeurasianismus: Dvě strany jedné mince. In: *Mezinárodní vztahy*, roč. 52, č. 3 (2007), s. 23–46. K teoriím fašismu obecně viz dnes již klasické práce Roberta O. Paxtona *Anatomie fašismu* (Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2004), Stanleyho G. Payna *A History of Fascism, 1914–1945* (Madison, University of Wisconsin Press 1996) a Rogera Griffina *The Nature of Fascism* (London – New York, Routledge 1993). Srv. také přehledovou recenzi Karla Svobody v tomto časopise (SVOBODA, Karel: Kdo je pan Putin? Nad českými překlady knih o dnešním Rusku. In: *Soudobé dějiny*, roč. 25, č. 1–2 (2018), s. 244–251).
- 2 Za všechny viz MENON, Rajan – Fedorov, YURI E. – NODIA, Ghia: *Russia, the Caucasus, and Central Asia: The 21st Century Security Environment*. Armonk (New York), M. E. Sharpe 1999; FJODOROV, Ju. Je.: *Sovremennyyj tĕrrořizm: Osobennosti i perspektivy*. Moskva, MGIMO 2005; FEDOROV, Yury: *Lands of Discord: Central Asia and the Caspian between Russia, China and the West*. London, Wiley-Blackwell – Chatham House 2008; TÝŽ: „Hybrid“ war à la russe: *Russia's aggression against Ukraine*. Kyiv, Center for Army, Conversion and Disarmament Studies – Biznespoligraf 2016).

a odzbrojení v Kyjevě a je již druhým knižním výsledkem jeho spolupráce s tímto ukrajinským vojenským think-tankem.

Fjodorov ve své knize vychází z teze o hluboké krizi putinského režimu, jež – jak nastoluje hned v úvodu – nabrala mezitím „nezvratitelný charakter“ (s. 8). Ekonomika Ruska degraduje, utužuje se závislost země na exportu energetických surovin. Technologické zaostávání za vyspělými zeměmi se dál zvětšuje. Nadto se Rusku ani nedaří uniknout z „ukrajinské pasti“, do které samo sebe vmanévrovalo ozbrojenou agresí proti nejbližšímu sousedovi. Co je horší, pro tuto rostoucí agresivitu vůči okolnímu světu nachází nejvyšší státní vedení autentickou podporu u širokých vrstev obyvatelstva, jakož i u těch složek, jež tvoří páteř vládnoucího režimu – silových struktur, vojensko-průmyslového komplexu, finančně-průmyslových skupin, církve a také byrokracie, akademických kruhů a médií. Fasáda režimu vyhlíží nadále stabilně, ale pod povrchem už tlí. Vyústění – za situace, kdy vládní elity postrádají jakoukoli smysluplnou strategii rozvoje – se podle Fjodorova nabízí v zásadě dvojí. Prvním je ustavení plnohodnotné militaristické, pravoslavně fašistické diktatury. Druhou možností je pak nárůst odstředivých tendencí ve státě, vedoucích vposledku k jeho rozpadu.

Tuto ústřední myšlenku knihy Fjodorov rozvíjí ve třech hlavních tematicky vymezených kapitolách. První kapitola nese název „Fašistická perspektiva Ruska“. Autor v ní nastiňuje předpoklady a výchozí podmínky pro naplnění prvního naznačeného scénáře. Jak předestírá ve stručném historicko-konceptuálním úvodu, rodina fašistických režimů je co do empirických manifestací poměrně pestrá. Všechny nicméně sdílejí některé společné znaky. Jde vždy o osobní diktaturu vůdce, jež se těší masivní společenské podpoře, má ambici artikulovat a ztělesňovat zájmy celého národa, je svým uspořádáním korporativistická a je vedena ideologií, jež staví do čela stát, podřizuje jedince mytické národní pospolitosti, vyzvedává kult tradic, glorifikuje historickou velikost a vyznačuje se bojovným antiliberalismem. Do takto vymezeného rámce zasazuje autor vlastní analýzu současného ruského režimu. Ukazuje, že pokud tato osobní diktatura Vladimira Putina, v níž stát oficiálně vyzývá šovinismus, státní korporace ovládají klíčové segmenty ekonomiky a sám vůdce se těší u populace až pětáosmdesátiprocentní podpoře, do tohoto stadia ještě nedospěla, výrazně se k němu již blíží.

Dále Fjodorov načrtává genezi ruského fašismu, který chápe nejenom jako svébytný politický systém, ale i jako společenské hnutí a ideologický světonázor. S ohledem na tematické zaměření knihy největší prostor zaujímá analýza vnitropolitického dění v Rusku posledních let. Jak ovšem dokumentuje obsáhlý historický exkurz, fašismus rozhodně není fenomén vymykající se ruskému kontextu ani v něm nikterak nový. Současný ruský režim může v nastoupené fašistické transformaci navázat na dlouhou historickou tradici, kterou Fjodorov vede až k černosotněnskému antisemitismu upadající carské říši. K úspěšné kultivaci fašismu v Rusku, pokračuje Fjodorov, přispívá svérázná mentální nastavení ruské společnosti s kulturou vůdcovského principu (*voždizm*), představující prakticky jedinou všeobecně přijímanou formu politického uspořádání ruského státu. K tomu po roce 1991 přistupuje i hluboce zakořeněný mýtus, že zhroucení Sovětského svazu bylo jakoby výsledkem západních

intrik a „Gorbačovovy zrady“. To dále souzní s masově rozšířenou xenofobií, zažitou nedůvěrou k demokratickým procedurám a obecnou tolerancí k „očistnému“ násilí, což vše přiživují pocity ztracené sounáležitosti s impériem a ponížené národní hrdosti.

Určitý zlom v příklonu současného ruského režimu směrem k fašismu spatřuje Fjodorov v roce 2012 v reakci na protestní vystoupení občanů proti zfalšování voleb, jež vynesly do čela státu na třetí funkční období Vladimira Putina. Jestliže až doposud byla fašistická uskupení včetně pouličních bojůvek využívána převážně k zastrašování demokratické opozice a inteligence (obecně liberálního segmentu společnosti) v rámci skrytých operací ze strany zpravodajských služeb a v podobě „systémové opozice“ sloužila také jako nástroj kumulace protestního potenciálu obyvatel a jeho převedení v neškodné „parlamentní debaty“, s Putinovým návratem do prezidentského úřadu byla již v zásadě dovršena jejich kooptace do vládnoucích struktur. Přední teoretici ruského fašismu a jejich myšlenkové trusty (Alexandr Dugin, Izborskij klub aj.) se postupně etablují v hlavní ideologická centra režimu. Ruská pravoslavná církev na sebe bere cenzurní funkce strážkyně morálky a duchovní čistoty. Zároveň postupuje ideologizace společenského života od médií přes školství a umění až po armádu; pod tímto vlivem je ruský veřejný prostor otráven propagandou velkoruského nacionalismu, imperialismu a agresivního militarismu se zjevným šovinistickým podtextem. Další posun putinské diktatury od „měkkého“ fašismu k tvrdším formám je podle autora evidentní od roku 2014 v souvislosti s potřebou zdůvodnit anexi Krymu a válku na východě Ukrajiny.

Načrtnuté varianty vývoje – ustavení plnohodnotné fašistické diktatury a rozpad státu – se nicméně nikterak nevylučují. Naopak, realizace první varianty může předcházet scénář druhý a uspišit jeho nástup. Jak může takový scénář vypadat, rozvádí Fjodorov podrobněji v druhé kapitole s názvem „Separatistické tendence a mechanismy možného rozpadu“. Argumentuje v ní, že Vladimir Putin po svém nástupu k moci sice potlačil některé vnější projevy separatismu, avšak v žádném případě neodstranil jeho příčiny (s. 74). Dále již Fjodorov identifikuje hlavní systémové faktory, zdroje i možné nositele separatismu na území Ruské federace. V rozporu s obecně převládajícím přesvědčením upozorňuje, že v podmínkách rozlehlého Ruska to nebudou pouze etnokulturní odlišnosti mezi většinovými Rusy a neruskými národy na periferii, nýbrž i rozdíly uvnitř samotného etnicky ruského živlu a procesy ve slovanských regionech, od čeho se budou odvíjet další perspektivy dezintegrace ruského státu. Poukazuje zároveň na paradox, že právě boj proti separatismu je současným ruským vedením instrumentalizován k dalším represím a utužování stávajícího diktátorského režimu, jehož fašizace se postupně stává klíčovou determinantou rýsujícího se rozpadu.

Jednotlivé scénáře rozpadu Ruska přitom Fjodorov opírá částečně o historický rozbor analogických případů zhroucení teritoriálně integrovaných mnohonárodnostních říší. Dochází ke zjištění, že navzdory dílčím odlišnostem vykazuje Rusko řadu shodných strukturálních předpokladů pro takový vývoj. Ve všech studovaných případech došlo ke zhroucení státu v důsledku vzájemného působení zejména dvou činitelů: ochromení ústřední moci a vzestupu nacionálních hnutí, kdy paralýza centra vytváří „mocenské vakuum“, jež následně zaplňují regionální elity (i proto, aby tak zabránily šíření chaosu). Z toho vyplývá, že „nutnou, a dost možná i postačující podmínkou

pro rozpad Ruska bude krize ústřední moci“ (s. 91 n.). Jako spouštěč takové krize mohou posloužit mimo jiné masové protesty v největších městech (například proti zfalšování voleb) a rozkol uvnitř elit, nepovedené válečné dobrodružství (Pobaltí, Ukrajina, Střední Asie aj.) anebo hospodářský kolaps v důsledku pádu světových cen ropy a s tím i přiškrcení či vyschnutí finančních toků do regionů, závislých na dotacích z centra, a odpovídající tlak na bohaté regiony Ruska jako donory. Na tomto základě pak autor konstruuje tři modelové typy rozpadu Ruska v závislosti na výsledné podobě reorganizace tohoto prostoru (s. 92–97).

V poslední kapitole „Separatistické nálady a hnutí v ruských regionech“ Fjodorov podává historicko-geografický přehled nejvýznamnějších ohnisek separatismu na území Ruské federace. Ukazuje, že ačkoli lze v současné době doložit existenci vlivných organizací otevřeně volajících po posílení republikové státnosti víceméně jen v Tatarstánu a Baškortostánu, latentní autonomistické a separatistické nálady jsou přítomny i v dalších regionech země. Autor zkoumá situaci v jednotlivých regionech s ohledem na jejich možné oddělení od Ruska, jakož i výchozí podmínky pro takový vývoj. Specificky jako hlavní adepty na budoucí konflikt s centrem vyčleňuje regiony Sibiře, republiky Severního Kavkazu, Povolží, Dálný východ a Kaliningrad.

Hlavní zjištění práce shrnuje stručný závěr, pojímaný jako předběžná bilance éry Vladimira Putina. Argumentuje, že dosavadních (k momentu napsání knihy) sedmáct let trvání existence putinského režimu dovedlo Rusko na hranu „historického předělu“: „Perspektiva rozpadu státu nabývá zcela reálných obrysů.“ (s. 141) Takový vývoj může nastat v důsledku pokračující fašizace stávajícího režimu a vyhrocující se krize ústřední moci. Nahrává tomu rovněž rostoucí nespokojenost regionů s necitlivou politikou centra, neschopnost Moskvy přijít s atraktivní nabídkou, jakož i marginalizace regionálních elit v politickém životě země a jejich odstavování od zdrojů. Podceňovat nelze ani sílu precedentu, ať již v podobě ozbrojeného odporu proti ústřední vládě, jenž by vedl k vydobytí *de facto* výsadního postavení vůči centru (jako v případě Ččenska), či v podobě jednostranné změny statusu státního území (anexe Krymu) s využitím kvaziprávní argumentace operující s realizací „práva na sebeurčení“ cestou „referend“ (s. 141 n.). Fjodorov uzavírá, že pro případ nepředvídaných situací jsou tedy dány veškeré předpoklady k výbuchu separatismu s epicentrem hned ve vícero regionech Ruska, od Kaliningradu po Dálný východ. Přitom úspěšné osamostatnění byt jen jediného z nich, včetně území čerstvě přičleněných k Rusku v důsledku posledních teritoriálních výbojů, spustí dominový efekt.

Recenzovat podobně koncipovanou práci je pro posuzovatele poněkud nevděčný úkol především pro její disciplinární zaměření. Ačkoli práce těží z postupů vlastních historické vědě a politologii, její ústřední argument o nazrávajícím ustavení plnohodnotné fašistické diktatury a dalším rozpadu státu je implicitně postaven na metodách a přístupech z oboru scenáristiky a prediktivního modelování. Jako takový momentálně nepodléhá možnosti verifikace a jenom čas ukáže, nakolik autorovy předpovědi obstojí ve světle událostí z doby teprve budoucí. Přesto si Fjodorovova kniha zaslouží čtenářskou pozornost, a to jak pro svou nespornou originalitu a pro intelektuální odvahu, s jakou se autor jal prolamovat existující diskurzivní tabu, tak i pro poctivost a preciznost, s nimiž své závěry podkládá. Fjodorovovi se ve výsledku

podarilo podat na omezené ploše velice hutnou analýzu hlavních problémů a trendů politického vývoje současného Ruska, nahlížených optikou teorií fašismu, jež pro tyto účely – z důvodů, které leží mimo samotnou vědu – stále nejsou teoretickým instrumentáři první volby. Nabízený vhled do ruské fašistické a fašistoidní scény po roce 1991 – jak režimní, tak i (zprvu) protirežimní – činí z publikace neopomenutelnou příručku ke studiu transformace politických poměrů v postsovětském Rusku.

Silnou stránkou publikace je i samotná aktuálnost tématu. Bezpečnostní situace v Evropě je v současnosti asi nejhorší za posledních mnoho desetiletí. S ruskou agresí proti Ukrajině se na starý kontinent poprvé od roku 1945 vrátila kultura anexe cizího státního území, na což bylo mezinárodní společenství nuceno reagovat mimo jiné vlnou protiruských sankcí, přičemž konfrontace Ruska a Západu vykazuje tendenci k dalšímu zostřování. Jak v akademické, tak v ryze praktické rovině je proto mimořádně relevantní ptát se po příčinách této rostoucí ruské agresivity. Fjodorovova střízlivá analýza fašizace vnitroruských poměrů může na tuto otázku poskytnout přesvědčivou odpověď.

Anotace

BENÁKOVÁ, Marie: *Exilové periodikum Nový život (1949–2001)*. Praha, Karolinum 2018, 131 s., ISBN 978-80-246-3872-0.

V nakladatelství Karolinum vyšla upravená licenciátní práce Marie Benákové, obhájená na Katolické teologické fakultě Univerzity Karlovy v roce 2015, která je příspěvkem k dějinám českého katolického exilu ve druhé polovině dvacátého století. Seznamuje s historií časopisu *Nový život*, který vycházel v letech 1949–2001, nejprve krátce v Londýně a následně dlouhá léta v Římě. Právě katolicismus a exil tvořily dva hlavní tematické pilíře periodika určeného především pro katolické křesťany žijící mimo Československo.

Tištěná publikace zahrnuje pouze část badatelské práce autorky: bibliografický soupis 11 312 příspěvků o rozsahu 557 stran mají zájemci k dispozici na internetových stránkách nakladatelství Karolinum. Monografie v měkké vazbě je sestavena ze čtyř kapitol (s. 13–74), příloh (s. 82–128) a jmenného rejstříku (s. 129–131). V první části přibližuje Marie Benáková obsahovou náplň časopisu, přičemž se potýká s proměnlivostí rubrik a dalšími obtížemi výzkumu dlouhodobě vycházejících perio-

dik; mezi uváděné zajímavosti patří, že zde pod pseudonymem publikoval několik básní Karol Wojtyla. Druhá kapitola představuje fyzickou podobu časopisu a její proměny, třetí část pak nabízí seznámení s institucemi a některými osobnostmi spojenými s *Novým životem*, především s hlavními redaktory P. Janem Langem, S.I., P. Václavem Feřtem, S.I., a P. Petrem Ovečkou, S.I. Z příloh stojí za zmínku vedle několika zajímavých textů praktický návrh změny údajů v bibliografickém záznamu Souborného katalogu České republiky.

Publikace Marie Benákové je opřená o dostupnou sekundární literaturu, místy také o archivní materiály České provincie Tovaryšstva Ježíšova a je celkově zpracovaná velmi důkladně. Platí to ovšem pouze na úrovni popisu, byť jednoznačně přínosného, zatímco interpretační části čtenář postrádá. Časopis vydávaný kontinuálně v centru katolického světa, kde se mimo jiné odehrávaly přípravy i vlastní jednání II. vatikánského koncilu, přitom nabízí dostatek vhodného materiálu pro analýzu. Pisatelka si to uvědomuje a připouští, že kniha neobsahuje „hlubší komentář“ (s. 74). Takové sdělení by se však mělo s patřičným vysvětlením objevit v úvodu, nikoli až v závěru

textu. Doufejme, že případné pokračování v podobě tiskem vydané disertace v tomto směru pokročí o něco dál. Každopádně je možné uvítat, že o časopise *Nový život* mají nyní zájemci obsažné, souborné a přehledné informace a že se tak zařadil po bok exilových periodik jako *Listy* nebo *Svědectví*.

Michal Sklenář

HÁJKOVÁ, Anna (ed.): *Čekám, až se vrátíš: Rodinné deníky z války*. (Knižnice Dějin a současnosti, sv. 67.) Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2018, 102 s., ISBN 978-80-7422-655-7.

Je dobré vědět, co leží v rodinném archivu. Pokud příslušníci rodiny mají navíc ještě smysl pro historii, nebo se v rodině dokonce vyskytne profesionální historik, může se širší odborná veřejnost dočkat překvapení. Docentka moderních evropských dějin na britské Warwické univerzitě (*University of Warwick*) Anna Hájková přijala dva deníky, jež se dochovaly v rodině, jako výzvu a zdroj poznání o životech svých blízkých příbuzných a ujala se jejich vydání. Eugen (Jany) Lebovič psal svůj deník mezi březnem a srpnem 1944 pro svou dívku Alenu Divišovou, babičku Anny Hájkové. Druhý deník psala Pavla Hájková mezi květnem 1945 a červnem 1946 především pro svého manžela Františka Hájka. Oba páry se po osvobození nesešly – muži za války zahynuli.

Syn Pavly Hájkové, budoucí historik Miloš Hájek i Alena Divišová se za války zapojili do činnosti mládežnické odbojové skupiny Přehledy. A stejně jako Divišová také on přišel za války o svou partnerku – Vlastu Baranovou. S Alenou si tedy svým způsobem „zbyli“ a v roce 1946 uzavřeli sňatek – manželství dvou vynikajících his-

toriků a pozoruhodných intelektuálů se ale později rozpadlo. Jany Lebovič si začal vést svůj deník po zatčení snoubenky Aleny a psaní ukončilo jeho uvěznění. Pavla Hájková naopak zaznamenávala své myšlenky po vlastním osvobození. Podobné deníky, jako je ten její, zůstávaly zatím ve stínu svědectví z let válečných. Edice Anny Hájkové nás mimoděk upozorňuje na výpovědní hodnotu podobných dokumentů, v nichž se jejich pisatelé vraceli k válečným zážitkům, ale utvrzovali si po hrůzných zážitcích i svou vlastní identitu a naději do budoucna.

Oba deníky jsou svědectvím o všedních dnech svých pisatelů, jimiž prolínaly pocity stesku a osamění. U Janyho Leboviče pocit odcizení stupňovaly obavy, že část mládeže v protektorátu přece jen do určité míry podléhala nacistické propagandě a kolaborantské morálce: „U mládeže docílili určitého ‘úspěchu’. Už si skvěle dovede hrát na vojáčky. Někteří mladí jsou dokonale zblblí, jsou pyšní na uniformu a odznaky. Doufám, že kuratoristická výchova nezapustila příliš hluboké kořeny, že s mládeží nebudeme mít moc práce, až to praskne.“ (s. 34)

V úvodu edice upozorňuje Anna Hájková podnětným způsobem na různé možnosti čtení deníků. Můžeme je vnímat z hlediska existenciálního, jako odraz osudů trpících lidských bytostí v mimořádně krutých podmínkách (nejde jen o zážitky Pavly Hájkové z doby věznění, ale třeba i o otřesné přiznání, že vojáci osvobozující Rudé armády se dopouštěli na ženách z koncentračních táborů sexuálně motivovaného násilí – srv. s. 58 a 70). Deníky lze číst rovněž z hlediska genderového – oproti obvyklým stereotypům například vyniká, že Jany o Aleně píše jako o intelektuálně rovnocenné partnerce. Takové vidění nejspíše chybělo Miloši Hájkovi, jak připouští jeho vnučka, editorka knihy. Texty nabízejí rovněž možnost čtení ze zorného úhlu etnického. Pozoruhodný je

například postřeh o solidaritě mezi Čechy a Židovkami z protektorátu – podobný pocit sounáležitosti nebyl patrně možný třeba mezi vězenkyněmi z Polska.

Zvláště je třeba ještě upozornit na to, jak pracuje Anna Hájková v úvodu k edici s faktem, že její prarodiče se zapojili do odboje, který byl svým zaměřením odbojem komunistickým. Anna Hájková postřehla, že sdílení pokrokových ideálů a sen o nápravě světa hrály klíčovou roli v romantické lásce mezi Jany Lebovičem a Alenou Divišovou i ostatními příslušníky odbojové skupiny Přehledy (část z nich dospěla k marxismu od levicového sionismu). Editorka usuzuje, že pod vlivem velké hospodářské krize a reálné fašistické hrozby ve Španělsku a v Německu dospěla postupně část generace, k níž náleželi i její prarodiče, k přesvědčení, že „komunistická ideologie nabízela nadějeplnou interpretaci boje dobra proti zlu“. A dodává: „Komunismus jako způsob vidění, myšlení a porozumění světu byl nesmírně silným postojem v jinak beznadějně situaci totální bezmoci.“ (s. 12) Podobná empatie k myšlení předchozích pokolení se mi jeví v kontextu české historiografie pozoruhodná.

Anna Hájková edičně upravila texty obou deníků, jež byly již dříve v rodině přepsány. Edici vybavila poznámkovým aparátem, přičemž ponechala a graficky odlišila poznámky, jimiž přepis Lebovičova deníku vybavila její babička Alena Hájková-Divišová. K textům deníků připojila editorka vzpomínkové texty Edny Lomské-Federové, Radko Hájka a Nataši Zichové. Zachovala rovněž vysvětlující texty Aleny a Miloše Hájkových. Kniha je dále doplněna obrazovou přílohou, stručnou ediční poznámkou, seznamem použitých pramenů a literatury, medailony autorů doprovodných textů a konečně i seznamem osob, které vystupují v denících – rodinných příslušníků autorů

deníků a členů odbojové skupiny Přehledy. Publikace osloví především zájemce o období druhé světové války. Současně zásluhou editorky představuje zajímavou výzvu k interpretacím podobných egodokumentů.

Jiří Křestan

KREJČÍ, Ludvík: *Já se generálem nenarodil: Z písemností hlavního velitele čs. armády nejen o roce 1938*. Ed. Marie Žižková, Pavel Šrámek a Radan Lášek. Praha, Codyprint 2018, 292 s., ISBN 978-80-903892-5-0.

Marie Žižková, dcera armádního generála Ludvíka Krejčího (1890–1972), společně s historiky Pavlem Šrámkem a Radanem Láškem, kteří se zabývají meziválečnou československou armádou, v knize *Já se generálem nenarodil* zpřístupnili výběr textů, jejichž autorem je Ludvík Krejčí, jenž v krizovém roce 1938 stál v čele československé armády a byl jedním z hlavních organizátorů její úspěšné mobilizace v září 1938. Jedná se především o korespondenci, kterou vedl od roku 1939 až do své smrti, projevy, rozkazy, memoranda a jiné úřední dokumenty z let 1937 a 1938. Písemnosti pocházejí z pozůstalosti po Ludvíku Krejčím, která je v držení rodiny, a z fondů Vojenského ústředního archivu – Vojenského historického archivu v Praze, Národního archivu a Státního oblastního archivu v Praze.

Samozřejmě nebylo možné otisknout všechny dochované texty, autoři nezařadili běžnou osobní korespondenci, která se netýkala historických událostí ani osudů generála Krejčího. Zveřejněné texty prošly věcnou a jazykovou redakcí, aby odpovídaly dnešní gramatice a podobě větné vazby. Editoři sjednotili psaní dat a jmen, opravili zjevné překlepy a omyly a rozepsali zkratky, jejichž význam by nemusel být zřejmý. Texty

doplnili o vysvětlující poznámky pod čarou. Pokud se určité pasáže v různých dokumentech opakovaly, autoři je vypustili (vždy na to upozorňují v úvodech jednotlivých částí). Většina textů je publikována poprvé; pokud byl některý zveřejněn již dříve, editoři uvádějí kde.

Po úvodu, který napsala Marie Žižková, a po ediční poznámce následuje pět částí, do nichž jsou texty rozděleny dle svého charakteru. Uspořádány jsou chronologicky podle obsahu nebo doby vzniku. První část obsahuje pět textů vzpomínkového charakteru, které zachycují osudy Ludvíka Krejčího od první světové války do poloviny 60. let minulého století. Prvním jsou nedokončené memoáry, které Ludvík Krejčí začal psát v roce 1967, ale bohužel stihl dovést jen do svého nástupu do funkce náčelníka Hlavního štábu na konci roku 1933 a k popisu snah o zavedení dvouleté povinné vojenské služby. Další dva texty tvoří výpovědi Ludvíka Krejčího před orgány Ministerstva vnitra 15. a 16. dubna 1946 o událostech roku 1938. Čtvrtým je příloha k přihlášce do československé armády z roku 1946, v níž Krejčí detailně popsal své osudy od března 1939 do května 1945. Posledním je část dopisu zasláního v srpnu 1966 poslanci a členu Ústředního výboru KSČ Jaromíru Dolanskému, ve kterém Krejčí vyličil své prožitky od roku 1945, včetně politického pronásledování.

Ve druhé části je zařazeno pět textů, které vznikly postupně v letech 1963–1968. Jedná se o vyjádření pro pracovníka ideologického oddělení ÚV KSČ Jana Kašpara, pracovníky Ústavu dějin KSČ Josefa Novotného a Antonína Faltýse, redaktora novin *Obrana lidu* Jiřího Horského a Václava Pejřila, který část jejich korespondence zveřejnil v roce 1968 v časopise *Reportér*. Ludvík Krejčí v nich po-

pisuje významné okamžiky především roku 1938, na které byl opakovaně dotazován.

Třetí část obsahuje záznamy, které Ludvík Krejčí sepsal o vybraných událostech ze svého života: k dvacátému výročí bitvy u Bachmače, o návštěvě v Jugoslávii na podzim 1937 (zde není zcela jisté, zda je Krejčí opravdu jeho autorem), o audienci u prezidenta Beneše v roce 1946, o svém svědectví před Národním soudem v roce 1947 a o natáčení pro francouzskou televizi v roce 1967.

Ve čtvrté části je poprvé zveřejněno 27 dopisů z let 1943–1970, které Ludvík Krejčí adresoval různým politickým představitelům (Karlů Hermannu Frankovi, Edvardu Benešovi, Ludvíku Svobodovi, Antonínu Zápotockému a dalším) nebo úřadům. V dopisu Frankovi musel popsat události ze září 1938, ve dvanácti listech z let 1945–1947 vysvětloval svou činnost za okupace a ve třech z let 1953 a 1957 marně protestoval proti odebrání důchodu a dalším diskriminacím. V dalších deseti dopisech napsaných v letech 1964–1970 se odráží uvolnění ve společnosti a generálovy snahy o rehabilitaci. V posledním listu z října 1970, který poslal svému příteli z mládí, advokátovi Osvaldu Brázdovi, rekapituluje svůj život.

Konečně pátá část obsahuje dvanáct dokumentů sepsaných od března do listopadu 1938. Prvním je projev generála Krejčího při oslavách výročí bitvy u Bachmače v březnu 1938, druhým překlad dopisu generálu Maurici Gamelinovi z dubna 1938 týkající se přípravy mobilizace. Následují tři memoranda ze září 1938, v nichž Hlavní štáb upozorňoval na rostoucí ohrožení státu a vyzýval k provedení nutných vojenských opatření. Velmi zajímavá je část memoranda z 9. září 1938, ve které Krejčí skepticky hodnotil tehdejší stav německé armády co do početnosti, výzbroje a výstroje. Další čtyři texty z konce září 1938 dokreslují tehdejší dramatickou situaci. Je zde zveřejněn také

rozkaz z 30. září vydaný po přijetí Mnichovské dohody. Poslední dva dokumenty z října a listopadu 1938 reagují na nové poměry a demobilizaci československé armády.

Následujících šest příloh přináší přehled všech vyznamenání armádního generála Ludvíka Krejčího, jeho bibliografii, novinový záznam z obsáhlého vystoupení v únoru 1938, vyjádření bývalého britského vojenského ataše v Praze H. C. T. Stronga z podzimu 1967 a vzpomínky Růženy Bártové, neteře Ludvíka Krejčího. Významnou a atraktivní součástí svazku je fotografická příloha v rozsahu 81 strany, vytištěná na křídlovém papíře. V menším rozsahu jsou další fotografie použity i přímo v textu.

Martin Čížek

TOMEK, Prokop (ed.): *Tábor nucené práce Mírov ve vzpomínkách plukovníka in memoriam JUDr. Františka Masaříka*. Praha, Vojenský historický ústav 2017, 141 s., obrazová příloha, ISBN 978-80-7278-724-1.

Uvedený memoárový titul je první samostatnou publikací, která se věnuje Táboru nucené práce Mírov jako hlavnímu tématu. Významně obohacuje dosavadní znalosti z několika historických studií, zejména o každodenním životě v táboře. Role editora se ujal zkušený odborník Prokop Tomek, který v úvodním textu přibližuje okolnosti vzniku TNP Mírov a popisuje jeho fungování, vězně i dozorce.

Zákon o táborech nucené práce začal platit v roce 1948, samotný TNP Mírov pak existoval od 22. dubna 1949 do 18. července 1951. Od ostatních táborů nucené práce se značně lišil už tím, že byl zřízen v prostorách existujícího vězení, zatímco jiné byly budovány poblíž průmyslových podniků. Určen byl pro bývalé příslušníky českoslo-

venské armády, zejména pro důstojníky, kteří takzvaně neprojevili souhlas s novým lidovědemokratickým zřízením. Tito důstojníci byli v táborech nucené práce internováni v rámci operací zvaných Akce D, kterých proběhlo celkem pět v době od dubna 1949 do září 1950. V Mírově byly umístěny přibližně tři stovky bývalých příslušníků armády, kteří byli označeni za potenciálně nebezpečné, ačkoliv neprojevovali aktivní a otevřený nesouhlas s poúnorovým režimem. Vyskytoval se zde ovšem i malý počet civilistů, jejichž příčina internace není známá.

Maximální délka pobytu v TNP Mírov byla dva roky, i když se původně počítalo s tím, že vězni zde budou internováni třeba i doživotně. Ač je to paradoxní, tak v Táboře nucené práce Mírov často žádná práce nebyla. A pokud ano, nebyla povinná. Vězni se jí nicméně většinou účastnili, aby si tak alespoň zkrátili čas.

František Masařík (1902–1989) vystudoval práva, nastoupil k československé armádě a za první republiky působil jako vojenský soudce a prokurátor. Za německého protektorátu byl zaměstnán jako úředník na ministerstvu školství. Po skončení války požádal o návrat do armády a byl povýšen do hodnosti podplukovníka. Po únoru 1948 byl však nejprve dán na dovolenou, poté propuštěn z armády a nakonec jako potenciální odpůrce režimu zatčen. Na Mírově byl vězněn tři čtvrtě roku, od září 1950 do června 1951, kdy byla jeho internace zrušena jako nezákonná.

Ve vzpomínkách na TNP Mírov líčí Masařík okolnosti svého pobytu a poměry v táboře, dává nahlédnout do vlastních tehdejších myšlenek, popisuje spoluvězně a jejich osudy, a to i po propuštění z Mírova. Jeho zápisky jsou psány v er-formě a připomínají vězeňský deník. Pravděpodobně je sepi-soval opravdu ještě v době svého věznění,

jelikož v nich líčí detaily každodenního života, na které by si zpětně vzpomněl jen málokdo. Sám sobě udělil pseudonym Jan Hanák, ovšem dalším postavám jména neměnil. Také díky tomu mohl editor záslužně připojit k Masaříkovu líčení jejich osudů a lidských vlastností vždy stručný životopisný medailon v poznámce pod čarou. Pokud se mu nepodařilo dohledat potřebné informace, alespoň u každého spoluvězně uvádí data narození a úmrtí. Ve zkratce Masařík charakterizoval i dozorce z TNP Mírov a jejich chování.

Nakonec se autor vrací ke svým pokusům o rehabilitaci v 60. letech a své vyprávění dovádí až do roku 1968, kdy se za tímto účelem scházel s dalšími bývalými vězni. Jejich snaha vyústila do společné rezoluce požadující rehabilitaci, dosáhli ale jen částečného úspěchu. V plném rozsahu byl František Masařík rehabilitován až posmrtně po roce 1989, kdy byl také *in memoriam* povýšen do hodnosti plukovníka.

Jakub Cajkář

WARD, James Mace: *Jozef Tiso: Kněz, politik, kolaborant*. Z angličtiny přeložil Zdeněk Huml. Praha, Slovart 2018, 416 s., ISBN 978-80-7391-875-0.

V minulém roce se na zdejších knižních pultech objevila více než čtyřsetstránková biografie slovenského kněze, politika, státníka a národovce Jozefa Tisa (1887–1947), kterou sepsal americký historik a profesor na Univerzitě Rhode Islandu James Mace Ward. Její význam je o to větší, že v České republice stojí dosud osobnost a politická úloha prvního slovenského prezidenta mimo odbornou diskusi. Často se přitom přebírají stará problematická hodnocení a opisují marxistická klíše, což je o to snad-

nější, že žádná Tisova biografie zde předtím nevyšla. Jelikož však v tomto časopise bylo svého času recenzováno původní americké vydání Wardovy knihy z roku 2013 (SZABÓ, Miloslav: *Prelomová americká biografia Jozefa Tisa*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 22, č. 1–2 (2015), s. 197–202), má tato anotace sloužit hlavně jako stručné upozornění na její záslužný český překlad.

Wardova monografie, s obdivuhodně širším záběrem slovenských a zahraničních pramenů a literatury včetně maďarských, je rozdělena do osmi kapitol, ohraničených úvodem a závěrem. Jejím jádrem jsou celkem pochopitelně události let 1939–1944, kdy Tiso stanul na vrcholu své kariéry, autor však sleduje jeho životní příběh kontinuálně a se smyslem pro zachycení vývojové logiky. Všímá si nejen autoritativních rysů jeho povahy, ale rovněž určitého oportunismu a kariérismu, které se u něho výrazně projevovaly již od desátých let minulého století. Tyto povahové vlastnosti podle autora potvrzují Tisovu fascinaci mocí, již stále více podléhal a které nakonec zcela propadl.

Autor nazývá Tisa „křesťanským sociálem“ a „generickým národním socialistou“, aby tak vystihl podvojný charakter jeho kariéry. Sám Tiso sice odmítal rozporuplnost mezi politickou a kněžskou stránkou svých činů, nicméně ve volbě mezi nacionalismem a katolicismem postupně stále více preferoval první princip. Klíč k Tisově osobnosti leží podle Warda právě v pochopení jeho proměny z katolického státníka a zastánce nové Evropy v diskreditovaného nacistického kolaboranta, který se postupně stal jedním z nejoddanějších Hitlerových stoupenců. Ideály národní jednoty a luďácké nadvlády, jež ve své rétorice ve 30. letech stále autoritativněji hlásal Jozef Tiso s Andrejem Hlinkou, se v Hitlerově totalitní Evropě proměnily v destruktivní a protidemokratické síly,

které devalvovaly slovenskou samostatnost podílem na holokaustu a nacistických válečných zločinech.

James M. Ward vnímá Tisa také optikou dvou protichůdných symbolů slovenské válečné zkušenosti – jako válečného zločince a slovenského mučedníka. Sám jej považuje za výjimečného představitele politického katolicismu ve dvacátém století, který vládl modernímu evropskému státu a snažil se zabránit jeho sekularizaci i oslabování tradičních křesťanských hodnot. Třebaže

mu chyběla originalita myšlení i přirozená zvědavost, stal se vůdčí osobností v národě, který se s jeho dědictvím složitě a emotivně vyrovnával nejen bezprostředně po válce, ale zejména dlouhá léta v politickém exilu a poté ve svobodných poměrech od počátku 90. let.

Věřím, že kultivovaně napsaná Wardova biografie si najde své čtenáře i v České republice.

Marek Šmíd

Abstracts

Studies and essays

“Democratization Campaign”

Students’ purges at Slovak universities at the turn of 1948 and 1949

Marta Glossová

In her study, the authoress examines one of the ways the newly established Communist regime in Czechoslovakia was using since February 1948 in an attempt to build new loyal elites and to prevent the formation of non-conformist ones. The topic is the screening of study results and political reliability of Slovak university students, which took place at the turn of 1948 and 1949 under the euphemistic name “democratization campaign” or simply “democratization”. The authoress sets the campaign into a broader political framework and into the context of the ideological discourse of those days. In doing so, she compares it to a parallel, so-called “study screening” in the Czech Lands, and also sets it in the context of multiple waves of the “purging” of Slovak universities between 1948 and 1960, showing its connection with a subsequent purge launched in 1950 as part of a campaign against the so-called Slovak bourgeois nationalism. Using results of her research in Slovak archives, she describes and summarizes the organization, course, and outcome of the “democratization campaign”. The screening used both criteria related to study results (employed primarily to justify the screening) and political criteria (reflecting the true objective of the screening process); a combination of these two groups of criteria ultimately produced several categories of students. Every student was either cleared and allowed to study on, or expelled – either temporarily, for two to three semesters during which he or she was expected to work in production, or permanently. It should be noted that there existed substantial differences in numbers of expelled students among various universities and faculties, and the

authoress is trying to find an explanation. Compared to the outcome of the “study screening” in the Czech Lands, that of the “democratization campaign” in Slovakia was generally more lenient, often falling short of radical expectations of its organizers. The authoress claims that Slovakia’s outcome reflects three factors: lack of and need for skilled experts in various fields compared to the Czech Lands, the weak position of the Communist Party among students and teachers at some Slovak universities, and the existence of an Appeal Commission at the Slovak Ministry of Education, Sciences and Arts which reversed or changed many expulsion rulings. The Appeal Commission’s chairman Ernest Otto and the Commissioner of Education, Communist writer Ladislav Novomeský (1904–1976), thus found themselves in a conflict with leaders of the University Committee of the Communist Party of Slovakia, their more liberal approach to the “democratization campaign” contributing to their political and criminal persecution in the 1950s.

Keywords: Slovak students; Slovak universities; Communist regime; political purges

Politics of the street

Students’ demonstrations in Prague during the 1960s and the disintegration of structures of the Czechoslovak Union of Youth at universities

Michael Polák

In the end of October 1967, a spontaneous demonstrations of students protesting against poor living conditions in Prague’s Strahov Dormitory, was quashed with force. The author asks a question why something seemingly as trivial as a power blackout in a student dormitory resulted, at the end of the day, in the disintegration of structures of the Czechoslovak Union of Youth at universities. In doing so, he follows the grammar of the social conflict through a prism of social movement formation and of the so-called politics of the street.

The author describes a shift in the attitude of the Communist Party of Czechoslovakia toward students in the 1960s, as the latter started assigning greater importance to intelligentsia than before, embarking upon the so-called policy of trust toward students, its aim being to make them more involved in solutions of university and social problems. The author also notes a step-by-step emancipation of students and the emergence of an idea of self-governing students’ bodies, independent on official structures which were criticized as non-functional. In this respect, the author analyses conflicts with security forces during youth and students’ festivities in Prague (such as May Day gatherings in the Petřín Park and later during *Májáles* (“Coming of May festivities”) processions, ultimately ending in punishments of students labelled as “rioters”. He states that the confrontations taught students to adopt strategies helping them avoid repressions (such as avoiding any “disorderly conduct”, not criticizing the ruling party and the Soviet Union directly, having their own stewards to maintain order); on the other hand, the security machine

learnt to respect the students' authority and to behave with restraint. The result was a consensus on how to manage the social conflict and keep it non-violent.

The tacit agreement of university students, police, and leaders of the Czechoslovak Union of Youth collapsed when policemen intervened with force against an unplanned and peaceful demonstration of students from the Strahov Dormitory, who had long been trying in vain to resolve their accommodation problems. After two months of investigations, none of the protesters or the intervening policemen were punished; however, requirements of students, such as the right to similar protests or inviolability of the academic soil, were not granted as well. Students blamed the leadership of the Czechoslovak Union of Youth for the unsatisfactory outcome, and started to leave its structures *en masse*. In 1968, they founded their own self-governing organization, independent on both the Communist Party of Czechoslovakia and the Czechoslovak Union of Youth.

Keywords: Czech students; social movements; politics of the street; Czechoslovak Union of Youth; the 1960s

The “Velvet” Experience

Student revolutionaries of November 1989, Václav Havel and (non-political) politics

Jana Wohlmuth Markupová

The authoress presents partial results of an oral history time-lapse research project involving a hundred narrators from among former university students who participated in the students' strike in November 1989, one of the principal triggers of the so-called Velvet Revolution in Czechoslovakia. In doing so, she mainly draws from her chapter in the forthcoming book being prepared by a team of authors led by Miroslav Vaněk and titled *Sto studentských evolucí: Vysokoškolští studenti roku 1989. Životopisná vyprávění v časosběrné perspektivě* [A hundred students' evolutions: University students of 1989. Biographical narrations in a time-lapse perspective] (Prague, Academia 2019), which is a follow-on of a similar project, *Sto studentských revolucí* [A hundred students' revolutions], implemented twenty years ago. The authoress first briefly introduces the project, recaps its findings so far, and focuses on how the narrators construe the effect of their revolutionary experience on their lives. In her opinion, interviews with the narrators suggest that the former student revolutionaries assigned key and positive importance of the Velvet Revolution for their personal and social evolution. However, they differ in how they reflect their revolutionary experience in their own civic attitudes, particularly in terms of their personal involvement in the public sphere. The authoress distinguishes three ideal type strategies in their attitudes to their own past, which she labels “revolution as a commitment”, “revolution as a duty fulfilled”, and “revolution as a prepared coincidence”. While the first two groups (also the most numerous ones) are characterized by the narrators' continuing interest in public

affairs, and they differ only in whether should be personally involved in public affairs (the first group) or leave the task to younger generations (the second group), the third group questions the very premise that activities of citizens can trigger desirable changes in the society.

In addition, the authoress focuses on forms and transformations of public activities of the narrators since 1989, examining their potential inspirations. In her opinion, the key factor determining the narrators' opinions and attitudes in this regard is their personal experience of the Velvet Revolution which is, as a rule, personified and symbolized by the person of the dissident and first post-Communist president Václav Havel (1936–2011). Using Havel's texts of the early 1990s and his thoughts about the civic society and non-political politics, she analyses interviews with the former student revolutionaries, attempting to find why even the narrators belonging to the first (most committed) group generally gravitate toward the role of citizen activists and, save for a few exceptions, systematically avoid traditional party politics.

Keywords: Czech students; Velvet Revolution; Václav Havel; civil society; Oral History

Degeneration of the homosexual phantasm in the Czechoslovak “normalization” cinema

From Václav Krška's “Labakan” (1956) to Stanislav Strnad's “Bronze Boys” (1980)

Karol Szymański

In his study whose Polish title, namely “Degeneracja fantazmatu homoseksualnego w znormalizowanej kinematografii czechosłowackiej: Od *Krawca i księcia* Václava Krški (1956) do *Chłopaków z brązu* Stanislava Strnada”, published in *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, Vol. 52, No. 2 (2017), pp. 79–146, the author analyses the depiction of male homosexuality and nudity in Czechoslovak films during the Communist regime. The topic is examined in a broader context of socio-political developments and Czechoslovak film production after WW2. In doing so, the author makes an assumption that an analysis of such seemingly marginal or surficial phenomena can open a way to more substantial characteristic features of the period. The study, inspired, in particular, by concepts of thinkers, such as Michel Foucault, Marc Ferro or Siegfried Kracauer, and some cinema historians, focuses on two movies of film directors known to be homosexuals – Václav Krška's *Labakan* (1956) and Stanislav Strnad's *Bronze Boys* (1980), its aim being to compare how homosexual phantasm were sublimed in an art form and transferred to the screen in two historical moments; at the time of the start of the de-Stalinisation process and of breaking up of cultural schemes of Socialist realism in the early second half of the 1950s, and in the middle of the so-called normalization period during the rule of Gustáv Husák (1913–1991). Using the above as the basis, he attempts

to follow the symptomatic qualitative transformation in the ways and functions of the film depiction of homosexual motifs, which he describes as a degeneration, as it reflected the motifs' expropriation, "redirection", and use by the totalitarian regime.

The author presents the creative world of Václav Krška (1900–1969) with a variety of more or less hidden homosexual signals, hints, and undertones, and the specific place which the Czechoslovak-Bulgarian adaptation of the oriental fairytale *Labakan* occupies in it. He argues in favour of a concept that Krška, through his refined aesthetic stylisation, created a refuge of intimate freedom and "savoir vivre" for himself and his spectators, a refuge where one could be relieved from pressures of the oppressive regime, and also made a gesture of resistance against and disagreement with the hetero-normative world. On the other hand, the movie *The Bronze Boys* by Stanislav Strnad (1930–2012) from a military-athletic environment is, in the author's eyes, ranks among mainstream film creations popularising the topic of Czechoslovak Spartakiads and thus serving "soft" propaganda and indoctrination purposes. In connection with the above, the author focuses on impressive mass performances of soldiers in the Strahov arena during the Spartakiads and, through an analysis of their specific aesthetics and symbolism, shows how, alongside the instrumentalisation of genders and eroticism, codes of homosexual behaviour and desires were inhibited and used for official ideological purposes. He thus draws a conclusion that while homosexual phantasms in Krška's work could still stimulate a unique creative expression and represent inner resistance or subversive attitudes, they were manipulated and expropriated by the ruling power and incorporated into the system's "normalisation" procedures twenty years later.

Keywords: Czechoslovak cinema; homosexuality; Communist regime; Czechoslovak normalization; Czechoslovak Spartakiads

Discussion

Possibilities of research of the Catholic Church in the Czech Lands in the early stage of the Communist dictatorship

Martin Pácha

In the author's opinion, research projects dealing with the Catholic Church in the Czech Lands since the instalment of the Communist regime in 1948 are somewhat closed in that there is very little communication between "ecclesiastic" and "non-ecclesiastic" historians. The article aims to describe causes of the situation and propose a way in which research into the history of the Catholic Church in the period referred to above could be included in broader discussions about the nature of the Communist dictatorship. The author opines that one of the reasons of the

introversion is an intensive overreliance on works of the historian Karel Kaplan, which turns the attention of researchers away from topics not directly related to the repression of the Catholic Church and its representatives. In addition, the author questions the stereotypical presentation of the Communist Party and the Catholic Church in post-war Czechoslovakia as two irreconcilable opponents, mentioning their overall consensus and important contact points during the so-called Third Republic (1945–1948), using the example of the Communist historian and politician Zdeněk Nejedlý (1878–1962) and the Catholic author Adolf Kajpr (1902–1959), and also certain intersections of the Communist and the Catholic identities since 1948. The study outlines a possibility to capture the issue using a prism of concepts of legitimacy and hegemony based on the situation prevailing during the existence of the Third Republic, and thus open the research to new questions.

Keywords: Catholic Church; Communist dictatorship; Czech historiography; the 1950

Reviews

If it had not ended, it would have been forever and never in any other way

Jiří Suk

Yurchak, Alexei: *Bylo to na věčné časy, dokud to neskončilo: Poslední sovětská generace*. Translated from the English original by Přemysl Houda and Veronika Bráníšová. (Edition Politeia.) Prague: Univerzita Karlova and Karolinum, 2018, 388 pp., ISBN 978-80-246-3662-7.

In the reviewer's opinion, the book *Everything was forever, until it was no more: The last Soviet generation* by Alexei Yurchak (original edition: Princeton (NJ), Princeton University Press 2005) strives to provide a plastic and accurate picture of the period reality and mentality as they appeared to Soviet citizens in the last decades before the fall of the Communist regime. The author wrote it in the United States, obviously reacting to simplified, binary interpretations of the late Soviet Communism in the West. The author presents his arguments in an extremely inventive manner, precisely employing his methodological principles when analysing specific social phenomena. In doing so, he builds his analyses around a central principle of validity of the authoritative (Marxist-Leninist) discourse in the Soviet Union, which, however, permitted various interpretations for the purpose of fulfilling individual interests and goals and whose decomposition at the time of Gorbachev's perestroika led to the collapse of the whole system. However, the reviewer argues that the above principle has a much lower interpretation weight and that the author generalises

selective social experience of Komsomol functionaries when attempting to prove that, rather than opposing the system, Soviet people were creating their own living space outside it. The reviewer contemplates the nature and limits of political resistance in a Communist system and, in the end, takes note of problematic attempts of some Czech historians to apply Yurchak's propositions to interpret the situation in Czechoslovakia.

Keywords: Soviet society; Communist regime; authoritative discourse; the 1980s

The prison experience of the 1950s as a specific historic phenomenon?

Marta Edith Holečková

Pinerová, Klára: *Do konce života: Političtí vězni padesátých let – trauma, adaptace, identita*. (Edition Po válce.) Prague: Ústav pro studium totalitních režimů and Nakladatelství Lidové noviny, 2017, 403 pp., ISBN 978-80-87912-87-4 and 978-80-7422-590-1.

In her work titled *Until the end of life: Political prisoners of the 1950s – trauma, adaptation, identity*, the authoress attempted to capture the prison experience of Czechoslovak male and female political prisoners of the 1950s as a complex socio-psychological phenomenon, from their arrest through their detention and interrogation, sentencing and subsequent internment until their release and long-term consequences the ex-prisoners had to put up with. According to the reviewer's opinion, however, she has fulfilled her goal only partly. The reviewer admits that the authoress has long been interested in transformations of prison systems in many countries, that she is able to undertake thorough heuristics, and that she invested a lot of personal effort into interviews with contemporary witnesses, trying to mediate their tragic experience to others. In order to capture the social dynamism in groups of prisoners, she describes in detail their relations and day-to-day culture, forms of adaptation to the prison environment, mechanisms of power, order and resistance, space and time behind bars, and also the gender aspect. The reviewer, however, brings into attention limitations of approaches taken over from individual and social psychology, which the authoress seems to prefer, questions the relevance of some comparative examples taken over from foreign research projects, the authoress's intuitive use of historical terms, as well as some of her interpretations.

Keywords: political prisoners; Czechoslovakia; Communist regime; the 1950s

Observations from elsewhere

Latinos about Czechoslovakia of the 1940s and 1950s

Hana V. Bortlová

Zourek, Michal (ed.): *Československo očima latinskoamerických intelektuálů 1947–1959*. Translated from the Spanish original by Jarmila Jehličková and Jan Machej. Prague: Runa, 2018, 303 pp., ISBN 978-80-87792-25-4.

The anthology *Czechoslovakia in the eyes of Latin American intellectuals 1947–1959*, assembled by a Latin American studies specialist Michal Zourek, brings testimonies of fourteen Latin American intellectuals, which describe the time they spent in Czechoslovakia between the onset of the Cold War and the outbreak of the Cuban revolution. Almost all authors of these texts, most of which can be characterized as reportages, including world-renowned writers such as Gabriel Garcíá Márquez, Pablo Neruda or Jorge Amado, shared a left-wing world outlook and claimed allegiance to Marxism. Actually, it was in the end of the 1940s and in the early 1950s that the socialist countries behind the Iron Curtain were most appealing for Latin American left-wing intellectuals, which, according to the author, was true especially for the Soviet Union, with Czechoslovakia as a generally developed country culturally close to the West ranking second. In the reviewer's opinion, the texts selected from a variety of Latin American sources permit to view post-war Czechoslovakia "through the eyes of others" and provide many unique observations, although they are often uncritical and reflect the authors' limited knowledge of Czechoslovakia's reality. Provided with the author's erudite introduction and conclusion, the anthology is an important source for learning more about relations between post-war Czechoslovakia and Latin American countries.

Keywords: Latin American intellectuals; Czechoslovakia; reportages; 1950s

Operation Danube revisited

Martin Čížek

Povolný, Daniel: *Operace Dunaj: Krvavá odpověď Varšavské smlouvy na pražské jaro 1968*. Prague: Academia, 2018, 456 pp., ISBN 978-80-200-2836-5.

In the reviewer's opinion, the author in his book titled *Operation Danube: The bloody response of the Warsaw Pact to the Prague Spring in 1968* has succeeded in converting results of his archival research into a thorough and reliable description of the planning, preparations and implementation of the August 1968 military invasion of Czechoslovakia by five Warsaw Pact countries, codenamed Operation Danube.

However, the reviewer claims the author has not fully covered the reasons why Soviet political and military leaders decided to intervene, finding them only in Czechoslovakia's domestic political developments threatening the stability of Eastern Bloc regimes and ignoring international and geopolitical circumstances. The reviewer advocates a proposition claiming that the principal objective of the invasion was to deploy Soviet units armed with nuclear weapons in Czechoslovakia's territory. In addition, he brings into attention some terminological and editorial problems of the publication.

Keywords: Prague Spring; Operation Danube; Soviet interventions; Warsaw Pact

The Velehrad Pilgrimage in the period context

Michal Sklenář

Doležalová, Markéta (ed.): *Velehrad vás volá!* Prague: Ústav pro studium totalitních režimů, 2017, 408 pp., ISBN 978-80-87912-83-6.

The voluminous almanac titled *Velehrad is calling!* contains presentations delivered during the June 2015 international conference held in Velehrad, South Moravia, on the occasion of the 30th anniversary of the mass religious pilgrimage in 1985 which commemorated the 1100th anniversary of the death of St. Methodius. The event manifested a clear wish of the faithful to freely practice religion in Communist Czechoslovakia and provided a significant impetus for their activation and for the renaissance of the Catholic Church. The reviewer describes the structure of the publication, presents some selected segments in a greater detail, and adds his own thoughts concerning the importance of the Velehrad Pilgrimage. He especially appreciates the fact that the almanac captures the Velehrad events in a broader period context, with an emphasis on religious life and relations between state authorities and churches both in Czechoslovakia and in other Eastern Bloc countries, including the connection between religious activities and the concept of human rights as accentuated in the Final Act of the Helsinki Conference on Security and Cooperation in Europe in 1975.

Keywords: Velehrad Pilgrimage; churches; Communist regime; Czechoslovakia; Eastern Bloc; 1980s

Pragmatic partnership of the Holy See and Fascist Rome

Marek Šmíd

Kertzer, David I.: *Papež a Mussolini: Tajemství papeže Pia XI. a vzestup fašismu v Evropě*. Translated from the English original by Radka Knotková. Brno: Jota, 2017, 534 pp. including annexes with illustrations, ISBN 978-80-7565-102-0.

In his book titled *The Pope and Mussolini: The Secret History of Pius IX and the Rise of Fascism in Europe* (original edition: New York and Oxford, Random House Publishing Group and Oxford University Press 2015), which was awarded the Pulitzer Prize in the category of biographies and autobiographies in 2015, the American historian examines, in particular, diplomatic relations between the Holy See and the Italian Fascist regime at the time of the pontificate of Pius IX (1922–1939). In the reviewer's opinion, he follows their changes, from initial sympathies to disputes and a calculated compromise to cool mutual tolerance out of necessity after the outbreak of the war, against a wide backdrop of political and religious events in the inter-war world, making use of his rich historical erudition, readable style, and attention to attractive details to produce a plastic picture of the topic. At the same time, his work can be read as parallel biographies of Benito Mussolini (1883–1945) and Pius XI (1857–1939), whom the author blames (in the reviewer's opinion in a rather exaggerated manner) for co-responsibility for the rise of Fascism.

Keywords: Holy See; Fascism; Pope Pius XI.; Benito Mussolini

Ku-Klux-Klan and its fourth reincarnation

Karel Černý

Surmiak-Domańska, Katarzyna: *Ku-klux-klan: Tady bydlí láska*. Translated from the Polish original by Jarmila Horáková. Žilina: Absynt, 2017, 294 pp., ISBN 978-80-89876-49-5.

In the reviewer's opinion, the educative book *Ku-Klux-Klan: This is where love lives* by the Polish reporter (initially published under the title *Ku Klux Klan: Tu mieszka miłość*. Czarne, Wołowiec 2015), is a catching story about the immortality of a legend centered around the idea of chosenness and certain superiority of the white Christian American nation. The authoress provides a fitting and plastic description of Ku-Klux-Klan's history since its birth after the American Civil War and the abolition of slavery, detailing the movement's changes and constants, rises and falls, and permitting an interesting insight into today's American society and politics through the movement's optics. The reviewer appreciates that the authoress gives

the floor not only to critics, but also to current members and leaders of KKK. Even a rather weaker setting of the book in the context of wider research of extremist movements cannot, in the reviewer's opinion, diminish its value, particularly for a broader community of readers.

Keywords: Ku-Klux-Klan; Racism; American history

Russia between Fascism and disintegration?

Jan Šír

Fyodorov, Yuri: *Rossija meždu fašizmom i raspadom*. Kyiv: Centr issledovanij armii, konversii i razoruženija and Biznespoligraf 2017, 144 pp., ISBN 978-966-139-078-1.

In his book titled *Russia between Fascism and disintegration*, Yuri Fyodorov, a Russian expert on the foreign policy of the Russian Federation, international security, and Russo-American relations, outlines two future development scenarios for Russia: the establishment of a militaristic, Orthodox Catholic/Fascist dictatorship, or a rise of centrifugal tendencies ultimately resulting in a disintegration of the state. The author is convinced that Putin's regime finds itself in a deep crisis, and points at signs of its step-by-step Fascistization in recent years against the backdrop of Fascist tendencies in Russia's history, analysing potential sources of secessionism and disintegration in the multi-ethnic Russian Empire. The reviewer concludes that the author's predictions of the future development of Russia are beyond scientific verification by available methodologies, but claims that Fyodorov's book deserves attention both for its unquestionable uniqueness and intellectual courage and for the precision with which the author builds his arguments. Using the optics of theories of Fascism, the author managed to deliver a succinct and compact analysis of principal problems and trends in political developments in today's Russia.

Keywords: Russia; Putinism; Fascism

Authoresses and authors

Hana V. Bortlová (1980)

Specializing in Latin American studies, she is a researcher in the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague. Her interests include history of Latin America in the 20th century, Czechoslovak foreign policy toward South and Central Americas, history of the Spanish civil war and Franquism, and oral history, particularly in relation to the so-called normalization period and post-Communist transformation in Czechoslovakia. She also translates from Spanish and other languages. She published a monograph titled *Československo a Kuba v letech 1959–1962* (Prague 2011), a selection from the correspondence and photographs of the Italian avant-garde photographer Tina Modotti under the name *Umění a revoluce: Tina Modotti* (Prague 2015), and a similar selection from the correspondence of Richard Halliburton, an American traveller and writer titled *Po stopách dobrodruha: Z dopisů rodičům a přátelům 1912–1939* (Prague 2019).

Karel Černý (1980)

A sociologist working at the Department of Historical Sociology of the Faculty of Humanities of the Charles University in Prague. He concentrates on issues of social changes, conflicts, and also today's Islam and the Middle East, where he has undertaken several field research projects. His publications include the monographs *Svět politického islámu: Politické probuzení Blízkého východu* (Prague 2012) and *Jezídové – komunita na útěku* (Prague 2017). His monograph *Velká blízkovýchodní nestabilita: Arabské jaro, porevoluční chaos a nerovnoměrná modernizace 1950–2015* (Prague 2017) was also simultaneously published in English under the title *Instability in the Middle East: Structural Changes and Uneven Modernisation 1950–2015* (Prague 2017).

Martin Čížek (1977)

A historian and a guest lecturer at the Institute of International Studies of the Faculty of Social Sciences of the Charles University in Prague. His field of research is the history of the 20th century, with an emphasis on international relations and

military issues. He has published, inter alia, the publications *Nikomu vás nedáme... Vojensko-politické aspekty sovětské invaze do ČSSR v srpnu 1968* (Prague 2014) and *Letadla zrazeného nebe: Československá vojenská letadla v roce 1938* (Prague 2015).

Marta Glossová (1988)

A Slovak historian; she worked as a teacher and now is on maternity leave. She specializes in the history of university students in the context of political changes in post-war Czechoslovakia, which was also the topic of her dissertation titled *Previerky a vylúčovanie študentov slovenských vysokých škôl v rokoch 1948–1960 ako nástroj výchovy lojálnych elít*.

Marta Edith Holečková (1979)

An exhibitioner at the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague. She focuses on the history of university education and presence of Third World students in Communist Czechoslovakia, samizdat books and the “second culture” in the so-called normalization period, and oral history. Her works include *Cesty českého katolického samizdatu 80. let* (Prague 2009); she participated in a research project the subject of which was the Faculty of Arts in Prague between 1970 and 1989, which culminated in a collective monograph titled *Náměstí Krasnoarmějců 2: Učitelé a studenti Filozofické fakulty UK v období normalizace* (Prague 2012), and she is a member of the team of authors (led by Michal Příbání) of the encyclopaedia titled *Český literární samizdat 1949–1989: Edice, časopisy, sborníky* (Prague 2018). Her latest published work is the monograph *Příběh zapomenuté univerzity: Universita 17. listopadu (1961–1974) a její místo v československém vzdělávacím systému a společnosti* (Prague 2019).

Martin Pácha (1991)

A doctorand at the Institute of Czech History of the Faculty of Arts of the Charles University in Prague. He concentrates on the history of relations of the Communist Party, Roman Catholic Church and so-called sects in Communist Czechoslovakia.

Michael Polák (1990)

A doctorand at the Institute of Economic and Social History of the Faculty of Arts of the Charles University in Prague. He studies the period of state socialism in Czechoslovakia, with an emphasis of social movements, street politics, university policies, neo-Nazism, Fascism, and history of the Holocaust.

Michal Sklenář (1989)

A researcher of the Institute for the Study of Totalitarian Regimes in Prague. His principal topics of interest include the history of the Roman Catholic Church in the Czech Lands in the second half of the 20th century and Catholic liturgy and its history in the Czech environment.

Jiří Suk (1966)

A senior research of the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague. He deals with selected issues of developments in Czechoslovakia during the Communist rule and post-Communist period, in particular Communist utopianism and economic revisionism, the dissent and its intellectual and political legacy, the historical role of Václav Havel, and the Czechoslovak and Czech transformation after 1989. He published the monographs *Labyrintem revoluce: Aktéři, zápletky a křižovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)* (Prague 2003 and 2009), *Politika jako absurdní drama: Václav Havel v letech 1975–1989* (Prague 2013), and *Veřejné záchodky ze zlata: Konflikt mezi komunistickým utopismem a ekonomickou racionalitou v předsrpnovém Československu* (Prague 2016). Furthermore, he published a study titled *Konstituční, nebo existenciální revoluce? Václav Havel a Federální shromáždění 1989/1990* (Prague 2014), and he participated, inter alia, in the collective monographs *Rozdělení minulosti: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989* (Prague 2011) and *Šest kapitol o disentu* (Praha 2017), and is a co-editor of the publication *Jednoho dne se v našem zelináři cosi vzbouří: Eseje o Moci bezmocných* (with Kristina Andělová, Prague 2016).

Karol Szymański (1964)

A graduate in history at the Catholic University in Lublin and also in finance and accounting at the Gdansk University, a doctorand in the Institute of Research of Culture (*Instytut Badań nad Kulturą*) of the Gdansk University. He deals in the history of cinema in the cultural context, particularly the Czech New Wave, distribution and reception of movies in socialist Poland, and the Polish school of movie posters. He publishes in specialized journals and almanacs.

Jan Šír (1976)

A member of the Department of Russian and East European Studies of the Institute of International Studies of the Faculty of Social Sciences of the Charles University in Prague, focusing on security, political, and energy industry/policy developments in successor states of the former Soviet Union. He is the author of the monographs *Dismantling Totalitarianism? Turkmenistan under Berdimuhamedow* (together with Slavomír Horák, Washington – Stockholm 2009) and *Denuklearizace Ukrajiny, Běloruska a Kazachstánu* (Prague 2013), and the leader of the team of authors of the publication *Ruská agrese proti Ukrajině* (Prague 2017).

Marek Šmíd (1979)

Associate Professor of the Institute of History of the Faculty of Arts of the South Bohemian University in České Budějovice. His fields of research include the Czech ecclesiastical history in the European context of the 20th century and Vatican's foreign policy during the same period. Apart from a number of studies published both at home and abroad, he is the author of the monographs *Masaryk a česká Katolická moderna* (Brno 2007), *Nepřítel první republika: Radikalizace skupiny českých*

katolických intelektuálů v letech 1918–1938 (Brno 2011), *Arcibiskup František Kordač: Nástin života a díla apologety, pedagoga a politika* (together with Pavel Marek, Olomouc 2013), *Apoštolský nuncius v Praze: Významný faktor v československo-vatikánských vztazích v letech 1920–1950* (Brno 2015), *Vatikán a první světová válka: Proměny zahraniční politiky Svatého stolce v letech 1914–1918* (Brno 2016), and *Vatikán a italský fašismus 1922–1945* (Prague and Kroměříž 2017).

Jana Wohlmuth Markupová (1988)

Head of the Department of Oral History/Contemporary History of the Faculty of Humanities of the Charles University, and also a researcher at the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague. She focuses, in particular, on biographic research and oral history. She has published, inter alia, a historical biography titled *Ivan M. Havel: Od Puzuka k Sakatekovi (1938–1989)* (Prague 2017).

Contents

Articles

Marta Glossová	“Democratization Campaign”
Students’ purges at Slovak universities
at the turn of 1948 and 1949 189
Michael Polák	Politics of the street
Students’ demonstrations in Prague during
the 1960s and the disintegration of structures
of the Czechoslovak Union of Youth
at universities 227
Jana Wohlmuth Markupová	The “Velvet” Experience
Student revolutionaries of November 1989,
Václav Havel and (non-political) politics 257
Karol Szymański	Degeneration of the homosexual phantasm
in the Czechoslovak “normalization” cinema
From Václav Krška’s “Labakan” to Stanislav
Strnad’s “Bronze Boys” 288

Discussion

Martin Pácha	Possibilities of research of the Catholic Church
in the Czech Lands in the early stage
of the Communist dictatorship 350 |
|--------------|--|

Reviews

Jiří Suk	If it had not ended, it would have been forever and never in any other way 363
Marta Edith Holečková	The prison experience of the 1950s as a specific historic phenomenon? 371
Hana V. Bortlová	Observations from elsewhere Latinos about Czechoslovakia of the 1940s and 1950s 378
Martin Čížek	Operation Danube revisited 383
Michal Sklenář	The Velehrad Pilgrimage in the period context ... 389
Marek Šmíd	Pragmatic partnership of the Holy See and Fascist Rome 395
Karel Černý	Ku-Klux-Klan and its fourth reincarnation ... 400
Jan Šír	Russia between Fascism and disintegration? ... 408

<i>Annotations</i>	414
--------------------------	-----

<i>Abstracts</i>	421
------------------------	-----

Pavel Mücke
Lenka Krátká (editoři)

TURISTICKÁ ODYSEA

Krajinou soudobých dějin
cestování a cestovního ruchu
v Československu v letech
1945 až 1989

ORÁLNÍ HISTORIE A SOUDOBÉ DĚJINY

KAROLINUM

Pavel Mücke a Lenka Krátká: *Turistická odysea: Krajinou soudobých dějin cestování a cestovního ruchu v Československu v letech 1945 až 1989.* (Edice Orální historie a soudobé dějiny.) Praha, Univerzita Karlova – Nakladatelství Karolinum 2018, 669 stran, ISBN 978-80-246-4055-6.

Kolektivní monografie *Turistická odysea* přináší zásadní posun v bádání o různých formách a podobách cestovního ruchu v předlistopadovém Československu. Vedle základních tendencí celostátní i regionální politiky na tomto poli představuje v jednotlivých studiích nejrozumnější aspekty dobových fenoménů, jako byly odborové či podnikové rekreace, turistická hnutí, lázeňská léčebná péče nebo chatařství a chalupářství i cizinecký cestovní ruch (včetně zájezdů z opačné strany železné opony).

Vítězslav Sommer a kol.: *Řídit socialismus jako firmu: Technokratické vládnutí v Československu, 1956–1989*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. 2019, 296 stran, ISBN 978-80-7422-674-8 a ISBN 978-80-7285-225-3.

Ačkoliv ideální technokracie nikdy nevznikla, myšlenka, že je nutné řídit stát jako firmu, aby společnost dospěla k blahobytu a stabilitě, našla vlivné stoupence v různých politických a regionálních kontextech. Československo v době vlády KSČ nebylo výjimkou. Tato kniha ukazuje, že technokratický socialismus, který se prosadil v Československu po roce 1968, nebyl negací pražského jara. Naopak, „normalizační“ důraz na vládnutí prostřednictvím expertů a na hospodářskou výkonnost byl pragmatickým navázáním na technokratické tendence přítomné v reformním komunismu šedesátých let.

Karel Konečný: *Československá strana lidová v období nastupující normalizace (1969–1972)*. (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny, sv. 52.) Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. 2019, 184 strany, ISBN 978-80-7285-219-2.

Autor v této materiálové studii, založené především na archivním výzkumu, líčí zápas o podobu politiky Československé strany lidové v období pražského jara 1968, po jeho porážce a v počátečních letech takzvané normalizace. Plasticky a se zaujetím přibližuje konflikt proreformních a protireformních stranických činitelů, jejich představy o dalším směřování ČSL, mechanismus personálních čistek a takzvané výměny stranických legitimací. Autorův pohled se přitom nesoustředí jen na ústřední stranické orgány v Praze či Brně, ale míří také do jednotlivých regionů, okresů a měst.